

પૃ ૬ ૬ અન્યા વ લિ

૧. એક કાન્તિકારની આત્મકથા ભા.૧	૧-૪-૦
૨. એક કાન્તિકારની આત્મકથા ભા.૨ *	૧-૪-૦
૩. મારી જન્મદીપ [પૂર્વાર્ધ] *	૨-૦-૦
૪. મારી જન્મદીપ [ઉત્તરાર્ધ] *	૨-૮-૦
૫. ઈશ્વરનો ઇનકાર	૧-૦-૦
૬. ગાતા આસોપાલવ	૧-૮-૦
૭. દ્વિરેકની વાતો ભા.૨	૧-૪-૦
૮. સત્યમય જીવન	૦૧૦૦

(* જસ થયા છે.)

સત્યમય જીવન

અથવા

સત્યાસત્ય વિચાર

[લોર્ડ ગોર્ડોના 'ઓન કોમ્પોઝિશન'
સત્યામહત્તી મર્યાદા-ને આધારે એક નિબંધ]

લેખક

કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મરાઠવાળા

“આમ ને કાયડા રોજ આપણી સામે આવી લાગે છે, તેમા
આપણે સમુચિત પાલન કરીએ તો કદાચ અવસરોમા શું કરવું
એની ખબર આપણને એની મેળે પડી જશે. આમ ને એક
'માસ પણ કરશે તેને તુરંત પોતામા યથેલો ફેરફાર સ્પષ્ટ દેખાશે.”
—ગાંધીજી

પ્રકાશક

પ્રસ્થાન કાર્યાલય

અમદાવાદ

સચાલક અને પ્રકાશક

વલ્લભાઈ કેસરભાઈ મિસ્ત્રી પ્રસ્થાન કાર્યાલય પાસે અનિયમીત રીતે અમદાવાદ

શાખાઓ

પ્રિન્સિપલ સ્ટ્રીટ
મુબાઈ

કેળાપીઠ
સુરત

પ્રથમ આવૃત્તિ

પૃષ્ઠ ૧૮ ૧

મુદ્રક
મહિપાલ કેસરભાઈ મિસ્ત્રી બે. ટાઈપિંગ મુદ્રણલય, રાયખડે અમદાવાદ

અર્પણ

ભારા વડીલ ભાઈ

તથા

મારી સાથે ભાઈસામાન વર્તનારા

ભારા સૌ મિત્રોને

• લેખકનાં ખીનં પુસ્તકો •

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

જીવનગોધન

કેળવણીના પાપા

ગીતાખનિ

બિમલિતુ જીવન

પ્રસ્થાન કાર્યાલય

રામ અને કૃષ્ણ

ભુદ અને મહાવીર

સત્યમય જીવન

ગીતામન્થન

• ૧ હવે પછી છપાશે •

ગાંધીવિચારદોહન ખીજ આદર્શ

તિમિરમા પ્રભા

વિદાય વેળાએ

પ્રસ્તાવના

લોર્ડ મોલોનુ ઝોન કોમ્પ્રોમાઈઝ નામનુ પુસ્તક,
જેનું મહાદેવભાઈ દેશાઈએ ‘સત્યાગ્રહની મર્યાદા’ એ નામે
ભાષાતર કર્યું છે, તે પરથી આ પુસ્તકની ઉત્પત્તિ થઈ છે

સાબરમતી મત્યાગ્રહાગ્રમમા ઉપાસનાના વિપન પર એક-
નાર ચર્ચા ઉત્પન્ન થતા મેં કેટલાક વિચારો રજૂ કર્યા હતા તે
વખતે મહાદેવભાઈનું પુસ્તક છપાયું નહોતું તેથી એ ચર્ચા
દરમ્યાન મહાદેવભાઈએ એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતા નિદાન લોર્ડ
મોલોનમારી માથે કેટલીક બાબતમા સહમત છે એ જાણવા
ખાતર તેનું બીજું પ્રકરણ મારે વાંચી જવું તથા એ વાંચ્યા પછી
મારે એની સમાલોચના કરવી એમ મને બાધી લીધો હતો. એ
વચન પાળવા મેં આ પુસ્તકનો મૂળ ખરડો લખ્યો હતો એ
રૂપમા આ પુસ્તક સ ૧૯૮૩ (ધ સ ૧૯૨૪-૨૮)મા મેં
લખ્યું હતું અને તે ખાનગી રીતે કેટલાક મિત્રોમા વ્યાપ્ત પાલું
હતું મારા મિત્ર શ્રી ૦ દરસનદાસ ચિતળિયાનો એ પુસ્તક છપાવવા
માટે ઘણો આગ્રહ હતો, પણ અનેક કારણોને લીધે એ છપાવા
ન પામ્યું દરમ્યાનમા એણે હસ્તલેખ હાથોહાથ ફેરતા, જર્નલરિત

થઈ ગયો અને એની ખીજ સાથે નકલ કરી ગણવાની જરૂર
હોતી થઈ આ દૃષ્ટિએ તેમજ પુસ્તક કરી તપાસી જવાની
જરૂર હતી ઇ મ ૧૯૩૨ના દુરગવાસ દરમ્યાન હું એ હસ્તલેખ
જેલમા માથે લઈ ગયો હતો જેલમા પણ એ હસ્તલેખ મિત્રોમા
વચાવ્યો, અને સર્વેનો એક જ જાતનો અભિપ્રાય થયો કે એ
પુસ્તક એના એ રૂપમા હાવાય કે વચાવ તે કરતા સુધારીને સ્વતંત્ર
પુસ્તકરૂપે અને અને એની ભાષા સુધારી સડાય તો વિશેષ
ઉપયોગી થાય પણ મને એ સુધારી જવાનો ઉત્સાહ જ આવતો
નહોતો એના અનેક ગાથોમા હસ્તલેખની જર્જરિત દશા અને
સુધારવા માટે ઠારી જમાનો સંપૂર્ણ અભાવ એ પણ કારણભૂત
હોય છેવટે, ભીનસેનામંડળના માગ બે મિત્રોએ મૂળ ખરડાની
જ મને સાથ નકલ કરી આપી, અને એ પુસ્તક ખાનગીમા બંધે
વચાવ પણ હાપવું નહિ એવો મેં નિર્ધાર કર્યો

એ સુધારેલી નવલ મારા ખીજમિત્રશ્રી પુરુષોત્તમ કાનજીએ
જેલમા વાચી અને, જોકે છૂટવાને થોડા જ દિવસો ગયા હતા
છતાં, મારે એ સુધારવું જ પડશે એમ આગ્રહ કર્યો મારી
વિનંતિથી એ પુસ્તકમા જે જે ભાગો અસ્પષ્ટ, ક્લિષ્ટ તથા
કંઠસુ શબ્દો કે વાક્યરચનાવાળા હતા તે પર તે નિશ્ચાની કરી
ગયા, અને કમમા કમ એટલો ભાગ તો મારે સુધારીને લખવો
જ જોઈએ એમ હક કરી મારે એ હકને વશ થવું પડ્યું એમ
કરવું જતા મારે પુસ્તકનું સ્વરૂપ બદલવાની જરૂર પડી. એવું
મૂળ સ્વરૂપ કેવળ સમાયોચનાત્મક હતું, અને તે મોલોનું પુસ્તક
ઉપરાત મહાદેવભાઈના ભાષાતરની મમાલોચનાનું એમ કરવામા
મારે મહાદેવભાઈના પુસ્તકમાથી લાગા ફકરાઓ ટાંકના પડ્યા
હતા આથી મારી પોતાની જે કાંઈ ભાષાની ઝલ્યાઈ હોય, તેમા
ભાષાતરની ભાષાની ઝલ્યાઈનો ઉમેરો થતો હતો, અને તેને લીધે
પુસ્તક વધારે કેટલાકાંબરું બન્યું હતું જુના પાનેપાને લાગ્યા

અવતરણો આવે તે પણ મામાન્ય વાચકને ખૂચનારુ હવે આથી
 મેં વધારે છૂટકી લખવાનો નિશ્ચય કર્યો એટલે, જોકે ઠેકાણે-
 ઠેકાણે આમાયે મોર્ચોના વાંચનોના અનુદાદ આવે છે, છતાં એ
 હમેશા અક્ષરશ અનુદાદ નથી, પણ કોઈવાર વધારે નિસ્તાગથી,
 તો કોઈવાર વધારે દુઝાણુમા સાર છે, અને એમ ડગ્વામા જોકે
 મહાદેવભાઈના અનુદાદનો આધાર તો છે જ, છતાં ઘણીવાર
 એમના વાંચનોને મેં શબ્દો કે ગચના બદલીને ફેરવવાની છૂટ
 લીધી છે આમ હોવાથી અવતરણચિહ્નો માગથી મૂકી શકાય એમ
 નેહુ નહિ આને લીધે આ પુસ્તકમા હવ ઘણા દેખીતા અવતરણો
 નથી છતાં એમા ઘણા રૂપાન્તરિત કે પૂરા અવતરણો પણ છે એ
 મારે કહી દેવું જોઈએ

એટલે, દૂગમા, આ પુસ્તક આ પ્રકારનું છે એમા વિચાર,
 વાણી અને વ્યવહારમા સત્યનો ઉપામક કેમ વર્તે, અને આખળા
 દેશના જુદાજુદા પ્રશ્નો વિષે આપણુ વર્તન કેવું હોવું જોઈએ
 અને શું છે એ વિષેની મિદ્ધાન્ત તેમજ વ્યવહારની દૃષ્ટિએ ચર્ચા
 છે. એ ચર્ચાની પદ્ધતિ મોર્ચોની પદ્ધતિને અનુસરે છે, અને તેને
 લીધે એમા મોર્ચોના પુસ્તકનો આનંદ્યક સાગ, તેમજ મોર્ચોના
 મત ઉપર મારી દીગ પણ આવી જતી છે પણ એ મોર્ચોના
 પુસ્તકનો પૂરો માર પણ નથી, તેમ એમા મોર્ચો માથે કેટલીક
 બાબતોમા મતબેદ પણ છે

એક બીજી વાત પણ જણાવની યોગ્ય છે મહાદેવભાઈનો
 અનુવાદ મોર્ચોના મૂળ નિગધનો છે હાલ મોર્ચોના નિગધની જે
 અવસ્થા અંગ્રેજીમા વેચાય છે તેમા મોર્ચોએ ઘણો ફેરફાર કરેનો
 માલૂમ પડે છે મૂળના ઘણા ભાગો નવી આવૃત્તિમાથી ગાળી
 નાખવામા આવેલા છે મોર્ચોની હાલની આવૃત્તિ માથે કોઈ મહાદેવ-
 ભાઈનું ભાષાતર સંખ્યાવવા પ્રયત્ન કરે, અથવા આ પુસ્તકને

મળતા ફરરા મોર્લીની આવૃત્તિમાંથી શોધવા પ્રયત્ન કરે તો વિમાસણમાં ન પડે તે માટે આ ગણતું ઉપયોગી છે.

મોર્લીનું પુસ્તક તો હવે જુગજુનું થયું ગણાય. કેટલાક ખાસ વિષય પરના એના વિચારો હવે જૂના જમાનાના થયા. એ વિષયોમાં ત્યારબાદ ઘણું વિચારપરિવર્તન થયું છે. એટલે હવે 'એના કોમ્પ્રોમાઈઝ'ની કિંમત જે એક કાળે હતી તે રહી નથી એમ કોઈકે ટીકા કરશે. પણ એ વસ્તુ પ્રસ્તુત વિષયમાં મહત્ત્વની નથી. આ પુસ્તકમાંયે એવા ઘણા વિષયો જેવાં કે જેને વિષે એમ કહી શકાય અથવા થોડાં વર્ષ પછી કહી શકાશે કે એ વિષયોની ચર્ચા હવે મહત્ત્વની નથી રહી. જ્યારે પણ સિદ્ધાન્તની ચર્ચા પ્રત્યક્ષ વ્યવહારના પ્રશ્નોને આગળ ધરીને હોય ત્યારે આતું બનવાનો સંભવ રહે છે. જે પ્રત્યક્ષ વ્યવહારના પ્રશ્નોને પુસ્તકમાં મહત્ત્વ મળ્યું હોય તે ઘણીવાર થોડા દિવસમાં એટલા સર્વમાન્ય થઈ જાય છે કે કોઈ એ વિષે શંકા કાઢનારા જ રહે નહિ એવું બને છે; અને થોડા વર્ષમાં તો એવીયે પરિસ્થિતિ આવે છે કે એ વિચારોને વટાવીને પ્રજા ત્યારપછીના વિચારોને વળગી હોય છે. એટલે એ દૃષ્ટિએ આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા થોડો કાળ જ રહે એમ સંભવે. પણ સત્યની ઉપાસના માટે જેવા પ્રકારના માનસની, તથા જેવા પ્રકારના સુદ્ધ મન વિચારની જરૂર છે તે પ્રાપ્ત કરવામાં એના વાચનથી વાચકને જ્યાં સુધી મદદ થઈ શકે એમ હોય ત્યાં સુધી એ પુસ્તકની ઉપયોગિતા ટળી નથી ગઈ એમ કહી શકાય.

એક બીજો મુદ્દો વિચારવા જેવો છે ખરો. તે એ કે સત્ય શું એટલું બધું ચીકણું છે કે એને માટે આટલી ઝીણી ચર્ચા કરવી પડે છે ? અને વળી, સત્યને સર્વાંગે વળગ્યા વિના સત્યના કોઈ એક મહાન અને ઉપયોગી અંશની ઉપાસના કરનાર તેની સિદ્ધિ માટે ચીકણા લોકોએ પકડી રાખેલાં નજીવાં સત્યોની દરકાર ન રાખે. તો તેમાં શું અગત્ય ? દા. ત., અંગત દ્વંદ્વ્ય માટે નહિ, પણ સાર્વજનિક હિત માટે એકાદ સજ્જારી નોકરને ફાંસી હોય.

તે તમા શું કામ દોષ માનવો જોઈએ ? અથવા, નિસ્વાર્થ પ્રેમ,
—જે સત્યનુ જોટલા જ મહત્વનો છે—તેને સતોષવા ખાતર
પોતાના નિત્યના સિદ્ધાન્તોમાં થોડો ત્યાગ કર્યો હોય તો તમાજીએ
તે શો મોટો દોષ ચર્ચા જાય છે કે તેથી ચિંતાવલા મત્યાગીઓએ
છેડાવું જોઈએ ?

આનો ઉત્તર એ છે કે જો આપણે આ કે પેલો પદાર્થ જ
સિદ્ધ કરવા ન મથતા હોઈએ, પણ તે દ્વારા જગતના મૂળભૂત
સત્યનુચે દર્શન કરના મથતા હોઈએ, તેમજ આ કે પેલા
મુદ્દામાં જ નહિ, પણ જે કોઈ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય તેમાં આપણને
જે સત્ય હોય તે જ સૂઝે, જે સત્ય હોય તેનો જ નિર્ણય થાય,
અને તે વિષયમાં આપણી મતિ ભ્રમમાં ન રહે પણ તલસ્પર્શી
બને એની રીતે જો આપણે આપણી બુદ્ધિનો વિકાસ ઇચ્છતા
હોઈએ, તથા તેનો અમન કરવાનું આપણામાં હમેશા સામર્થ્ય
આવે એમ ઇચ્છતા હોઈએ, તો જોટલું આપણને આજ સુધી
સમજાયું હોય તેમાં ચીનટાઈથી મત્યનુ પાવન કર્યા વિના નહિ
જ ચાલે જોટલું અને આપણે વિનોદમાં એનો ભગ કરીએ
છીએ, તેલે આગે આપણી બુદ્ધિ અસ્થિર અને અસ્પષ્ટ જ રહે
છે, અને આપણો પુરુષાર્થ ક્યાય પણ મદ પડેલો માલુમ પડે જ
છે કદરૂકું કે આપણે આપણી બુદ્ધિને આત્મપ્રતાપ્તિમાં રહે જ
નહિ એની ટેવ પાડી રાકતા નથી

છતા, સત્યની ઉપામના માટે બહુ ઝીણું તાર્કિક પોંજણ
કરવાની જરૂર છે જ એમ ન કહેનાય એ માટે પૂ. ગાંધીજીનો
આની પંછી જોડેલો ‘આશ્રમવાસીને પત્ર’ એ આ પુસ્તકની
યોગ્ય ભૂમિકા અને મત્યોપાસકને ચેતવણી તરીકે થશે, એટલે
તેને મેં આખો ઉતાર્યો છે

હેવટે આ પુસ્તકને આ સ્વરૂપમાં મૂકવામાં શ્રી મહાદેવભાઈ
વજેઈ મરે મિત્રો તરફથી જે પ્રેરણા મળી છે, તે માટે તે સૌનો
આભાર માનું છું.

કિંગ્સફોર્ડ ઘ. મંગરૂવાળા.

સત્ય કેમ પળાય ?

ગાયને બચાવવાને મારુ અમત્ય જોનાય કે નહિ એવા કાવડામાં પડીને આપણી નજર તમે જે રોજ બન્યા કરતુ હોય તેને બૂલી જઈને સત્યની માધના ન થઈ શકે એમ ઊંડા પાણીમાં ગિતગુ એ સત્યને ઢાકવાનો માર્ગ છે આજ જે કાવડા રોજ આપણી મામે આવી જશે છે તેમાં આપણે સત્યનું પાલન કરીએ તો જાણ અનમરોમાં શુ કરવું એની ખબર આપણને એની મેળે પડી જશે

‘ આ દૃષ્ટિએ આપણે દરેકે માત્ર પોતા તરફ જ જિનારું છે મારા નિચારથી હું કોઈને હેતરું છું ? જો બધાને ખગલ માનતો હોઈ ને તે મારો છે એમ હું તેને બતાવું તો હેતરું છું હું મોટા કે સારા કહેવાવાની ઇચ્છાથી માગમાં નથી એવા ગુણો બનાવવાનો પ્રયામ કરું છું ? હું બોલનામાં અનિશ્ચયોક્તિ કરું છું ? કરેના દોષ જેની પાસે જણાવના જોઈએ તેનાથી છુપાવું છું ? મને માથી કે ઉપરી વાઈ પૂછે છે તેના જવાબમાં તેમને ઉડાવું છું ? ઈ જોઈએ તે છુપાવું છું ? આમાનું કંઈ કરતો હોઈ તો અમત્ય આવરું છું આમ દરેકે રોજ પોતાનો હિમાળ પોતાની પાસેથી લઈને પોતાની જાતને સુધારની જોઈએ જેને સત્યની જ ટેન પડી ગઈ હોય, અમત્ય વચન વાઢી જતન શરમા એવી સ્થિતિએ જે પહોંચે ન હોય તે બંને આમ પોતાની પાસે રોજ હિસાબ ન માગે પણ જેનામાં લેશ પણ અસત્ય હોય અશુભા જે પ્રયત્ને સત્ય આવરી શકે છે તેણે તો ઉપરથી રીત પ્રમાણે એ જ કે એની જાતના જેટલા સૂઝે એટલા પ્રયત્નોનો જવાબ પોતાને હમેશા આપવો આમ જે એ મામ પણ કરશે તેને તુરત પોતામાં થયેનો ફેરફાર અપેક્ષા દેખાશે ”

ગાંધીજી

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના

૭-

‘સત્ય કમ પગાય ?’—ગાંધીજીનો પત્ર

૧૨

• પ્રકરણ ૧ જી—પ્રયોજન

૭-૩૧

પુસ્તકનું ક્ષેત્ર ૩, મત્ય વિ ન્યાય અને ધર્મ ૫, સત્યની વ્યાખ્યા ૬, સત્ય નિષે અશ્રદ્ધા ૭, શ્રદ્ધાનાશના કારણો ૮, (૧) પ્રેય અને શ્રેય ૮, અસહજાગની અગત્યનું દષ્ટાન્ત ૧૦, (૨) ભાવનાની બેધ ૧૩, (૩) ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો દુરુપયોગ ૧૪, પૂર્વઝર્મવાદનો દુરુપયોગ ૧૫, (૪) વર્તમાન પત્રોનો સડો ૧૮, (૫) અતિમમૃદ્ધિ ૧૯, (૬) દરિદ્રતા ૧૯, (૭) ધાર્મિક સમસ્યાઓ ૨૦, વેદિક હિંદુધર્મ ૨૧, (૮) શબ્દોનો ખોટો ઉપયોગ ૨૫, ‘ધર્મ’ શબ્દ ૨૫, ‘અર્હિમા’ શબ્દ ૨૭, (૯) અતિ-આપક સૂત્રો ૨૮, અર્હિમાધર્મ ૨૮, શ્રદ્ધાનાશના પરિણામ ૩૦

નોંધ—

‘ધર્મ’ અને અનુગમ

૩૧-૩૫

• પ્રકરણ ૨ જી—અસત્ય અથવા ભ્રમની હિતકરતાનો વિચાર

૩૬-૬૭

• સત્ય વિ જૂતહિત ૩૬, લો. ટ્રિગકનો અભિપ્રાય ૩૭, અધિકારવાદ ૪૨, વેદાન્તી ઉપદેશ ૪૩, મોર્લોના ઉત્તરો ૪૩, હિંદુધર્મના મૂલ્યોનો દ્રોહ ૪૫, ભ્રમ તથા અમત્યથી નુકસાન ૪૬, (૧) સાચુ પણ સંસ્થાસ્પદ થાય ૪૬, (૨) જુદી જુદી રહે

છે ૪૭; ભ્રમનાશ એટલે સત્યમાં સ્થિતિ નહિ ૪૯; પરિભાષણી
ઘોટાળો ૫૧, અભ્યાસની ખોટી રીત ૫૨; ભ્રમોના લાભો ?
મુદાચાર ૫૩; મનુષ્યની ઉન્નતિ એ લક્ષ્ય ૫૫; ભ્રમનું
આશ્વાસન ૫૫; અજ્ઞેયવાદ ૬૦; ભ્રમની અનિવાર્યતા ૬૧;
ભ્રમ પોષવામાં સ્વાર્થ ૬૩; રૂપકની કલ્પના ૬૫; સારાંશ ૬૬.

પ્રકરણ ૩ બું—સત્યશોધન.

• ૬૮-૧૧૫

અસત્યનું પાપ ૬૮; સત્ય વિષે ત્રણ ફરજો ૬૯; ઐપૂરતાં
કારણો ૬૯, ઇંગ્લેન્ડની ખાસિયત (૭૧); આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ
વિ. વ્યાવહારિક સમૃદ્ધિ ૭૧; ઇતિહાસમાં ડોકિયું ૭૩;
વિચાર અને વ્યવહાર વચ્ચેનું અંતર ૭૭; વ્યાકુળતાનાં કારણ
૭૮; પ્રજામાં વ્યાકુળતા ૭૯; ગાંધીજીના લવાદનામાને અંગેના
ઉપવાસ ૮૦; આગેવાનોની ઉદાસીનતા ૮૧; ડરપોકપણાની
મનોદશા ૮૨; અવ્યવહાર્ય સત્યનો પ્રશ્ન ૮૪, ગોર્લીનો ઉત્તર,
૮૪; શકા ૮૫; ઉદાહરણ ૮૫; ફરજની મર્યાદા ૮૬; (૧)
તાત્ત્વિક ૮૬; (૨) વ્યાવહારિક ૮૬; ફરજ ૮૮; ગીતા પરંથી
સૂચના ૮૮; કર્મનાં ઉદ્દેશ્યો ૯૦; સત્યાગ્રહનો સર્વસામાન્ય
વિષય ૯૧; રાજકારણમાં નીતિભ્રષ્ટતા ૯૨; મતાન્તરસહિષ્ણુતા
૯૩; હિંદુઓની ૯૩; સાચો અર્થ ૯૪; ખોટો અર્થ ૯૫;
• વિરોધી માન્યતાઓ ૯૫; દૃષ્ટાન્તો ૯૬; તિરસ્કારયુક્ત મર્ત્યન્તર-
સહિષ્ણુતા (૯૬); આત્માની શોધ વિષે ઉદાસીનતા ૧૦૦;
કેવળ તાકિડેતા ૧૦૧; તર્કનો યોગ્ય ઉપયોગ ૧૦૩; પ્રકૃતિનું
ભવ્ય કે ભીષણ દર્શન ૧૦૪; પ્રકૃતિમાં માનવકલા ૧૦૬;
ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદુઓ ૧૦૬; દેલવાડા ૧૦૭; સત્ય, શિવ, સુન્દરમ
૧૦૯; રૂપકો ૧૧૦; સુખાન્તક કથાઓ ૧૧૦; બુદ્ધિ વિ.
ભાવના ૧૧૨; સારાંશ ૧૧૩.

અકરણ ૪ થું—સત્યવચન

૧૧૬-૧૭૫

મતપ્રતિપક્ષની રૂઝ ૧૧૬, ખોળી દલીલો ૧૧૭, વ્યાપક
સૂત્રોની ચર્ચા ૧૧૮, દષ્ટાન્ત—અર્થશાસ્ત્ર ૧૧૮, શાસ્ત્ર-
પ્રામાણ્ય ૧૧૯, જૂની માન્યતાઓ ૧૨૧, હેતુઓની
શુભતાનો પક્ષ ૧૨૩, દલીલોની તપાસ ૧૨૪, આવેશયુક્ત
ચર્ચા ૧૨૫, જ્ઞાન વિના સત્યાચરણની શક્યતા ૧૨૭, ચર્ચાનું
કર્તવ્ય ૧૨૭, ચર્ચા પર અકુશો ૧૨૯, ઉદારતાની જરૂર
૧૨૯, જાણુ ધર્મપથો ૧૨૯, સુસ્ત સનાતની ૧૩૧, સુસ્ત
આર્યસમાજ ૧૩૧, સુસ્ત મુસલમાન ૧૩૨, બુદ્ધિને જ
જગાડવાની જરૂર ૧૩૩, જન-વ્યાજ પર જ દષ્ટિની જરૂર
૧૩૪, છના, ક્વદનો સભવ ૧૩૪, ચર્ચાના પ્રસંગો ૧૩૫,
કુટુંબમાં મતભેદ ૧૩૬, મોર્લોની મત ૧૩૬, ાકા ૧૩૭,
સેખ નો મત ૧૩૯, વ્યક્તિ સાથે ચર્ચાના નિયમો ૧૩૯,
મેધવૃષ્ટિ ચર્ચા ૧૪૨, મતવિરુદ્ધ વર્તન ૧૪૪, માર્ગદર્શક
નિયમો ૧૪૬, ધાર્મિકતાનું લક્ષણ ૧૫૩, સંકુચિત ધાર્મિકતા
૧૫૪, ઔદુમ્બિક કલેશ ૧૫૪, બાળકની કળાવૃત્તિ ૧૫૫, ધાર્મિક
૧૫૮, વ્યાવહારિક ૧૬૧, મતની ગુપ્તતા ૧૬૪, અપ્રતિષ્ઠાનો
કેસ ૧૬૫, સતોના અભિપ્રાય ૧૬૫, હિંદુ-મુસલમાન આગેવાનો
૧૬૬, વિરોધી માન્યતાઓનું શોધન ૧૬૯, સતોના ઉદ્દેશ
૧૭૦
૧૦

અકરણ ૫ થું—સત્યવર્તન અને સત્યપ્રત્યાર ૧૭૬-૨૧૦

સત્યવર્તનની રૂઝ ૧૮૩, નૈતિક પુરુષાર્થનું મહત્વ ૧૭૪,
તેને દાખી દેવામાં જોખમ ૧૭૪, સ્વસ્પર્શી વર્તન—મોર્લોની
મત ૧૭૫, મિલનો સ્વતંત્રતાનો સિદ્ધાન્ત ૧૭૭, બે પ્રકારનું
કાર્યો ૧૭૭, માનવવર્તનના સિદ્ધાન્તો ૧૭૮, બીજા સિદ્ધાન્તો

૧૭૬, બહુમતી પ્રિયે અશ્રદ્ધા ૧૭૬, પ્રજનો ઉદ્ધારક સૈર-
 મુખત્યાર ૧૭૬, મોર્ચો-મિલના મતોની પરીક્ષા ૧૮૦, સ્વાતન્ત્ર્ય
 અને નિયંત્રણ ૧૮૦, સ્વતંત્રતાની યોગ્ય માત્રા ૧૮૧, મત-
 પ્રચાર-લોકાચારના ડારણો ૧૮૬, યોગ્ય અનાદ્ય ૧૮૭,
 કુપ્રચારના પક્ષની દલીલો ૧૮૮, ઉત્ક્રાન્તિવાદ ૧૮૮, નવા
 વિચારનું પ્રથમ દર્શન ૧૮૯, પ્રથમ દ્રષ્ટા ૧૯૦, સમાજની
 પ્રગતિ ૧૯૧, 'સત્યાગ્રહ' અને રેટોરિકો ૧૯૧, આપણી
 ગદ્યકીર્તિ દૃષ્ટાન્ત ૧૯૨, લોજરચિની ખુશામત ૧૯૪, 'દેવાળિયા
 વૃત્તિ' ૧૯૪, અર્થમા" ૧૯૫, રાજકીય" ૧૯૬, સામાજિક"
 ૧૯૬, ભારિ ક્રાન્તિની ભરકગતા ૧૯૭, સમયથી અ્યોગ્યતાની
 દલીલ ૧૯૮, તાત્કાલિક ઉપયોગિતાની દલીલ ૧૯૯, ગાતિ-
 વ્યવસ્થા ૨૦૦, રાજ્યપદ્ધતિ ૨૦૧, દેશી રાજ્યો ૨૦૧,
 છૂટકાદ અને આપલે ૨૦૨, સિદ્ધાન્તના અમલમા મુશ્કેલીઓ
 ૨૦૩, ખડસુધારા ૨૦૪, ગાજ્યનું દેવું ૨૦૪, યત્રમુગ ૨૦૬,
 સિદ્ધાન્તધાતક સુધારા ૨૦૭, કસોડી ૨૦૮, ધીરજની દલીલ
 ૨૦૯, મત્વનિર્ણયની ચાવી ૨૧૦

સત્યમય જીવન

પ્રકરણ ૧ લું

મયોજન

ફેટલાયે વિચારો, માન્યતાઓ, રિવાજો તથા વાણી અને વર્તનના નિયમો આપણામાં લાંબા વખતથી માયા કે ખોટા તરીકે સ્વીકારાતા આવેલા હોય છે. પણ એ પ્રસ્તુતકર્તુ ક્ષેત્ર વિચારો વગેરે સાચે જ ખગ હોય કે ખોટા હોય છે એ વિષે શોધ કરી નિશ્ચય કરવાની બાબતમાં મનુષ્યોમાં સામાન્ય રીતે દીક્ષાપણું હોય છે. નિશ્ચય થયા બાદ એ નિશ્ચય પ્રગટ કરવામાં એથીયે વધારે દીક્ષાપણું હોય છે. પછી તે મુજબ વર્તવામાં એથીયે વધારે દીક્ષાપણું હોય એમાં શું કહેવું?

આવા દીક્ષાપણા બાબત અનેક કારણો બતાવવામાં આવે છે. પણ એ બધાં કારણોના મૂળમાં જોઈએ તો એક જ મુખ્ય કારણ માલમ પડશે. તે એ કે સત્ય વર્તન રાખવા જતાં આપણને જીવનના વ્યવહારમાં ઘણી અડચણો આવતી માલમ પડે છે. જો અણિશુદ્ધ સત્ય પાળવા જઈએ તો ઘણી જાતનાં દુઃખ અને

જનનમાં મપડાઈએ એવું લાગે છે. તેને બદલે જો તે ધડીએ જરા જેટલું અમત્ય કરી નાખીએ તો એ બધી આપદા ટળી જતી અને રૂઝેલો મગજ ચર્ચ જતો લાગે છે. આવી સ્થિતિમાં જલે રામ જેવા કહે કે 'મત્ય એ જ જનનમાં મુશ્કિલ છે, મત્યને જ આશરે ધર્મ રહ્યો છે, મત્યમાં જ મર્વ (પદાર્થો)નું મૂળ છે, મત્યથી પર કોઈ પદ નથી,'^૧ છતાં મર્વ પ્રમગોમાં એ વ્યવહારનો નિયમ થઈ શકે કે કેમ એ વિષે શકા આવે છે.

ત્યારે મત્યવર્તન એ અપવાદવિનાનો નિયમ જો કે એને કોઈ અપવાદો પણ છે, એ શકા છે. એ શકાના મૂળમાં રહેલા વિચારને 'વ્યવહારદષ્ટિ' અથવા 'વ્યાવહારિક કુશળતા'—એટલે પરિસ્થિતિ અથવા સમયને અનુકૂળ થઈ વર્તવાનો સિદ્ધાન્ત એ નામ આપી શકાય.

આવી વ્યાવહારિક કુશળતા ક્યાગ્ય યોગ્ય ગણાય કે ? અને યોગ્ય ગણાય તો ક્યા પ્રમગોમાં ? આ વિષે વિચાર કરી તેના નિયમો જોધી કાઢવા એ આ પ્રશ્નકેનો ઉદ્દેશ છે. પછી તે નિયમોની દષ્ટિએ આપણા દેશના કેટલાક પ્રશ્નો વિષે આપણી વૃત્તિ કેવી જતતની છે તે તપાસવાનો છે. અર્થાત્, દેશના કે જીવનના બધાએ પ્રશ્નોની આમાં ચર્ચા થાય એમ નથી, પણ કેટલાક મહત્વના પ્રશ્નોની મત્યવર્તનની દષ્ટિએ મમાલોચના કરી છે, અને કેટલાક પ્રશ્નો મહત્વના ન હોય છતાં વિષયને અપ્રદ કરનારા હોવાથી દાખલા રૂપે ટાંક્યા છે.

૧. સત્યમેવંચરો લોકે, સત્યં ધર્મ. સદાચિત્તઃ ।

સત્યમૂલોનિ સર્વાનિ, સત્યામાઽસ્તિ પર પદમ્ ॥

(વાલ્મીકિ રામાયણ, અયોધ્યાકાંડ, સર્ગ ૧૦૬, શ્લોક ૧૩)

સત્ય વિ ન્યાય અને ધર્મ

ફ 'ભયુ આભ તૂટી પડે તોપણ માણસે મત્ય અને ન્યાયથી અળગુ નહિ,'^૧ કામથી, ભયથી, લોભથી કે જીવતર માટેયે ધર્મને

છોડવો ન ધટે ^૨—આના વાક્યોને ધર્મ-

સત્ય મિદ્ધાન્ત તરીકે સ્વીકારના કેટલાક તૈયાર હોય

વિ છે કેટલાક એને અચળ મિદ્ધાન્ત તરીકે નહિ,

ન્યાય અને ધર્મ પણ નીતિ તરીકે—એટલે સામાન્ય પ્રમગોભા

કીક ઠામ આપનાગ નર્તનના ધોગણ તરીકે—

સ્વીકારે છે, પણ મર્મ પરિસ્થિતિ માટે નીકારતા નથી વળી કેટલાક

ઠહે છે કે સત્ય અને ન્યાય, અથવા મત્ય અને ધર્મ એક જ વસ્તુ

નથી કોઈવાડે સત્ય અને ન્યાય, અથવા મત્ય અને ધર્મ વચ્ચે

વિરોધ હોય છે ન્યાય તથા ધર્મ એ કેટલા મત્ય ઠગતા વધારે

મહત્તરના છે માટે સત્ય અને ન્યાય બન્ને માથે ગણા હોય ત્યારે

'ભયુ આભ તૂટી પડે તોપણ ન અળગુ' એ બગમર છે, પણ

બન્ને વચ્ચે વિરોધ હોય ત્યારે નહિ તેમ જ મત્ય અને ધર્મ

વચ્ચે વિરોધ નહાય ત્યારે ધર્મને જ મહત્તર આપવું, મત્યને નહિ

લોકમાન્ય ઝિળના ગુપ્તોથી આ દલીલ વધારે પારી રીતે

ગૂં ઠરી સકારો સાન્નોના પ્રમાણ માથે આ મામન ચર્ચા ઠરી

વેચો મોતના 'ગીતાગદ્ય'મા નીચે મુજબ લખે છે

“સત્યધર્મ માત્ર વાણીથી બોલનાની બાબતમા જ આની

જતો નથી પણ જે વર્તનથી મર્મનું ઠ વાણ થતું હોય તે

વર્તન—માત્ર અમલ વાણીના પ્રયોગને લીધે—નિંદનાયોગ્ય

1 Men should cling to truth and right if the very heavens fall—Morley.

૨ ન જાતુ કાનાન મથાન લોભાદ-

ધર્મ ત્યજેજીવિતસ્વાડપિ હેતો ॥

મત્યમય-જીવન

માની શકાય નહિ જેથી મનુષ્ય જ નુકમાન થતું હોય તે મત્ય પણ નથી અને અર્દિમાયે નથી સત્યસ્ય વચન શ્રેયઃ સત્યાદપિ હિત વદેત્ । યદ્બૂતહિતમન્યન્તનેતત્સત્યં મત મમ ॥ 'મત્ય બોલવું એ વખાણવા જેવું છે, પણ મત્ય ક્રૂતાયે મર્વજૂનોનું જેમા હિત હોય તે બોલવું તાગણ મર્વજૂનોનું જેમા અત્યત્ હિત હોય તે જ માગ મત પ્રમાણે ખરું મત્ય છે'—આમ શાંતિપર્વ (ચા ૨૬-૧૩, ૨૮૭-૧૯)માં કહ્યું છે ”

હ આ ઉપર થોડા વિચાર કરવાની જરૂર છે. મત્ય અને ન્યાય વચ્ચે, અથવા મત્ય અને ધર્મ વચ્ચે વિરોધ હોઈ છે એમ કહેવામા 'મત્ય' શબ્દ 'મત્યવચન' એટલા સત્યની વ્યાખ્યા જ અર્થમા વપરાય છે. પણ આપણે જે 'મત્ય-વર્તન' નો વિચાર કરવો છે તેમા કેવળ વાણીનું સત્ય જ મમાત્ર નથી, પણ મત્યનિશ્ચય, મત્યવાણી, મત્યવર્તન અને મત્યપ્રચાર એ બધાનો મમાવેશ થાય છે. એ અર્થમાં સત્ય એટલે જેને માટે કોઈ માણસ અપાર ભક્તિ દર્શાવતો હોય એવી કોઈ વળ અતિ ઉદાત્ત માનના, ઉદાત્ત કાર્ય અથવા પૂજ્ય વ્યક્તિ અથવા દેવ આ ભાવના, કાર્ય, વ્યક્તિ કે દેવ માયે જ અથવા બીજા-ઓની દૃષ્ટિએ મત્ય છે કે નહિ એ પ્રશ્ન ગૌણ છે જે કાર્ય એને માટે અપાર ભક્તિ દર્શાવતો હોય તેને માટે એ જ મત્ય છે, એ જ ન્યાય છે, એ જ ધર્મ છે એ બાબતમાં મત્ય અને ન્યાય વચ્ચે, અથવા મત્ય અને ધર્મ વચ્ચે, એને માટે, માચી રીતે, વિરોધ હોઈ શકતો નથી છતાં, જો એ બાબતમાં પણ એ વિચાર, વાણી કે

૧. 'ગીતારહસ્ય,' પ્ર ૨ જી, મરાઠી ત્રીજી આવૃત્તિ, પા. ૩૪-૩૫; અનુવાદ મારો.

વર્તનમાં દોષાપણુ અથવા ‘વ્યવહારદષ્ટિ’ બતાવે તો તે કેટલે અશે યોગ્ય ગણાય તે વિચારવા જેવી બાબત છે

આવા વિશાળ સત્યની મિદ્ધિને માટે લોકમાન્ય કહે છે તે પ્રમાણે કોઈ બીજી જાતની અસત્ય વાણી બોલવાનો પ્રસંગ આવે તો તેમ ડરી શકાય કે નહિ એ આ વિષયને અંગે ઉત્પન્ન થતો એક પ્રશ્ન છે ખરો. તેનો વિચાર બીજા પ્રકરણમાં થશે છતાં અહીં એટલી ચેતવણી આપવી યોગ્ય થશે કે લોકમાન્ય દિગ્દર્શક અતિશય અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિમાં અમત્ય બોલી શકાય એમ જે ઉપર અભિપ્રાય દર્શાવે છે તે અભિપ્રાયને જે માણુમ વધારે પડતો સ્વીકારી લઈ, અથવા એવા અર્થના શાસ્ત્રોમાં આનતા બીજા છટાછવાયા સ્લોકોનું પ્રમાણુ લઈ, અથવા સિન્નિવદ, મિત્ર વગેરે કેટલાક યુરોપિયન નીતિશાસ્ત્રીઓના એના ઉદ્ગારોથી દોગનાઈ જઈ એમ માનતો થશે કે વધારે લાભને માટે અમત્ય બોલવું એ દોષરૂપ નથી, અથવા મત્યનાણી એ કોઈ ધર્મનો મિદ્ધાન્ત નથી, પણ નીતિનો—એએ લાભ અને હાનિની દષ્ટિએ ઠગવેના ધોગધુનો—નિયમ છે, તે માણુમ જીવનને અતે પોતાના યાગ્રિતનો એકેએક પાંચો દીવો પડી ગયેલો, અને જીવનની શરૂઆતમાં હતો તેના પ્રતા અતમા પોતાના હૃદયમાં વધારે અધોગતિને પામેનો પોતાને ભેજે

જે ખરી વાત એ છે કે મત્યપગાયણુતાનો ધર્મ કેવળ મહાત્માઓ માટે જ હોય એમ ઘણાખરા લોકો માને છે તેઓ,

એક બાજુથી, એવા મહાત્માઓ માટે ધણો

સત્ય વિષે

આદર બતાવે છે, છતાં એવા પુરુષોના

અશ્રદ્ધા

ડહાપણુ મનજશક્તિ અને વર્તન માટે એવી

અશ્રદ્ધા ધગવે છે કે એમને લગભગ ‘વેદિયા’

અથવા ‘અનુમરવાને નાવાયક’ ગણે છે કાલો તો તે જ ગણાય

છે કે જે 'વ્યવહારકુશળ' હોય એટલે, જે પોતાના ધન, સુખ અને જીવિતને વધારી શકે

બપુજી જે પ્રજામાં આવી વ્યવહારકુશળતા જ ધર કરી બેસે છે, એટલે કે જે પ્રજામાં એના અનેક માણસા નથી નીપજતા કે જેઓ ધન સુખ અને જીવિત કરતા જેને પોતે 'મત્ય' તરીકે જાણે છે કે વર્ણવે છે તેને માટે ગમે તેટલું ખમવા તૈયાર થાય, તે પ્રજા શ્રદ્ધાહીન થઈ છે અને અધોગતિને માર્ગે છે એમ સમજવું જોઈએ આપણી પ્રજામાં આ શ્રદ્ધાનાશના જે ચિહ્નો માલમ પડે છે તેમાંના કેટલાકનું આ પુસ્તકમાં દર્શન થશે

હું આવો પ્રજાખીય શ્રદ્ધાનાશ નીચેના કારણોથી થતો જણાય છે

(૧) પ્રેય અને શ્રેય—એટલે માણુમને પ્રિય લાગનારી વસ્તુઓ, જેની કે ધન, સ્ત્રી, છોકરા, ગભ્ય, વગેરે, અને શ્રેય—એટલે માણુમનું હિત જનારી બાબતો, જેવી કે સત્ય, અહમ્મર્ય, મદાચાર, ન્યાય, નીતિ, જ્ઞાન, પ્રેમ વગેરે એ બે વચ્ચે અત્યંત વિરોધ છે એની જ ધાલી બેઠેલી જૂનભરેલી નાન્યતા, અને તેથી પ્રેયને બોર્ગે શ્રેય મેળવના અશક્તિ—એ શ્રદ્ધાનાશનું પરેશુ ઢાંગણ છે ડોકોપનિપદમાં યમ નચિકેતાને દે છે "શ્રેય અને પ્રેય બન્ને એકબીજાનું વિરુદ્ધ છે અને દરેક પુરુષને પોતા પ્રત્યે ખેંચે છે તેમાંથી જે શ્રેયને સ્વીકાર છે તેનું લાડુ થાય છે, અને જે પ્રેયને પનદ કરે છે તે પોતાનું નુક્કાન કરે છે શ્રેય અને પ્રેય મનુષ્ય પામે જાય છે, ધીર પુરુષ તેમાં વિવેક કરે છે, જે ધીર છે તે પ્રેયને છોડી શ્રેયને

પ્રેય અને શ્રેય

વજ્ર છે અને જે મદ છે તે ચોગક્ષેમ (એટલે અર્થ અને કામ) માટે પ્રેયને પ્રેમ કરે છે ”

પણ વાસ્તવિક રીતે, પ્રેય અને શ્રય અત્યંત વિરોધી નથી પરંતુ સમયપૂરતુ ઉપયોગી તે પ્રેય અને મદા માટે ઉપયોગી અથવા હિતકારી તે શ્રેય એટલે શ્રેય તે એક અતિ વિચિત્ર પ્રેય છે છતાં હોમી મંચિત સમયપૂરતી અને અસ્થિતિ ઉપયોગિતા એ જ મરમર છે અને સમય મરમાન્ય અતિમ અને અપૂર્ણ ઉપયોગિતા • ૧૬૧ નથી એમ માનવામાં આવેલા પગલા સમજો છે

પ્રેય સમયપૂરતુ અને અસ્થિતિ ઉપયોગી હોય છે, તેથી માણસને તે વધારે પ્રત્યક્ષ—હાજરાદગર—નાભાથી નાજે છે અને પમદ ગુનાને પગિણાએ અર્થ અને સુખનો લાભ થતો જ નથી એમ નહિ પણ તે એ વ્યસ્તિ ગતા નનમ નમાજને જ વિગેરપણે પહોંચે છે અને તે નાભનો આ હા તગ્ન ની જાણ થતા નથી • તત્કાલે તે જાણીને પોતાને ઈર્ષિ પણ મળતો સ્થૂળ લાભ દેવાને બદલે તે માન પણ દેતુ નાજે કેવળ માનમિ અથવા આધ્યાત્મિક લાભથી જ એને મલોપ પામવાનો હોય તિગ્ન પુરુષો જ એને માટે દેવતા ગણે જણાય છે તેનું આ જ ગુણ છે ૨

અહીં જ્યારે આત્મજ્ઞાન માટેના પુરુષાર્થ માટે જ લેવાની જરૂર નથી ઉપર જુએ તે પ્રમાણે ૧૬૧ પણ મત્ત માટે લઈ શકાય આપણા દેશનાની જ ઉદાહરણ લઈએ

આપણી અમલગની ચળવળ લો આપણા દેશનું રાજતત્ત્વ

૧ આ વિષે વધારે ચર્ચા મારા ‘હવનોદયન’ એ પુસ્તકમાં ‘ચોથા પુરુષાર્થ’ વાળા પ્રકરણમાં મળશે

આપણી પોતાની જ મદદથી ચાલે છે એ વાતની કોઈ ના પાડી
 શકો નહિ જો આખો દેશ, એવી મદદ
 અસહકારની આપના ઇનકાર જે તો એક દિવસમા ગળતન
 ચળવળનું દર્શાવે અટકી પડે એનો પણ કોઈ ઇનકાર કરી
 શકો નહિ એમ થાય તો દેશને સ્વગત્ય^૧
 નહીં આને જ એ પણ કમૂલ કરવું પડે એટલે આ ત્રણે મુદ્દાઓ
 સ્વતંત્રપણે મત્ય છે એની ભાગ્યે જ કોઈ ના કરે એ છતાં, અમલદારો
 શરૂઆતથી જ ધણાઓએ (એટલે સ્વગત્યમાન માનવાવાળા
 ધણાઓએ) 'અવહેવાર' કહ્યો હતો, અને અતે પણ એને પહેલી
 વખત (૪ સ ૧૯૨૧-૨૨મા) લોકદંડિએ 'અવહેવાર' કરવું પડ્યું
 હતું, તથા આજે (૪ સ ૧૯૩૩મા)યે ધણાએ સ્વગત્યવાદીઓ
 'અવહેવાર' કહે છે આનું કાગળ શું ? શું એમ કહી શકો કે
 અમલદારની બહાર ગેનાગમા કોઈ જ એવા દીર્ઘદષ્ટિ અને
 સૂક્ષ્મબુદ્ધિવાળા માણસો જ નથી કે જેઓ આ શ્રેય તે અતિ
 વિગતુત પ્રેય જ છે એટલું મમજી ન શકે ? નહિ પણ ખરી વાત
 એ છે કે અમલદાર કરવામા બાંધિત લાભોનો ભોગ આપણે
 પડે છે વદાય એ ભોગનો ખતો તેમને પોતાને અર્થ અને વાંચના
 રૂપમા જોવાનો કદી નિવસે ન આવે, અને એમને પેન્ડાને ભાગે
 તો ખુરારી જ આવે એને પગિણાએ સ્વગત્ય પ્રાપ્ત થાય અને
 સમગ્ર દેશને લાભ થાય તોપણ ભોગ આપનારને પોતાને કોઈ
 સીધો યોગક્ષેમના રૂપમા વાલ થયે એમ કોણ ખાતરી આપી
 શકે ? એ નિયતિમા મત્યને લગભગ માન્ય એ મૂની ચાનુ નિયતિમા જ

૧. સ્વગત્યમાન દેશદિવસ એમ ગૃહિત છે એમ હું આહી માની
 લઉં છું અને, અર્થાત્, જેઓ પૂર્ણ સ્વાધીનતાના વેધને સ્વીકારે છે તેમને જ
 આ અર્થ લાગુ પડે છે

ડામાનમણી કર્યા કરી આગળ વધના હોઈએ એમ બતાવવું અને સ્થૂળ - લાભહાનિની દૃષ્ટિએ કામ ચલાવવું એજ પમંદ કરવામાં આવે છે.^૧

તેઓ અમહકારમાં ક્યારેક બેડાયા હતા, તેમનામંથીયે બધાએ જ પ્રેય કરતાં શ્રેયને અધિક માન્યું હતું એમ ન કહેવાય. કેટલાકની એવી કલ્પના હોય છે કે સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી મોટા હોદ્દાઓ મેળવીશું, અને તે માટે એકાદબેવાર જોશમાં જવું પડે

• ૧. આ દીકાની બીજી બે બાજુઓ છે તે મારા પચાસબહાર નથી. પહેલી, આપણી પ્રજા હાલ જે સ્થિતિમાં છે તે સ્થિતિમાં સ્વરાજ્ય માટે આવશ્યક ગણાય તેટલી લોકસખ્યામાં લોકો બ્યક્તિગત હાનિ માટે તૈયાર થશે એ આશા ન મોટી ભૂલ હતી—એ દીકા. આ દીકાકરોના મત પ્રમાણે અસહકારની પ્રવૃત્તિનું મહાણ કરવું સમયોચિત હતું કે કેમ એ વિવાદબર્યા પ્રશ્ન કહેવાય.

બીજી દીકા, જે કાર્યને યશસ્વી કરવું યોજના પોતાના હાથમાં ન હોય, પણ ધણા બાહ્ય બળો અને સંબંધો પર આધાર રાખવું હોય, તેવા કાર્યની કલ્પના બરાબર હોય તોપણ તેને અમલમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરવો કે નહિ—એ બાબતમાં જેનામાં વીરતાની કે સ્વાર્થત્યાગની ઊણપ ન હોય તેણે માણસ પણ વાગજીપણે લાગે વિચાર કરનારા હોઈ શકે. એવા માણસોની ‘અવહારદષ્ટિ’ યોગ્ય પ્રકારની ગણવી જોઈએ.

• આજે દીકાઓ છતાં મૂળભાગમાં જે તત્ત્વ રહ્યું છે તેને બાદ આવતો નથી. કારણ, જે પહેલી દીકા સાચી હોય તો તેનો અર્થ એ થાય કે સ્વરાજ્ય મેળવવા અને ટકાવવા બેઠવા લાયક માણસો જોઈએ તેટલા દેશમાં હોઈ શકે, એટલે દેશ સ્વરાજ્ય માટે લાયક નથી. તો પછી દેશ સ્વરાજ્ય માટે તૈયાર થયેલો છે એમ કહેવું એ અસત્ય ગણાય.

બીજી દીકા બરાબર જ નથી. કારણ, જે બાહ્ય બળો ને સંબંધો ઉત્પન્ન થવાં જોઈએ તેમના ધણા ધ્યેયને વરેલા અસહકારીઓની વીરતા અને સ્વાર્થત્યાગમાયી જ ઉત્પન્ન થઈ શકે. તેઓ જ જે લાગે વિચાર કરનારા થાય તો તે બળો અને સંબંધો ઉત્પન્ન જ કયાથી થશે ?

એથી વિશેષ ભોગ આપવો પડશે નહિ. આવી ભોળી કૃત્રિના આધનારા અસહકારમાં ટકી ન શકે એમાં નવાઈ ન ગણાય. એમણે ગઈ શ્રેયને માટે અસહકાર કર્યો એમ ન કહેવાય પણ, બિલકુલ ભોગવે છે તેથીયે વધારે સ્થૂળ અને વ્યક્તિગત લાભોની આશા રાખેલી ગણાય.^૧

૧. શ્રેય ક્રમતા શ્રેયને જ વળગવાની મનોવૃત્તિની ખાળતમાં મોર્બી પોતાના દેશ વિશે કાંઈક નિરાશાના ઉદ્ગારો કાઢે છે. એ કહે છે કે હુંએજ પ્રખ્યાત જાણે કૃતાર્થ થઈ ગઈ હોય, જાણે કોઈ મહાન આદર્શ સિદ્ધિ કરવાનો રહ્યો જ ન હોય, અથવા આદર્શોમાં અહીં જ ખોઈ ખેડી હોય તેમ જીવન ગાળે છે. એટલા નિરાશ થવાનું મને કારણ જણાતું નથી. કૃતાર્થ પણ કોઈ મિદ્ધાન્તની નિ સીમ ઉપામના એકાદ માણસમાં જ પ્રથમ પોષાય છે, અને એની માગતે ખીન-એમાં ફેલાય છે. મોર્બીએ જ આ પુસ્તકમાં ખીજ જ ચાએ કહ્યું છે તેમ “એક જણને જ મુધારાનો રસ્તો સૂઝી જાય છે અને ખીન-એને મૂઝતો નથી તેનું કામ્બુ એ છે કે તેને મુધારો ખીન કરતા વધારે ખૂબ છે અથવા તો તે કાંઈ એના હિતમાં જાયત રહેતાર અને ક’પનાશીય છુદ્ધિનો મહાપુરુષ હોય છે, અને એના સ્વભાવ અને તાલીમ જ એકા હોય છે કે આદુ ક્રિયિતને મુધારવાનો વ્યવસ્થિત અને ગંભીર વિચાર ફર્યા વિના તેને જગત સખ વળતી નથી.”

આ ઉપગત જ્યાં મુધી તેવા વિચારો માટે સમાજની ગંભીરપણે અવ્યવસ્થિત પરિસ્થિતિ તૈયાર ન થાય, તેમજ એ અવ્યવસ્થિત દુગ્ગા ટેકરી ગંભીર છે તેની સમાજને ખાતરી ન થાય, ત્યાં મુધી નવીન વિચારોનો ગમે તેટલા ભેરોથી પ્રચાર હવામાં આવે તેથી તે વિચારો સમાજને ભેદી મૂકતા નથી.

આ કાલુષ્યો જે દેગમાં ટિંકક કે ગાધીછ જેવા કોઈ આદર્શોના અનન્ય ઉપાસકો પાડે છે, તે દેગને નિરાશ થવાની જરૂર ન હોય. જે અવ્યવસ્થિત દેશનું એમને જ્ઞાન થયું છે, તે દેગની ગંભીરતાનું હજુ સમાજને જ્ઞાન ન થયું હોય એમ જાણે, પણ એ માટે ઘોડી રાક નેનાની અને તે દેગના એમને જે જ્ઞાન થવા માડ્યું હોય તેમજ પોતાની ઉપામના ચાનું ગંભવાની જરૂર છે એમ સમજવું જઈએ.

• (૨) મહાન આદર્શો પ્રત્યે શ્રદ્ધા મદ પડવાનું બીજું ગરણુ ભાવનાવશ અથવા આદર્શવાદી લોકોની ઘણીવાર ખુવારી થતી જોવામા આવે છે તે છે દા ત, ઇંગ્રેજ લોકો

ભાવનાની ગિણપ ફ્રેંચ પ્રગ્નને ભાવનાવશ માને છે, અને પોતાને વિચારપ્રધાન અને વહેવારુ બુદ્ધિવાળા માને છે તેઓએ જોયું કે મોટા છતાં એકપક્ષી મિદ્ધાન્તો માબળીને ભાવનાધેસી બની જઈ ફ્રેંચ પ્રગ્નએ જગતમા મોટામા મોટા અને ગાડામા ગાડા રૂમખાણો મચાવ્યા હતા પણ તેને પરિણામે તેમણે ઝાંઝુ મેશચુ એમ નહિ કહેવાય આથી ઇંગ્રેજો મહાન આદર્શો પ્રત્યે અશ્રદ્ધાવાન જ રહે છે એ જ પ્રમાણે આપણા દેશમા મહાગપ્પૂનો કેટલોક વર્ગ પોતાને વ્યવહારપ્રધાન અને રજપૂતો ગૂંચગતીઓ અને બગાળીઓને ભાવનાપ્રધાન માને છે અને તેમના પ્રત્યે અશ્રદ્ધા ધરાવે છે

ખરું જોતા, આમ આખી ને આખી પ્રગ્નને આવા વિશેષણો આપી દેવા એ મને બહુ મોઢી ભૂલ લાગે છે દરેક પ્રાન્તમા અને દરેક પ્રગ્નમા આદર્શવાદી માણુમો પાડે છે અને દરેક પ્રગ્નનો મોટો ભાગ આદર્શોની બાબતમા થોડોવણો મદ શ્રદ્ધાવાળો જ હોય છે પણ માચી વાત એ છે કે ભાવનાના જોશ વિના કાંઈ પણ મોટા આદર્શો મિદ્ધ થઈ શકતા નથી એ મમજી રાખવું જોઈએ, અને તેથી જ પ્રગ્નને મોટા આદર્શો મિદ્ધ કરવાના છે, તે પ્રગ્નમા ભાવનાઓ ખીંચે અને પોષાય તે જ આવકગવાયક માનવું જોઈએ, અને નહિ કે કેવળ ગણતરીમાજપણુ આથી, મહાગપ્પૂનો જ વર્ગ એમ માનતો હોય કે તેઓ વધારે વ્યવહારપ્રધાન છે અને ભાવનાપ્રધાન ઝોછ છે, તેમણે એ બાબતને મારુ ચિહ્ન ન ગણતા ગભીરપણે વિચારવાયોગ્ય બાબત લેખવી જોઈએ નહિ તો દેશના આદર્શોને સિદ્ધ કરવામા તે વર્ગનો ફાળો ઝોછો જ રહેશે અને છેવટે તેમને પાછું સ્થાન જ લેવું પડશે

(૩) પણ આ તો સપાટી પરનાં અથવા નિમિત્ત કારણ ગણાય. વધારે ઊંડાં કારણોમાંનું એક, પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોવાળામાં 'ઐતિહાસિક પદ્ધતિ'નો દુરુપયોગ અને હિંદુધર્મના સંસ્કારોવાળામાં પ્રારબ્ધ અથવા પૂર્વકર્મવાદનો દુરુપયોગ છે.

તેમાં, પહેલાં, 'ઐતિહાસિક પદ્ધતિ'નો વિચાર કરીએ. ઐતિહાસિક પદ્ધતિ એટલે હાલમાં જે કંઈ વિચાર, રૂઢિ કે માન્યતા પ્રજામાં ચાલતાં હોય તે જૂતકાળનાં ક્યા ઐતિહાસિક વિચાર વગેરેમાંથી નીકળ્યાં, અને ભવિષ્ય-પદ્ધતિનો દુરુપયોગ કાળમાં તે કેવું સ્વરૂપ લેશે એ શોધવું, એ બધાની સરખામણીઓ કરવી, અને એ સરખામણીઓમાંથી કંઈ જાતનો આગલોપાછલો સંબંધ જોકવો.

આ પદ્ધતિનો દુરુપયોગ આ રીતે થાયઃ દા. ત., અસ્પૃશ્યતા-નિવારણનો પ્રશ્ન આપણી આગળ ખડો છે. ડાહ્યાડાહ્યા પુરાતત્ત્વ-વેત્તાઓ એક સરસ નિબંધ લખી આપણને બતાવે કે અસ્પૃશ્યતાનું ખીજ માણસમાત્રના મનમાં વસના અમુક મંસ્કારમાં છે. એ મંસ્કાર દરેક પ્રજામાં કંઈ ને કંઈ રીતે દેખાય છે જ. પછી પ્રાચીન કાળથી અત્યાર સુધીમાં ક્યાક્યા વેશો લઈ અસ્પૃશ્યતાની ભાવના જગતમાં ફેલાતી આવી, હાલ ક્યાંક્યાં અને ક્યાક્યાં વેશોમાં ફાલે છે અને આગળ ઉપર એ ક્યાક્યા વેશો ભજવશે એનો એક સાચો કે ખોટો ઇતિહાસ બતાવે અને ચોતાનો નિબંધ પૂરો કરે.

જો આવી શોધખોળ મર્યાદામાં રહે તો ઉપયોગી થાય. પણ ઘણીવાર આ પદ્ધતિના પૂજારીઓ અમુક રૂઢિ કે વિચાર તાત્ત્વિક રીતે ઇષ્ટ છે કે અનિષ્ટ, બળ દેનાર છે કે નિર્બળ કરનાર, તે તપાસવાને બદલે એ રૂઢિ અથવા વિચારનાં માખાપ અને સર્ગા-સંબંધીઓ જોવામાં વધારે મશગૂલ રહે છે. જ્યારે શોધખોળ એવું

પૂર્વકર્મવાદનો દુરુપયોગ

વાંઝ્યાપણાનું રૂપ લે ત્યારે તાત્કાલિક ખૂંચતા કાંટા પ્રત્યે દુર્લક્ષ થઈ જાય છે. કારણ કે પ્રશ્ન એ નથી કે આખા જગત એકેએક જાતની અસ્પૃશ્યતાનું નિકંદન કરી શકાય છે નહિ. બધા જ પ્રકારની અસ્પૃશ્યતા કાઢવાની છે કે કેમ. પ્રશ્ન એ પણ નથી કે આજે જે સ્વરૂપમાં આપણા દેશમાં હરિજનોની અસ્પૃશ્યતા ઊભી છે તેની પાછળ ઐતિહાસિક કારણો છે કે નહિ, અથવા ત્યારે એવી અસ્પૃશ્યતા ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે કાંઈ વાળખી કારણો હતાં કે નહિ. પ્રશ્ન તો એ છે કે આજે જે સ્વરૂપમાં હરિજનોની અસ્પૃશ્યતા ઊભી છે તેને માટે આજે વાળખી કારણો છે ? આજે એ અસ્પૃશ્યતા ક્ષૂબ્ધ અને ઘણું છે ? જો નથી તો તેના નિવારણનો ઇલાજ કરવો એ જ ધ્યેય ગણાય. નહિ તો, જેમ કોઈ વૈદ્ય એકાદ રોગીની ખૂબ ઊલટપાલટ તપાસ કરી અને કહે કે 'ભાઈ, તારો રોગ તારી ગર્ભાવસ્થામાં તારી માતાએ અમુક ઝાડનું બીજ ખાધેલું તેને લીધે થયો છે, અને મરણ સુધીમાં એ અમુક અમુક સ્વરૂપો પકડતો જશે,' અને આટલું કહી રોગીને વિદાય કરી દે તેના જેવી એ શોધખોળ થઈ કહેવાય. એ વૈદ્યની ચિકિત્સાશક્તિ બહુ વખાણવા જેવી ભલે લેખાય, પણ રોગનિવારણની દૃષ્ટિએ એ રોગીને માટે એની વિદ્વત્ત્વ નકામી થયેલી ગણાય.

જેવો પશ્ચિમમાં ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો દુરુપયોગ થાય છે, તેવો જ આપણા દેશમાં પ્રારબ્ધ અથવા પૂર્વકર્મવાદનો દુરુપયોગ થાય છે. આપણા દેશમાં બધાં અનિષ્ટો પૂર્વકર્મવાદનો સમજાવી દેવા માટે 'પૂર્વકર્મ' એટલો ઉત્તર બસ થાય છે. અમુક સ્ત્રી બાળવિધવા છે, અમુકને ઉપરાઉપરી સુવાવડો આવે છે, અમુક રોગી છે, દેશમાં પરાધીનતા છે, ગરીબાઈ છે, અસ્પૃશ્યતા છે,

બાળમગ્નો છે—મધાને માટે આપણા પડિતો કે અધ પડિતો જહેજે
‘જેવા જેના કર્મ’, અને એટલુ ટી એમનુ કર્તવ્ય ખલામ થયુ માનગે

૦ વાસ્તવિક રીતે, ‘પૂર્વકર્મ’નો અર્થ એવો જ છે કે કોઈ
પણ હાથમા ભોગવાતો ગ્રિયતિ લાડથી બગડી ગયેલા અને પોતાના
તોર પ્રમાણે જ વર્તના કોઈ બાગડના જેવા આપણુદી ધ્વિગના
તોગનુ પગિણામ નથી, પણ મમાજે જ રહેવા કોઈ પૂવદોપોનુ પરિણામ
છે આજની સ્થિતિ પાઠવા ડાગના આચરણનુ જ પગિણામ છે,

વળી, ‘પૂર્વકર્મ’નો અર્થ આપણે વધારેપડતો ‘માડો, ટરીએ
છીએ એક તો, ‘પૂર્વકર્મ’ રહેતા જ આપણુ ધ્યાન એકદમ પૂર્વ-
જન્મના કર્મ પર ચોટી જાય છે બીજુ, મામાન્ય બ્યવહારમા
આપણે કહીએ અને માનીએ છીએ કે જે હાથ વિના તાળી
પડે નહિ ’ પણ આ રહેત જધાયે પરિણામે વિષે લાગુ પડે છે
એ આપણે બૂધી જઈએ છીએ એટલે કે અમુક એક પગિણામ
આજે આપણે મહન કરતા હોઈએ તો તેનુ ડાગુ આપણુ જ
પૂર્વકર્મ નહિ પણ આપણા મિવાય બીજાનુયે પૂર્વકર્મ હોઈ શકે એ
આપણે યાદ રાખતા નથી એકાદ પગિણામ ઉપજતવામા કોઈવત
સ્વકર્મનું વિગેય બગ હોય, કોઈવાગ બીજાનુ કર્મ બગવાન થાય
અને કોઈવાગ બજેનુ અગ્રુ બગ હોય આપણો જે ર મેડો
વર્મોથી બીજા પ્રજાએને હાથે પીડાતો આવ્યો તેમા ‘આપણા
પૂર્વજેની નૈતિક અધોગતિ કાગણુમૂત છે, તેમ બીજા પ્રજાએની
મહત્વાકાંક્ષાયે કાગણુમૂત છે એમદ છોડરી બાગવિધવા છે તો તેમા
એ સમજવિના ચોરીમા જઈને બેડી એટલુ ભયે એનુ પોતાનું
પૂર્વકર્મ ગણવુ હોય તો ગણીએ, બાકી, વિગેયે તો એને એના
માનાપના કર્મનું અને બાગવમની રૂદિ ઉત્પન્ન કરનાગ પાઠવજ
સમાજના કર્મનું પગિણામ ભોગવવુ પડે છે હું આગગાડીમા બેમુ

જો અહરમાતમા મને મપડાવવા માટે મારુ પૂર્વકર્મ ખરું, પણ એ ગાડીને અહરમાત થવામા ગાર્ડ, ડ્રાઈવર, સ્ટેશન માસ્ટર વગેરેના કર્મનો જ વધારે બળવાન હાથ ગણાય જગતમા કોઈ પણ મનાવ દ્વંદ્વ હિત્ત થયા વિના, એટલે ઓઠામા ઓઠી બે શક્તિઓ—બે કર્મો—બેગા થયા વિના થઈ શકતો નથી વાદળામા ગમે તેટલી વીજળીની શક્તિ રહી હોય, પણ એ દ્વંદ્વે મળે તો જ ઝંખડી શકે છે અમુક પગિણામ માટે બેમાથી ઝાના ઝમને વધારે જવાબદાર ગણવું એ પ્રથમ જિંતો જ હોય તો એમ કહી શકાય કે એવું પગિણામ જિપજી શકે એવું કર્મ કરવાનો જોણે મંદપ કર્યો હોય તેના કર્મને જવાબદાર ગણવું જોઈએ દા ત, વૈધન્ય એ લગ્નનું પગિણામ છે, માટે લગ્નની ક્રિયા કરવાનો જોણે મંદપ કર્યો તેવું કર્મ વૈધન્યનું કાગળ છે એટલે બાળકના લગ્નનો સંપ કરનાર માબાપ હોનાથી બાળવૈધન્ય એ માબાપના કર્મનું પગિણામ છે એ દીકરીના પૂર્વકર્મનું કળ છે એમ જોવું એ પૂર્વકર્મવાદનો દુરુપયોગ છે કે

૧ આ વિષયની આથી વધારે ચર્ચા કરવી અહીં અસ્થાને થાય પણ કદાચ મઈ પૂછશે કે માબાપના કર્મનું પગિણામ દીકરીને કેમ બોનવડ પડે ? એ તો અન્યાય થાય ! ન્યાય કહો કે અન્યાય કહો, જગતમા સ્વકર્મના જ ફોલો બોગવવા પડે છે એવો એકાન્તિક નિયમ નથી ટેન્કાક પગિણામો સ્વસકરપથી હિત્ત થાય છે, કેટલાક પરસકરપથી ડપડે છે, અને ટેન્કાક બનેના સકરપોનું પગિણામ છે એવું કારણ પણ દેખીતું છે બ્યક્તિ સ્વાયત્ત (સ્વાધીન) પણ છે અને, બ્રહ્માડનો એક ભાગ હોવાથી, બ્રહ્માડયત્ત (વિશ્વને અધીન) પણ છે દુન્યા પડે છે એ દુકાળિયાઓના પોતાના સકરપથી એમ ભાગ્યે કહી શકાય એ બ્રહ્માડના સકરપનું, એટલે બ્રહ્માડની શક્તિઓનું પગિણામ છે ગીતાનો પણ એ જ અભિપ્રાય છે એમ હું સમજું છું જુઓ ગીતા, અઝ ૧૮, શ્લોક ૧૩-૧૫

ઐતિહાસિક પદ્ધતિ તેમજ પૂર્વકર્મવાદ બન્નેના દુરુપયોગને પરિણામે લોકોમાં નિરુત્સાહ આવે છે. કેઈ સત્યને શોધવું, તેને વળગવું, તથા તેનો અમલ અને પ્રચાર કરવો એ બાબતમાં મોજાશ રહે છે, બળ આવતું નથી એનું જ નામ શ્રદ્ધા મદ પડવી

(૪) સુધરેલા દેશોમાં વર્તમાનપત્રો પણ શ્રદ્ધાનાશનું એક મોટું કારણ બને છે જે રીતે આજે ધણા વર્તમાનપત્રો ચાલે છે તેથી પ્રજાની ઉદાર દિલે અને સ્વતંત્ર રીતે વર્તમાનપત્રોના વિચાર કંપાની શક્તિ હણાઈ જાય છે કે નહિ સડો એ એક વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. કારણ, જ્યાં વર્તમાનપત્રોના ગણડા ફાટે, અને દરેકની ટકી રહેવા માટે તીવ્ર હરીફાઈ ચાલતી હોય, અથવા તો જ્યાં સરકારની અતિશય જોડુકમી ચાલતી હોય ત્યાં તેમણે ટકી રહેવા માટે લોકોને અથવા મરકારને રીઝવતા રહેવું જોઈએ. અને રીઝવવા માટે, લોકોની મદ માન્યતાઓ, રાગદ્વેષો અને દુઃખી સ્વાર્થવૃત્તિ તરફ અમીદષ્ટિ રાખવી, અથવા સરકાર કેટલું કહેવાં દેશે તે તરફ દષ્ટિ રાખવી, જોયા મિદ્ધાન્તો માટે મોજાપણું બતાવવું, અને આદર્શને પૂજનારા માણુમને હલકો પાડવા—એ આવશ્યક થાય છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે લોકો પોતાના પૂર્વગ્રહો,^૧ દુઃખી દષ્ટિ તથા માકડી સ્વાર્થવૃત્તિમાં જ વધારે ને વધારે દબ યતા જાય છે.

(૫) હજુ વધારે જોડાં કારણોમાં આર્થિક મંપત્તિની અતિશય

૧. કેઈ બાબતમાં દબ કરી રાખેલા જમા-અનુજમા, નિષ્ઠય, વિચાર, વગેરે.

શ્રદ્ધિને ગણાવી શકાય. સંપત્તિ ખૂબ વધી જવાથી નીતિબળ
 ઢીલું પડે છે એ તો જગજાહેર છે. ધનની પાછળ
 અતિસમૃદ્ધિ એશઆરામ આવ્યા વિના રહેતા નથી એશ-
 આરામથી જીવનના ઉચ્ચ આશયો ખવાઈ
 જાય છે, અને ઉચ્ચ આશય ગયા એટલે એશઆરામને મર્યાદા જ
 રહેતી નથી. પછી જોયા સિદ્ધાન્તોને લાંબાટૂંકા કરવાની વૃત્તિને
 સદર પરવાનગી મળે છે; કારણ, તે વૃત્તિમાંથી જ સુખાલસ-
 નીપજે છે, અને સુખાલસ એ જીવનનું ધ્યેય મનાય છે.

આપણા દેશને આજે સમૃદ્ધ ન કહી શકાય. પણ એક કાળે
 તે સમૃદ્ધિને શિખરે હતો અને આજેથી શીખર વ્યક્તિઓ તો હોય
 જ. અતિસમૃદ્ધિનું પરિણામ સમાજમાં કે કુટુંબમાં ઉપર મુજબ
 જ આવે છે એનો ભાગ્યે જ કોઈ ધનકાર કરી શકશે.

(૬) અતિસમૃદ્ધિની જેમ અતિદરિદ્રતા પણ ઉદાત્ત આશયોનો
 નાશ કરે છે. આપણા દેશમાં એને જ
 દરિદ્રતા શ્રદ્ધાનાશનું એક ઊંડું કારણ ગણી શકાય.

• કુજુ થોડાં જ વર્ષો પૂર્વે આપણી પ્રજા ઉચ્ચ અંસ્કારોની
 સંમૃદ્ધિ માટે પંકાયેલી હતી. ધીમેધીમે ક્ષુદ્ર વૃત્તિઓ, નીચ સ્વાર્થ
 અને અસત્ય આપણી પ્રજાને ઘેરી રહ્યાં છે. અને આનું કારણ
 કેમ? જીવનું, કેમ વર્ષનું સરવાળું મેળવવું એ દિવસેદિવસે કઠણ
 થતું જાય છે એ જ છે એમ કહેવું પડશે. ખાનદાન માણસ નવી
 ગરીબાઈથી ખાનદાની નહિ તજે; પણ જ્યારે ગરીબાઈ રોજની
 જ થઈ જેસે ત્યારે લાંબો વખત ખાનદાની ટકી ન શકે. આ

ગરીમાઈમા પત્રિમયી આવેલી મુખવિવામના માધનોની ચકાઈ ઉમેરીએ તો આપણી પ્રજાની સિદ્ધાન્ત માટેની સિધ્ધિલાભુ કાગળ મહેન્દે વ્યાવમા આની સડો

એટલે અતિમનુદ્ધિ અને અતિમરીયાઈ જલેનુ નૈતિક ભાવના પર સૂચુ ખગમ પનિષ્ઠામ આવે છે

(૭) શ્રદ્ધાનાશનુ દનુ એક ટીકુ કાગળુ ધર્મને નામે ચાલતાં અનેક મપ્રાપ્તો પણ ગણાવી સડાય આમ કહેવુ પડેની દૃષ્ટિએ વિખીત લાગશે કાગળુ મત્ય માટેની અન્યત ધાર્મિક મપ્રદાપો તીવ્ર ધારસમાયી જ તો ધર્મમંદ્રદાય ઉત્પત્ત થાય છે, અને પોતાના અનુયાયીઓની શ્રદ્ધાને પોપની એ જ તો મપ્રદાપોનુ મોકુ વર્ષ દોષ છે એમ લાગને છતાં મપ્રદાપો જ અધશ્રદ્ધાના પોપનામ બની જાય છે અને અધશ્રદ્ધા ગામી શ્રદ્ધાનો નાશ કરે છે એમ વિચારી જોના માત્રમ પડે ધારીસા લોગની જુલિઓ, દુઃખાઓ, કૃદ્ધિઓ વગેરે અયોનર હોર, પરંતુ તેમના મુખવિવાસ માટે મગવડભરી દોષ તો મપ્રાપ્તો નેમને પોપનાયામડાનુ લામ કરે છે, એટલે કે અનુયાયીઓને મોકુ લગાડવા માટે અથરા ધાર્મિક જીવનને માર્ગ મહેન્દેનામદ છે એમ મનાવવા મટે પાગમાર્થિક રિયગોમા વ્યાવ-દાનિક અથરા જાણીજાતિને પેપરાના તથા તાત્કલિક લાભને અનુજી ધાય મોરી મને નિદાન્તને મનાડવાના કામ કરવાનક તેઓ ખાતા જની મંદ છે.

એવી ૫ દિંકુ ધર્મમપ્રદાપોને જ રિયે જાણીય પમ વિચારી મુખમમાન તથા શિખી એ જ મને પેનાના ધર્મના મપ્રાપ્તોને પણ એ જ ટીકા લખી દેગી શકે

વૈદિક કહેવાતા હિંદુધર્મનું સ્વરૂપ એક બાબતથી એટલું
વ્યાપક છે કે હિંદુપણ એ કામ અને સસ્કારિતા છે, ધર્મ નથી,
એમ કહી શકાય કોઈ પણ હિંદુ કોઈ પણ
વૈદિક હિંદુધર્મ અંપ્રદાયને કે માન્યતાને વળગવા બંધાયેલો છે
એમ ન કહી શકાય. મુમલમાનોમા, ક્ષિત્તી-
ઓમાં, જોતોમા અને બૌદ્ધોમાં અનેક મતપન્થો છે, પણ મર્વનું
મહામહ, ઇશુ, મહાવીર કે બુદ્ધ એ એક નામ તળે એકય થાય
છે. વૈદિક હિંદુધર્મમાં કોઈ એક એવું નામ નથી કે જે નામ મર્વ
હિંદુઓના પ્રાણને હલમલાવી મૂકે. દરેક હિંદુને પોતાનો ઇષ્ટદેવ
જુદો હોઈ શકે, અને ઇષ્ટદેવ જ ન હોય એમ પણ થઈ શકે.
શાસ્ત્રપ્રામાણ્ય માટે પણ સર્વે હિંદુઓએ એકમત હોવું જ જોઈએ
એમ નથી. એ રીતે વૈદિક કહેવાતા હિંદુધર્મમાં નથી મર્વમાન્ય
દેવ, નથી મર્વમાન્ય શાસ્ત્ર કે નથી સર્વમાન્ય પુરોહિતશાહી.
સિદ્ધાન્તદષ્ટિએ વૈદિક હિંદુધર્મ એટલે કેવળ મત્યશોધનનો ધર્મ
છે એમ કહી શકાય છે આ દષ્ટિએ મત્યોપામના માટે હિંદુધર્મ
જેવી કોઈ ઉદાગ મસ્થા નથી એમ કહી શકાય. આમાં જેમ હિંદુ-
ધર્મની મહત્તા ગહેલી છે તેમ હિંદુમમાજની છિન્નભિન્ન અવસ્થાનુયે
એ જ કાગણ છે. હિંદુ પ્રગતને કોમી જાગૃતિ વદાય એક કહી શકે

૧. ગાય એ હિંદુગાજની સર્વમાન્ય દેવતા જેવી છે અને એના
નામ તળે સર્વ હિંદુ એકપ્રાણ થઈ મરે છે એમ કહેવામા આવ્યું છે.
પણ અનેક કારણોને લીધે ગાય પણ દેવતાપદ્ધતી બ્રહ્મ થતી જાય છે અને
યશો એમ મને લાગે છે. બીજા પ્રાણી કરતા ગાયની વિરોધ ઉપયોગિતા
સ્વીકારાશે, પણ તેની વિરોધ પૂજ્યતા કાયમ ન રહે એમો મનવ છે.
ગાધીજીએ હાતમા જ વર્ણાશ્રમમસ્થા એ હિંદુધર્મનું ખાસ લક્ષણ છે
એમ કહ્યું છે. એ વધારે યોગ્ય વ્યાખ્યા છે એમા શક નથી. પણ વર્ણાશ્રમનો
નિષેધ કરનાર હિંદુ મતો પણ છે જ.

પણ ધાર્મિક ગટેવાતી જાગૃતિ એક ન કરી શકે એ અસંભવનીય નથી. કારણ ધાર્મિક જાગૃતિ એટલે અનેક સપ્રદાયોમા એકનો ઉમેરો એટલું જ નહીં પરિણામે થાય છે. કમીઝ અને નાનક જેવાના હિંદુ મુસલમાનનો ભેદ પાટી નાખી કેવળ 'આત્મોપામના' નો ઉપદેશ કરનારાના પ્રયત્નનું પણ મંત્રણો વધારવા ઉપગત નિશ્ચેષ પરિણામ ન આપ્યું.

હિંદુધર્મની આની સ્થિતિને પરિણામે હિંદુઓમા મત્ય-શોધનની પ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ તદ્દન તૂટી ગયો છે એવું નહિ જણાય. છૂત્રીઠનાઈ વ્યક્તિઓ દેશના કોઈ ઊંડા ખૂણામા સત્તરની રોધ માટે અથવા પોતે કં પેના મત્યની અનન્ય ઉપામના કરના માટે સર્વ-સ્વનો ત્યાગ કરી બેરેલી દરેક ઢાળમા મળી આપે એમાની કોઈક તો મગતા મુઠ્ઠી અધાગમા જ રહી હશે, કોઈક એનાં નાનડાં સમાજમા જ પરિચિત થઈ હશે, કોઈની પાઠગથી કીર્તિ ફેલાઈ હશે પણ એ બધી છૂટક વ્યક્તિઓ જ આખા અથવા બહુ મોટા સમાજને કોઈક મહાન જ્ઞાનના વાગ્યે કં વ્યક્તિની એવી લેહ લાગી હોય કે આખોયે સમાજ એ માટે મર્ન-પણુ કરવો અમર કરી તૈયાર થયો હોય એવું હિંદુધર્મમાયે રાગરાગ બન્યું છે એમ નહિ જણાય. એટલે કે 'સત્ય માથે બાધછોડ કરાની,' 'બુદ્ધિની સ્વતંત્રતા સ્વીકારતા અચ્છ માની' અને 'વજ્રના જેવી ધર્મની બેડીમા જ ગયેના ગહેવાની' વૃત્તિ આપણી પ્રજામા મારી પેઠે પોપાવેલી છે.

આપણે મારી પેઠે જણીએ છીએ કે હિંદુ પ્રજા એવાદુઓ નહિ. 'રી રોકે કે એ મત્યને જ મર્નસ્વ માનનારી છે તથા કામધી, બયથી, લોભથી કે જીવિત માટે પણ તે ધર્મમાથી દી ચળે એની નથી, સર્વ સત્ય પ્રતિષ્ઠિતમ્,'^૧ કે જ પાતુ કામાત્ર મયાત્ર લોભાદ

ધર્મ ત્યજેજીવિતસ્યાપિ હેતો ? કે સત્યમેવ જયતે માનુષ્યત્—^૨
એ ઉદ્ધારો. આપણા આચારજીવનના નથી, માત્ર સુભાષિતા-
વલીમાથી મોઢે ઝરવાના છે ત્યારે હિંદુ પ્રજા કે કોઈ પણ પ્રજામાં
ઉપર ઠી તેની વર્ણિતવૃત્તિ ધર્મની ઘર્ષ ખામીમાથી ઉદ્ભવે છે એ
સ્વતંત્રપણે વિચારવું આવશ્યક છે

દરેક ધર્મમાં તર્કચક્રિતની એવી સંગત કરી શકનાર
વિદ્વાનો મળ્યા આવે છે કે જે બે વિરોધી પક્ષોનો કાટો એવી
કુશળતાથી મકેડી શકે કે મધ્યના ટેકા કે દાડીની જરૂર ન રહે
દા ત, તેઓ ગણપતિ એ હંકારમાથી ઉપજાવી કાઢેલો આદાર છે,
અથવા ક્ષત્રીઓએ આગ્રહકારની વાણી અથવા ચાર ભાવનાઓ
માટે થોળેલું માદાર રૂપ છે એમ કહેતા છતાં એ મર્વ દેવોના
દેવ છે, મર્મના સ્પષ્ટ છે, સર્વ સિદ્ધિઓ આપવાના છે એમ ઠી
એ આદારોને હડવત કરે, એની પૂજાઅર્ચા કરે, જાણે ઇતિહાસના
પાત્રો હોય તેમ એમના ચગિતો વર્ણવે અને એને ગાંધીય દેવો
બનાવવા મથે જવળી, તેઓ, એક બાજુથી, દેવ એક જ છે અને
હિંદુધર્મમાં અનેક દેવોની પૂજા છે જ નહિ એમ ભારપૂર્વક
પ્રતિપાદન કરે છતાં, બીજી બાજુથી જુદાજુદા દિવસોએ જુદા-
જુદા દેવદેવીઓની પૂજા, પ્રતો, જુદાજુદા ઢારણો માટે જુદીજુદી
પ્રતિમાઓની 'માનતા,' બાધા વગેરે કરવામાં અડચણ જુએ
નહિ તેમજ, તેઓ કરી, તિનક, જનોઈ, શિખા તુલસી, મદ્રાક્ષ
વગેરેનો આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માથે મનઘ નથી એટલું જ નહિ,
પણ એના બધનો જ જીવનને ગુચાવેલું ગમે છે એમ માને છતાં
એ બધા ધારણ કરવા જ જોઈએ એવો પાપ આગ્રહ ગમે

૧ કામ, લગ્ન, લોભ કે અવિત માટે પણ ધર્મને છોડવો નહિ

૨. સત્યનો જ જય થાય છે, જૂઠાનો નહિ.

વિદ્વાનો, ધર્મોપદેશકો, પુરોહિતો, ડયાકારો, વેદાન્તનું નિરૂપણ કરનારાઓ વગેરે સર્વેની ધાર્મિક વિધિઓ અને માન્યતાઓની બાબતમાં આવી દહીં અને દૂધ બન્નેમાં પગ ગખવાની વૃત્તિ સામાન્ય પ્રગતને કાર્ષ્ણ્ય પણ વિષયનો વિચાર કરી તપાસી જોવા માટે નાવાયક, અપ્રગતિ અને અશુદ્ધિમાં જ મમાધાન અને મવામતી સમજનારી કરી મુઠવામાં ઠાગણૂત થાય છે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે પોતાના 'અચલાયતન' નાટકમાં આપણી જનતાની મનોદશાનું આ પ્રમાણે મુદ્ર વર્ણન કર્યું છે

“બારીમારણા સજ્જડ બધ કરીને અચલાયતનમાં
અમે ગદીએ છીએ તે બહુ મજામાં છીએ, ત્યાં અમારે કાર્ષ્ણ્ય
હિમાન ચૂકવવાપણુ ગ્યુ નથી, તેથી ત્યાના લોકો નિર્શિન છે.

“જે પક્ષી પાજગમાં જન્મે છે તેને આકાશનો જ
મોંથી વધારે ડગ દોય છે લોખંડના મળિયાની અંદર તેને
કુખ થાય છે ખરું, પણ બાગણુ ઉવાડીએ તો મિચાગની
છાતી ખીંટી ધડધડ થતા લાગે છે એને થાય છે કે પાજરા
બહાર નીકળીશ તો જિવાને કેમ ? નિબેયતામાં અપવાવર્ત
મને હજુ ક્યા આવડે છે ? પાજગમાં પુગર્ધ ગરેલુ એ જ
મને લાખી રેગથી અદી ગયુ છે ”

આપણા વિદ્વાનોનો મળો નીચે મુજબનો પૂર્વમોક્ષ જ થયો
હોય અને મળો વશપર પગગત બિનગતા મંચડાગેમાં જ એ શુદ્ધિ
પ્રાપ્ત થતી હોય એમ ઘડીબગ લાગી આવે છે

“વિચારગ્ચાતત્ત્વનો એવ પહેલા બધ કરવો જોઈએ.
નીચ માનેલી ગતિઓમાં વિચારગ્ચાતત્ત્વ પસરે નહિ એનો
પહેલો બેગમત કરવો જોઈએ . . . આવપણથી જ લોકોના

માનવસમાજ તથા પ્રાણીઓને ઉપયોગી અમુક પ્રવૃત્તિઓ ઓછી થતી
પરોપનારશુદ્ધિથી ચલાવવી, અન્યના હિત માટે ઓછોવતો સ્વાર્થ
ત્યાગ કરવો, કોઈ જાતની નિંદા કે સંક્રિત ખેડના જીવનને ખર્ચવું,
કોઈ મહત્વના મદ્દગુણની પગડાણાએ પહોંચવા આખું જીવન મથવું,
કોઈ મહત્વના નૈતિક મિદ્ધાતને જીવનનું મવસ્વ બનાવવું, તત્ત્વચિંતન
માટે જીવનને 'નિવૃત્તિ' માર્ગમાં વાળવું વગેરે વગેરે અનેક પ્રકારના
કર્મો, વ્યયમાયો, આશયો, ભાવા વગેરે માટે 'ધર્મ' એટલો એક જ
શબ્દ વપરાય છે આ બધા ભાવોની વચ્ચે મુશ્કેલ શકાય એવા
બીજા પણ ભાવો ગણાવી શકાય જુદાજુદા માણસોએ આ પૈકી
જુદાજુદા ભાવો આગળ પોતાના 'ધર્મ'ની મર્યાદા બાંધેલી જાણ્યારો
દા ત, મુનિ જિનવિજયજીને એકવાર એક બ્રાહ્મણે કહ્યું હતું
"મેં ચોરી કરી છું, જૂઠું કંઈ હતું હતું, બલિયાર ઘેરો છું, પણ
કોઈ દિવસ મારો 'ધર્મ' નથી હુણાઓ!"—એટલે કે કોઈ હવડી
વર્ણના મનુષ્યનું અનન્ય નથી લીધું જીવનના જે કર્મ માટે એના
મનમાં પવિત્રપણાની—ધર્મની—ભાવના છે, તે કુખ વાટે ગંગાના
પદાર્થોનું તે કર્મ એણે બગાડવા ન દીધું જીવનના બીજા વ્યવહારો
પવિત્ર છે અથવા પવિત્ર જાનથી જ કરવા જોઈએ એમ એને ન
લાગ્યું, એટલે એ ઈર્ષોમાં એ ચિત્તની વાગ્મનાઓને વશ થઈ વર્તનામાં
દોષ મનજીતો નહોતો આ દૃષ્ટિએ ધર્મ જટલે મનસ્વોપજાને વશ થઈને
નહિ પણ પવિત્રતા કે પૂજ્યતાની માર્ગથી અમુક પ્રકારના અમુકોને
ચા રહી કરવાનું કર્મ—એવી એવી એક બાબતો થઈ શકે જે કર્મ
માટે જે માણસને જોઈતી પવિત્રતાની શુદ્ધિ હોય તે કર્મમાં તે
તેટલું 'ધર્મ' જેવી કોઈ વસ્તુનું નિયમન નથી નહિ જેને જીવનનું
એકેક કાર્ય પવિત્ર શુદ્ધિથી જ કરવા તૈયારી હોય તે પરમ ધાર્મિક

ત્યારે ઉપર કહ્યું તેમ જુદાજુદા માણસો જુદાજુદા ભાવો

આગળ પોતાના ‘ધર્મ’ની મર્યાદા આકે છે એ મર્યાદા બહાર પણ ‘ધર્મ’ વધી શકે છે એમ તેઓ કોઈવાર સમજી શકે છે, અને કોઈવાર નથીયે સમજી શકતા મમજી શકે છે તોયે એ વધેલી મર્યાદાનું તેમને ફરીફરી પ્રિયમગ્ન થાય છે અને મામાન્યપણે તો દષ્ટિ કોઈ નીચની મર્યાદા પર જ રહે છે કોઈ વિચારનું અથવા ઉપદેશનું એ મર્યાદાને વધારી ‘ધર્મ’ની વાતો કરે તોયે સાબળનાર એને પોતાની મર્યાદાના અર્થમાં જ મમજી લેતા જોવામાં આવે છે.

નિષ્પાતજીવે લાગનાનો મભન છે છતાં આ વિષય મહત્વનો હોવાથી વળી એ ઉદાહરણ લઈ આ સ્પષ્ટ કરું છું ગાંધીજીએ ‘અહિંસા’ ધર્મ અને શબ્દને ગળાગળમાં ‘અહિંસા’ શબ્દ દાખલ ને એ અને મહામલાએ નીતિ તરીકે એ સ્વીકાર્યો છે હવે મામાન્ય લોકો ‘અહિંસા’નો અર્થ કોઈનો પ્રાણ ન લેવો એટલો જ કરતા મહામલાની નીતિમાં એનો થોડો વિકાસ થયો છે તે એ કે કોઈને સારીરિક ધમ્મ પણ ન કરી એટલું જ નહિ પણ કોઈની મિત્રતાની પણ લૂટ કે નાશ કરવા નહિ છતાં ગાંધીજી જ્યારે અહિંસાની વાત કરે છે ત્યારે હમેશા આથી વધાર અર્થમાં જ તે વાપરે છે અને મમજે છે ગાંધીજીની ‘અહિંસા’ એ મિત્રાની એક બાજુ છે, જેની બીજી બાજુ ‘મતી’ છે, અને એમની અહિંસા ધમ્મ ન કરાતો માન આત્મમગ્ન નથી પણ પ્રેમ કરવાનો આદેશ છે કેટલાકને ગાંધીજીની આની ભાષા મમજતી જ નથી કેટલાકને મમજત તોયે એ પર દષ્ટિ ટકી શકતી નથી અને ગળે પણ બિતરતી નથી તેથી ધણા મહામલાવાદીઓ એમ કહે છે કે મહામલાએ અહિંસાની નીતિ ‘માન્ય ગાંધી’ છે, મત્સ્યરણની નહિ તેથી લડત દરમિયાન છૂપી ચળવળ કરવી વગેરે માર્ગો લેવામાં મહામલાના ધોગણનો ભગ થયેલો.

મનાતો નથી ગાંધીજી જો છે કે સત્યનો ભગ અને અહિંસાનુષ્ઠાન એ બે માથે થઈ શકે એવી વસ્તુ જ નથી મહામહાવાદીઓ જો છે કે મેં વચ્ચે સમઘ જ નથી ખરી વાત એ છે કે બન્ને એક જ શબ્દને જુનાજુદા અર્થમાં વાપરે છે આમ શબ્દના દુરુપયોગ અથવા અયોગ્ય ઉપયોગથી કેવી રીતે અગ્રપદ વિચારમંદી, જડ બુદ્ધિ તથા તર્કગળ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેને પરિણામે સત્યનો દ્રોહ થાય છે અને સ્વીકારેલા મિદ્ધાત પગથીયે શ્રદ્ધા ગુની નય છે તેનું આ એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે

(૯) રાષ્ટ્રના દુરુપયોગની જેમ જ અતિવ્યાપક મૂનો પણ ઘણીવાર મદોષ વિચારમંદી અને પરિણામે સત્યનો દ્રોહ કરાવે છે સાંખ્ય ત્રયોમા એવાદ નિયમનું અતિવ્યાપક સૂત્રો યોગ્ય રૂપે વધાર વ્યાપ-ભાષામાં પ્રતિપાદન કરામાં આવે છે પત્રી એ વ્યાપકતા ઓછી ન રાખી એનો એક આમલ બધાય છે પણ જીવનચરિત્રમાં એટલા વ્યાપ તા આવી શકતી નથી એવો અનુભવ થાય છે એ સ્થિતિમાં એ નિયમમાં વાપરેલા શબ્દોના અર્થમાં જુદા કે નવા ભાવો દાખલ કરી મૂળ નિયમમાંથી જ વ્યવહારને અનુદૂળ અર્થ દાઢવા પ્રયત્ન થાય છે

આનું પણ એક મગ્ન ઉદાહરણ કૃતગનાજી પગથી 'જાપનેલી હિંમાઅહિંમાની ચર્ચામાં મળે છે ' અહિંમા એક મહત્ત્વનો ધર્મ છે,' અથવા 'ધર્મનો નિયમ અહિંમાધર્મ મદન વધારે ને વધારે અહિંમા પ્રત્યે જવામાં છે,' કે 'જોછામાં જોછી હિંમા રૂપમાં છે' એવું દાર્ષિક કહેવાને બદલે 'અહિંમા પગમ ધર્મ છે' એવું

અહિંસાધર્મ

વ્યાપક સૂત્ર શાસ્ત્રકારે બનાવ્યું છે, અને એ વ્યાપક્તા બોધી ન થના દેવી એવો આગ્રહ બધાએ છે હવે 'અહિંસા નો માદો અર્થ થાર 'પ્રાણાધાત ન ઢગા' પણ એ અર્થમાં સૂત્રને અસુગમ સ્વીકારી જીવન-ચલાર ચાની નવી ગમ્તો એ આપણે વાગવા અનુભવીએ છીએ એટલે ધર્મોપદેશક એ શબ્દના અર્થમાં ખીજા તત્ત્વા દાખલ કરવા પ્રયત્ન કર છે દા ત, કૃતગ પ્રિયેની ચર્ચામાં ગાંધીજીએ 'હિંમા નો અર્થ કેવળ 'માગુ' એટલો જ નહિ, પણ 'ક્રોધ અથવા ગ્રાધને વશ થઈને, અથવા તો સામેની વ્યક્તિનું અનિષ્ટ કરવાના હગાથી તેને દુઃખ દેવું અથવા તેના દેહનો નાશ કરવો' એ પ્રમાણે કરી, 'અને તેમ ન કરવું તે અહિંમા' એવું કહ્યું છે પછી જે પ્રમગોમાં પ્રાણાધાત ઢગા અનિવાર્ય અથવા ઈર્ત-સ્વરૂપ પણ લાગતો હોય તે પ્રમગો પણ ગણાવી તે પ્રાણાધાત અહિંમાત્મક જ છે એમ કહેવામાં આવે છે આ જ દલીલથી સુદ્ધ, યદ વગેરેમાં થતી હિંમા અહિંમા જ એમ કહેનારા શાસ્ત્રવચનો નીકળી આવે છે પણ જો આપણે 'અહિંસા પરમો ધર્મ' એવું સૂત્ર કહેવાને મત્તે 'અહિંમા એ મનુષ્યનો ધર્મ છે,' અને 'કરનાર પ્રમગોમાં હિંમા પણ ધર્મ અથવા આપદ-ધર્મ ધર્મ શકે છે' એમ કહ્યું હોય, અથવા 'હિંમામાંથી અહિંમા ધર્મ પ્રત્યે પ્રયાણ એ ધર્મનું સ્વરૂપ છે અને એના મૂળમાં મનનાત્મભાવનું દર્શન હોનાથી આત્મભાવથી પ્રેરાયેલો જીવનાગ હિંમા દ્વારા ધર્મરૂપ થઈ શકે છે' એમ કહ્યું હોય, અને પછી જ પ્રમગોમાં કરેલી હિંમા ક્ષમ્ય કે ધર્મ ગણી શકાય તેનું નિવેચન કર્યું હોય તો આની દ્રાવિડી પ્રાણાધાત જોવી દલીલનું પ્રયોગનું ન રહે, મિનના શબ્દોમાં બોલીએ તો એકાદ સવચાપક સૂત્રમાં જે થોડીધણી ભૂલ ગઈ હોય તે ભૂલના 'ઉતાર તરીકે જે બચસ્થા કરવી હોય તે મૂળ મિદ્ધાન્તથી કોઈ જુદા મિદ્ધાન્તને અનમરીને

કરવી જોઈએ કારણ, મૂળ સિદ્ધાન્તમાથી તો તે બૂલ ઉઠીલી છે, અને (તેથી) એ વખતે જે વહેનારુ માર્ગ દોનામા આવે તે મૂળ સિદ્ધાન્તમાથી જ તારતલો છે એમ કહેવાને બદલે એમાથી તે નથી એમ કહેવુ વધારે સચુક્તિક (= યોગ્ય દલીલભર્યું) ગણાય.

§ સત્યના દ્રોહ કરતા કાઈ મોટા ગેગલાલ હોઈ શકે નહિ એવી આપણને શ્રદ્ધા બેસતી નથી એ શ્રદ્ધાને લીધે કેટલાક સામાજિક લાભો મેળવવાની આશાથી સત્યને મરોડના માણસ લલચાય છે અને એ રીતે સત્યને મરોડતા શીખે-ની પ્રમુખા ઉત્તરોત્તર શ્રદ્ધાનાશ થતો જાય એમા નનાઈ નથી.

શ્રદ્ધાનાશના
પરિણામ

આમ સત્યને તેના પદથી બ્રહ્મ કરી તેને સ્થાને તાત્કાલિક સામાજિક લાભને બેસાડવાના ભયકર પગિણામો આવે છે જેવા કે, પ્રજાજીવનની સ્પષ્ટ અચૂક અધોગતિ થાય છે, લોકમત મોળા પડી જાય છે, ઉદાર, દૂર સુધી પહોચનારા પ્રારમર્થિક ઉદ્દેશોને ટેકાણે આર્થિક, તાત્કાલિક અને સ્વાર્થી ઉદ્દેશોને મહત્ત્વ મળતું જાય છે, શુદ્ધિની સ્થિતિશયતા ઘટતી જાય છે, સારાસાર વિવેકનો લખલખતો પ્રદાશ ઝાખો પડતો જાય છે, મક્કમ સ્વાભિમાન નાશ પામતું જાય છે, સનાતન 'સિદ્ધાન્તોમા' લોકોની શ્રદ્ધા ઘટતી જાય છે, અથવા—કમમા કમ એટલું તો ખરું, જ કે—જે પરસ્પરવિરોધી માન્યતાઓ એકીરખતે સ્વીકારવાની હીનવૃત્તિ વધારેવધારે સામાન્ય થતી જાય છે ધર્મ, નીતિ અને રાજ્યના વિષયોમા આપણે જેને અસલ માનતા હોઈએ તેના મતનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર ન કરીએ તોયે આપણા ખગ મતને દબાવી રાખીએ તે લાગ્યે જ દોષરૂપ ગણાય છે એટલું જ નહિ, ઈશુ ધણીવાર તે વર્તન શુભમા અને ભારે ડહાપણમા ખપી જાય છે.

‘ધર્મ’ અને અનુગમ

આ સ્થિતિમાં સત્યની પવિત્રતાનું પુનઃ એકવાર પ્રતિપાદન કરવાથી રાષ્ટ્રીય અધોગતિનાં આ કારણોમાંથી કાંઈ કારણનું નિવારણ થાય એ આશાથી પુસ્તકનો બાકીનો ભાગ યોગ્ય છે. પણ તે પહેલાં મોર્લાંએ આપેલી એક મહત્વની ચેતવણી ઉતારવી આવશ્યક ગણું છું:

આપણે જે સ્મરણમાં રાખવાનું છે તે એ કે જે જૂનાની જાળમાંથી નીકળવાને તૈયાર ન હોય તેવાનાં આત્મામાં નવા સિદ્ધાન્તનો ઉદય થનાર નથી. ટૂંકી વણિકવૃત્તિ અને ક્ષુદ્ર સ્વાર્થને પહેલી તિલાંજલિ આપવી પડશે; ખરા પરમાર્થ યા શ્રેયને માટે આપણી દષ્ટિ લાંબી ને ઊંડી થવી જોઈશે; સનાતન સત્યોને યોગી બીજું બધું છોડી તેને જ અનુસરવાનો દૃઢ નિશ્ચય આપણી રગેરગમાં વ્યાપી જવો જોઈશે.

નોંધ

‘ધર્મ’ અને અનુગમ

‘જીવનશોધન’માં મેં ધર્મ અને અનુગમ વચ્ચે ભેદ પાડ્યો છે. અહીં મૂઠં થયેલો ધર્મ શબ્દ જ બેઉ માટે વાપર્યો છે તથા ગોટાળો થવાનો સંભવ છે માટે આ નોંધ ઉમેરવી ઉચિત સમજું છું. પવિત્ર વૃત્તિથી કરવાનું કર્મ તે ધર્મ એ વિશાળપણે ધર્મનો અર્થ થયો. પણ મુસલમાન, ખ્રિસ્તી વગેરે જે ધર્મો કહેવાય છે અને જેને દુશ્મેશમાં ‘રિલિજ્યન’ કહે છે તે ‘ધર્મ’ જુદા સ્વરૂપનો હોય છે. એને માટે ‘અનુગમ’ શબ્દ મેં ‘જીવનશોધન’માં વાપર્યો છે. અનુગમમાંથી વિવિધ સંપ્રદાયો નીકળે છે. અનુગમો અને (વિશાળ અર્થમાં) ‘ધર્મ’નો સંબંધ સમજવા જેવો છે; કારણ, એક બાજુથી

અનુગમે અને સપ્રદાયો શ્રદ્ધાનાશનું કારણ બને છે, તો શ્રીજી બાજુથી એમનો ઉદ્ધાવ અસત્ય સામેના બહુમાથી જ થાય છે એમ દેખાઈ આવશે તે આ રીતે

મૂળમાં (પા ૨૫ મે) દલા પ્રમાણે એક ‘ધર્મ’ શબ્દથી જ દર્શાવાતી, પણ વસ્તુતઃ વિદાસક્રમની જુદીજુદી પગથીએ મનુષ્યોના જુદાજુદા ટોળા જોએલા હોય છે દરેક ટોળાને પોતપોતાના નાયક—ગુરુ—આચાર્ય, પોતાની કે પોતાથી થોડી ઉપરની પગથીએ મળી રહે છે એ ગુરુ રાજનિયુક્ત હોય કે કુલધિગગગત હોય એ ટોળું એને મોટે ભાગે સ્વેચ્છાથી જ અનુમરે છે, કારણ કે એમની શક્તિ કરતાં એ એમને બહુ આધે જવી નથી કહેતો. સામાન્ય રીતે પ્રજાના મોટા ભાગને માટે ‘ધર્મનું’ સ્વરૂપ આટલું જ હોય છે. આ જ એમનો અનુગમ ઈચ્છન કવિનો ધર્માચાર્ય કહે છે તેમ સામાન્ય લોકોની દૃષ્ટિમાં

“ — Life and Faith hold such dissent,
They only thrive when kept apart.”

(Brand)

—(જીવન અને ધર્મ વચ્ચે એવો વિરોધ છે કે બંનેને એક-બીજાથી જુદા ગણીએ તો જ બંને પોષાય) જીવનનિર્ભરતાવાદ અને તેમને લાગતા મહત્ત્વના પ્રદેશોમાં—એટલે અર્થ અને કામના પ્રદેશોમાં—તેમને ધર્મનું લક્ષ્ય પાલવવું નથી. જે ધર્મ એ પ્રદેશમાં દર્શાવ કરે તો તે અર્થ અને કામને મેળવવાની વધારે ‘અનુકૂળતા’ કરી આપે તો ભલે. આ મિત્રાઈ ‘ધર્મ’ જે કાઈ કગવવા માગતો હોય તો તેણે જીવનનો જેની આધે સ્વાભાવિક અઅધ ન હોય એવા કાઈ કૃત્રિમ કર્મો જ સૂચવવાં જોઈએ, જેમકે, તિલક, માળા, જનોઈ કે ક્રોમ ધારવાં, દાદી વધારવી કે ચોટલી રાખવી, અમુક

દિશાએ મોઢું ગપ્પલું, અમુક જગ્યાએ પાછપૈમો મૂકવો, અમુક તીર્થાટન, પ્રજા કરવા, વગેરે

જીવનના નિત્યવ્યવહાર અથવા જો મમલ જોઈએ તે પર ખુબ આક્રમણ ન કરે તો આના ‘ધર્મકર્મો’ આદરથી અને ખુશીથી સ્વીકારવા લોકો તૈયાર હોય છે પ્રજાને એવો ધર્મ નથી ગમતો કે જે એમ કહે કે ‘તમારું મર્વ જીવન તમે શુદ્ધ કરો તો જ તમારો ઉદ્ધાર થશે’, પણ એવું કહેનારો ધર્મ ગમે છે કે જે એમ મમલથી કે ‘જીવનને શુદ્ધ કરવાની કોની શક્તિ છે? તમે આ વિધિઓનું પાલન કરો તમારું દેવ, આચાર્ય અને સતોની સેવા કરો’, અને પ્રજા પોતાની કૃપાથી તમને તારશે એવો વિશ્વાસ રાખે. આથી ધર્માચાર્યો વાગવાર આવો જ ધર્મ અથવા અનુગમ બતાવે છે

પણ દરેક અનુગમના આવા પોતાણું સામે ખડ કરનાર વ્યક્તિઓ અવાજનવાર નીચળી આવ્યા વિના રહેતી નથી ખડ જ્યાં પહેલા કેટલાક માનસિક ક્લેશ ભોગવ્યા વિના એમને આવડતું નથી. તેમથી કેટલીક વ્યક્તિઓ એ ઝગડો મહન કરી શક્તી નથી અને ખડવૃત્તિને દાખી દે છે અથવા ઝગડો પૂરો થાય તે પહેલા તેમનું જીવન ખતમ થાય છે કેટલાકને પોતાના મનનો ઝગડો પૂરો થતા આવે છે ત્યાં જોના અનુગમના ગુરુઓ અને આગેવાનો સામ, દાન, દડ વગેરે ઉપાયોથી એને છૂટો પડતો અટકાવવા પ્રયત્ન કરે છે એ બાદ ઝગડો મહન ન થતાથી વળી કેટલીક વ્યક્તિઓ ખડવૃત્તિને શમાવી દે છે. માન થોડીજ વ્યક્તિઓ પૂરી ખડખોર ચર્ચા કે તો મરી છૂટે છે અથવા યજ્ઞવીપણે છૂટી પડે છે આવી ખડખોર વ્યક્તિઓમાં જે મૌથી વધારે પ્રભાવશાળી હોય તે થોડા અનુયાયીઓ પણ મેળવે છે પોતે જે અનુગમમાં ઊછર્યા તેમથી

છટવા માટે જે મનોવ્યથા કે ત્રાસ તે બડખોરોએ અનુભવ્યાં હોય તેના અમરણથી તેમની શરૂઆતની વૃત્તિ અને ભાષા ભર્ય અનુગમો, મંત્રક્રયો, ગુરુશાહીઓ અત્યે અત્યંત વિરોધની અને કાંઈ સિદ્ધાંતની જ ઉપાસના પર ભાર મૂકનારી હોય છે. પણ પરિણામે તો ઘણુંખરું એટલું જ બને છે કે પોતાના જૂના અનુગમ અથવા સંપ્રદાય અને તેને જ મળતા બીજા સંપ્રદાયો સામે જ તેમનો વિરોધ રહે છે; એટલું જ નહિ પણ પોતે જ એક નવીન સંપ્રદાયના પ્રવર્તક બની પડે છે, અને તે સંપ્રદાય અને પોતે છોડેલા સંપ્રદાય વચ્ચે કોમાંથી બેતણુ બાબતો વિષે જ જુદાપણું હોય છે.^૧ શરૂઆતના કાળમાં આ નવા સંપ્રદાયમાં જરૂર વિશેષ સાસ્ત્રિકતા અને બલિદાનનું તેજ હોય છે, કેટલાંક ક્ષેત્રોમાં નવીનતા અને સુધારણાએ હોય છે, નવીન મત્ય ન હોય તોયે જૂના મત્યનું કાંઈક નવી રીતે દર્શન અને પ્રતિપાદન હોય છે, અને તે બધાં કારણોને લીધે એમાં તે યુગપૂરતી કાંઈક વિશિષ્ટતા હોય છે. પણ થોડો કાળ જતાં એ

૧ જાતે નવીન સંપ્રદાયમાં દાખલ થનાં છતાં પોતે તો હવે અર્થ સંપ્રદાયો પરથી પર થયા છે એવી માન્યતા કેવી બધાઈ નય જ તે નિશ્ચિના કેટલાક કવિઓના હૃદયોમાં પરથી સમજાયો. એ હૃદયોમાં એ સદ્ગુણ નવામી-નારાયણ સંપ્રદાયમાંથી ટાંક્યા છે, પણ એવા જ હૃદયોમાં કમીરૂ, પારિ, ભોળે, નિરાંત વગેરેમાંથી તથા વૈષ્ણવ કવિઓમાંથીયે મળી શકે:

(૧) મન પંથ તો મેં સર્વે જોયા, સત્સંગ વિના ફરી, વગોયા;
હું હું કર્યાં ન મળ્યા દરિ, જઈ જોયવી ચોપાંશી ફરી.
એવા મન તો જગમાં બહુ, સમજાવું વિના બૂધ્યા સદુ;
સમજાવું જ સદુચરણી પાસ, સંત મને નો પાપ પ્રકાશ.

(૨) જંત્ર નથી, ક્યો બહુ નથી ભાઈ, નથી મન કે પંથ;
બહુ જોઈને દયા કરી છે, એવારવાને જંત્ર.

‘ધર્મ’ અને અનુગમન

જીન સંપ્રદાયોનો સગોત્રો અને પોતાના મૂળ અનુગમનો અંશ માત્ર ધર્મ રહે છે.

આમ થાય એમાં નવાઈ નથી. ધર્મની ગાદીએ ઝેંમવાથી કાંઈ વિશેષતા આવી શકતી નથી. એ ગાદી પર બેસનારમો કાંઈક પ્રકારની ધાર્મિક પ્રવચનો કરવાની વિદ્વતા અને દૃષ્ટિ છે એટલો જ એનો અર્થ બહુ તો થાય. પણ જો એ સામાન્ય કાટિનો જ માણસ હોય તો સામાન્ય માણસનાં જ માન્યતાઓ, રૂઢિઓ અને નાગદ્વેષોને પૌષનારો હોવાનો.

પ્રકરણ ૨. જીવ

અમલ્ય અથવા જીવની હિતકરતાનો નિયાર

હ 'મલ્યનિશ્ચય દરેવો, મન્યરાણી વદરી અને મલ્યઆચરણ દરણુ' એ મહાચારી મનુષ્યનો પ્રથમ ધર્મ છે એમ માધ્યમણુપણે તો સૌ કોઈ સ્વીકાર કે, પણ એ ધર્મને કાઈ અપૂરતું છે કે નહિ એ પ્રશ્ન તપાસના જોઈએ છે

હ તેમ જાણ્યું પ્રજામાં કામો થયેલો કાઈ વિગાળ મલ્યની મિહિને માટે કાઈ બીજી નવની અમલ્ય વાળી મલ્ય વિ ભૂતહિત જોવાનો પ્રયત્ન આવ તો તેમ કી, ગદ્ય કે નહિ એનો પડેલો નિયાર કીએ

લો માન્યના નબંદોમાજ આ નિયમ પગની દોરડાં જેવી રીત પડે

“ધારો કે કેટલા-માણસો લૂટાગના હાથમાથી છટકી તમાગ દેખના ધીચ જગતમા પેમી નય છે, અને પાછાથી હાથમા તગવા લઈને લૂટાગ આવે છે અને એ માણસો

લોઁ ટિળકનો અભિપ્રાય

કયા ગયા એમ તમને પૂછે છે તો તમે રો ઉત્તર આપો ?
 સત્ય કહેશો કે મગીન નિગપગધી માણસોનો
 લોઁ ટિળકનો જીવ બચાવશો ? કાગલુ નિગપગધી પ્રાણીની
 અભિપ્રાય હિંમત અટકાવતી એ શાસ્ત્ર પ્રમાણે સત્યના
 જેટલો જ મહત્વનો ધર્મ છે મનુ ડહે છે,
 નાડપૃષ્ઠ કસ્યચિદ્દુષ્ટાન્ન ચાડન્યાયન પૃચ્છત । (મનુ ૨-૧૧૦,
 મ ભા શાંતિ ૦ ૮૭-૩૪) પૂછ્યા વિના પ્રાર્થને ડહેવું નહિ,
 અને અન્યાયથી પૂછનારને પૂછે તોયે ડહેવું નહિ ખબર હોય
 તોયે ગાડાની જેમ હ-હ કરી વખત મલાળી લેવો
 જાનતરિ મેઘાવી જઘલ્લોકમાચરેત્ ઠી- છે, પણ હ-હ કરવું
 એ આડતરી રીતે ખોટું બોલવા નહિ કે ? ન બ્યાજેન
 ચોદ્ધર્મમ્—ધર્મ માથે છેતરપિંડી કરી મનને મનાની લેશો
 નહિ, ધર્મ છેતગતો નથી, તમે જ છેતગશો (મ ભા,
 આ ૨૧૫-૩૪) પણ હ-હ કરીનેયે વખત મલાળી લેવાય
 એમ ન હોય તો ? ચોર હાથમા તગ્વાર લઈને છાતી
 પર બેમીને દ્રવ્ય કયા છે એમ પૂછે છે અને ઉત્તર ન
 આપે તો પ્રાણુ ગમ્ય છે, એની વેળાએ શુ ડહેવું ? મન્ય
 ધર્મન રહ્ય જાણનાગ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઉપગના લૂટ ગઓનો
 દાખલો આપી કર્ણપર્વમા અભ્યુનને (કર્ણ ૦ ૬૮-૬૧), અને
 આગળ શાંતિપર્વના મત્યાનૃતાધ્યાયમા (શાંતિ ૦ ૧૦૯-૧૫ ૧૬)
 મીઝમ મુધિષ્ટિને ડહે છે કે

અકૂજનેન ચેન્મોક્ષો નાડવદુત્ત્યચન ।

ઘવશ્ચ કૃજિતવ્યે વા શકેન્વાપ્વકૂજનાત ।

એયસ્તગ્રાનૃત વક્તુ સત્યાદિતિ વિચરિતમ્ ॥

‘ ન બોલીને છટકો થતો હોય તો પ્રાર્થયે થતા બોલ નહિ.

અને મોલવાની જરૂર પડે તો, અથવા ન બોલવાથી રાજ ઉત્પન્ન થાય એમ હોય તો તે વખતે મત્તના કુટતા ખોટું મોલવું એ જ વધારે સારું એમ (મેં) વિચાર કરી કરાવ્યું છે — જાગૃત સત્યધર્મ માત્ર વાણીથી બોલવાની બાબતમાં જ આની જતો નથી પણ મત્ત જગતાયે સર્વજૂતોનું જેમા હિત હોય તે બોનવું તેજ માગ મત પ્રમાણે ખરું સત્ય છે (સાતિ. ૩૨૬-૧૩)

(‘ગીતાગોસ્થ’, પા ૩૪ મગધી આવૃત્તિ)

આ દલીલોનો હવે વિચાર કરીએ આમા સૌથી પહેલા આપણે એટલું ચોખ્ખું મમજી લેવાની જરૂર છે કે ‘મનુ’ કે મહા ભારત, કે કૃષ્ણ કે બીજાના આધારોને લીધે જ ઉપર સૂચવેલા વર્તનના ધોરણને આપણે સ્વીકારી રાખીએ નહિ આપણી ધર્માધર્મની સ્વતંત્ર નિવેંદ્રુદ્ધિથી જ જે એ ધોરણ માયુ લાગે તો જ આપણે તેને સ્વીકારી રાખીએ

જૂઠું બોનવાને માટે યોગ્ય પ્રમગ લાગે એવા જે દાખલા ઉપર આપ્યા છે ખરેખર દાખલામાં, લૂટાગ પૂછે છે કે માટે શિ ૧૨ કયા ગયો ? આનો ઉત્તર મારે શુ જામ આપવો જોઈએ ? ૯ માટે કહી દઈ શકું કે હું કહેવાનો નથી — ‘અત્યાધથી પૂછનાગને પૂછે તોયે કહેવું નહિ’ — એ મનુની શિખામણ અહીં યોગ્ય જ છે માયુ બોનવું એ ધર્મ છે, પણ ત્યારે મોનવાનું કર્તવ્ય ઉત્પન્ન થાય ત્યા જ સાયુ બોનવાની જરૂર છે ત્યાર ને વ્ય જ નથી ત્યા નાન ગખવું એટલે કહેવાનો ઇનકાર કરવો એમા અમત્ય નથી પણ મૌન ગખું કે જવાબ આપવાનો ઇનકાર વડુ તો લૂટારા મને માગવા તૈયાર થાય છે એટલે જ તો માટે માયુ કહી દઈ નિગપગધીઓને પકડાવી દેવા જોઈએ, અથવા ન બોલી

મરવા તૈયાર ગહેવું જોઈએ, અથવા જૂઠું બોલી પોતાને તેમજ બીજાને બચાવના જોઈએ એ કાયડો છે આ ગિથિતિમા નિર્દોષને ન મપડાવી શકાય એ વિષે કાઈ મતભેદ જ નથી જૂઠું બોલી પોતાને બચાવી લેનારને બચારકુશળ કહીશું, એવી કાણુ પરિસ્થિતિમા મામાન્ય માણસા એમ જ ગવાના એમ જણી કદાચ દંગુજર પણ કરશું, પણ એમ જ ગવાતો ધર્મ છે એમ જી શકાય નહિ પણ જે માણસ જૂઠું બોલીને બચવા કરતા, જવાબ આપનાનો દાંડગ કરવા તૈયાર થાય તે જ મત્ય કરતા જીવતગની કિંમત વધારે નથી એમ મમજ્યો છે, એટલે કે ધર્મને વધારે માચી રીતે મમજ્યો છે એમ કહેનારો એવી પરિગિથિતિમા જૂઠું બોલવાની વૃત્તિ થી એટલી બધી સ્વાભાવિક છે કે એ તો પ્રાણીઓની આત્મરક્ષાની વૃત્તિમાથી ઉદ્ભવતું મહજ ધર્મ જ ગણી શકાય એને ધર્માચરણની ઝાપ આપી ન શકાય

બીજા દાખલામા તો એથીયે ઓછો કાયડો છે ત્યાં તો મારે બેમાથી એક વગતુને પમ કરવાની છે તો દ્રવ્ય બતાવી જીવ બચાવવો અથવા જીવ આપી દ્રવ્ય બચાવવું જૂઠું બોલી દ્રવ્ય પણ બચાવવું અને જીવ પણ બચાવવો એ સમ્યક હોય તો ત્યાં જૂઠું બોલવાનો ધર્મ છે એમ ન જ કહી શકાય કાણુ મત્ય કરતા દ્રવ્ય અને જીવિતની વધારે કિંમત એનાર આફ્રીએ તો પત્રી મત્ય અને ધર્મની ચર્ચા જ કરવી નહીં છે

મથુ લોહમાન્યે આપેલા દાખલા બરાબર નથી એમ કાઈ કહેરો, અને એવી પરિસ્થિતિ રજૂ કરશે કે જેમા મૌન ગાખવાથી અથવા બેધડક જૂઠું ન બોલનાથી જ દુષ્ટ માણસ મત્ય પરિસ્થિતિ મમજી લઈ શકે અને તેથી કાઈ નિર્દોષને તુડસાન થાય દાખલા તરીકે, ધારો કે એક માણસની પાળા દુશ્મનો પડ્યા છે, એ

માણુમ આવીને તમાગ ધરમા લરાઈ જાય છે. પાછળ દુશ્મનો આવી લાગે છે અને તમને પૂછે છે કે અમારો શત્રુ તાગ ધરમાં લગાવ્યો છે એમ વહેમ છે, છે કે નહિ, માયો જવાબ આપ. અહીં મૌન ગણવાથી કે બેધડક જૂહુ ન બોલવાથી એમની ખાતરી જ થઈ જવાની કે તમાગ જ ધરમા માણુસ છે. આવી રિયતિમા શુ કરવું ? અહીં પણ હજારે નવસે નજાણુ માણુમેને જૂહુ બોલીને વખત મનાળી લેવાની લાલચ થવાની એ હુ રવીકારું છું પણ એ ધર્માચરણ છે એ હુ સ્વીકારી શકતો નથી. પણ પોતાના છતા પોતે એ માણુમને બતાવી શકવાનો નથી એમ કહી એની રક્ષા માટે પોતાનો પ્રાણ આપવો એ ધર્મ છે અને એ ધર્મનુ આચરણ દરતાયે જો એને એ બચાવી ન શકે તો તેથી ધર્મનો લાપ દનો નથી. કદાચ એવુયે બને કે એની મગ્વાનીયે તૈયારી હોય છતાં એને દુશ્મનો દશી ઇગ્ત ન કરે અને કેવળ બાધી કે પકડી ગમી પેલા માણુમને ગોધી કાઢે. છતાયે જૂહુ બોલી બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો ધર્મ છે એમ મને લાગતું નથી.

આવી જાનની જૂહુ બોલવાની ધાર્મિકતાનું ગજનીતિના વિષયો વિચાર બીજે દેકાણે કોઈ મમથન કરતું નથી. મુત્તમદી લોકોએ આ પ્રકારનો ધર્મ માનેલો છે. તેઓ જોને 'માટે' ગજ-કાગળની બહાગના દાખવા આપે અથવા 'ગર્વમૂતના 'હિન' ની દલીલ જૂહુ કરે તોયે ઘણુખરુ તેનો બચદાગ ગજકાગળમાં જ થાય છે, અને એ હિન સર્વજનોનું કદી નથી લેવું, પલ્કુ બહુમાં બહુ તો પોતાના ગજન્યનું કે પોતાના મર્યાદિત મમાજનું જ આર્થિક દિત ગંદાય છે. એથી અમલ્યની ધાર્મિકતા શિદ્ધ થતી નથી. આનું અગમ્ય ધાર્મિક દષ્ટિએ દોષરૂપ જ છે, એમ લોકમાન્યે પણ સ્વીકાર્યું છે.

“કેવળ વાચિક મત્ત અને મર્મમૃતહિત એટલે વાસ્તવિક મત્ત—એ એ વચ્ચે જ્યારે વિરોધ આવે ત્યારે બ્યન્હાર-દષ્ટિએ અપરિહાર્ય મગજને અમત્ત બોલીને નિભાવ કરી લેવાની કોઈ દેડાણે તેમણે (ગાંધીએ) પગવાનગી આપી છે ખરી તથાપિ મત્ત વગેરે નીતિધર્મો તેમના મત પ્રમાણે નિત્ય એટલે અવનાળમા એ-અગળા જ અખાધિત હોવાથી પાગ્યોક્તિ દષ્ટિએ આમાન્યપણે એ થોડું પણ પાપ છે જ એમ કહી શકાય તે માટે તેમણે પ્રાયશ્ચિત્તો બતાવ્યા છે ”

(‘ગીતારહસ્ય’, પા ૩૭)

જ્યાં પ્રાયશ્ચિત્ત હોય, ત્યાં કર્મ કરવાને પગિણામે અત કશું કંઈ છે એ સ્વીકારાયું જ ધર્મ એ કામગમા કામળ અત કરણમાયે કંઈ ઉત્પન્ન કરનારો ન હોઈ શકે

માત્રી વાત એ છે કે “ગાયને બચાવવા સારું અપત્ત બોલાય કે નહિ એના કાયડામા પડી ને આપણી નજર તળે જે રાજ બન્યા કશું હોય તેને બૂલી જઈને મત્તની સાધના ન થઈ શકે એમ ઊંડા ખાણીમા પિતૃગુણે મત્તને દાકનાનો માર્ગ છે ”^૧ મત્ત અને નિર્દોષની વચ્ચે ધર્મમકટ ઉત્પન્ન થાય એવા કેટલા પ્રમુખો હવનમા કટલી વાગ કેટલા માણસોને આવે છે ? એવા કાપનિદ અને અતિનય વિગ્લ પ્રમુખો નિર્માણ કરી ધર્મનો વિચાર કરવાની જગ જ શી ઉત્પન્ન થાય છે ? એ પાડિત્ય આપણા મનમા એવો મગ્ગ પાડી ગયો છે કે કહણ પ્રસંગમા એટલે મોડું નુકસાન થતું અટકાવવા માટે, થોડું અમત્ત કરી લેવાને હરકત નથી એમ કૃષ્ણ અને બીજા જેવાનો અભિપ્રાય છે એ રીતે જુદું બોલવાને ત્યાગ થયેલું મન માટે જ ધર્મમકટ છે કે

કેમ, સાચે જ 'સર્વશૂતહિત' અથવા કાઈ 'નિર્દોષ' ના પ્રાણ
જોખમમા છે કે કેમ, તેનો વિચાર નથી કરવો, પણ મને કે મારા
લોકોને કાઈ મોટો કાયદો થઈ શકે એમ છે કે નહિ તેટલાનો જ
વિચાર કરી જુદું જોવાના અને કરવા તૈયાર થાય છે. મત્યનો
ઉપામડ આ પ્રલોભનમા અને પાડિત્યમા પડના લાયક ન કરે,
પણ મને કે "જે કાયદા રાજ આપણી મામે આવી ઊભે છે
તેમા આપણે મત્યનું પાલન કરીએ તો હવે અમરગેમા શું જુદું
એની ખમર આપણને એની મેજે પડી જશે" ૧.

હું અમત્ય અથવા ભ્રમ ઇત્યાદિને માટે હિતકર છે, એમ
કહેનારા એક બીજો પક્ષ પણ છે તેઓનું કહેવું એવું છે કે
બુદ્ધિવાન, શાંતી અને અધિકારી લોકોએ મત્ય
આધિકારવાદ મનનો મીઠાગ કરવા પડે અશાંતી, અત્ય
બુદ્ધિવાળા, અનધિકારી લોકોને લાયક અમત્ય
અથવા ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારો હોય છતાં જે નૈનિત્વ દષ્ટિએ હિતકારી
હોય એવા મતનો ઉપદેશ કરવો.

ન બુદ્ધિભેદ જનયદત્તના કર્મસગિનામ્ ૨

એ ગીતાના વચનનો અરુદિત આધાર લેવામા આવે છે. અથવા
તાત્ત્વિક અન્ય અને વ્યાવહારિક મતને નામે મત્યનો અરુદિત અને
મનમાન્યો બે કરવામા આવે છે, અથવા પ્રાર્થના 'અધિકાર
ભેદ'ના નામ તલે એ પક્ષ જુદું કરવામા આવે છે.

ઉદાહરણાથ, આપણા દેશમા મે એવા વેદાન્તીઓ અને

૧ માધીય 'આપ્રમવામીને પત્રો', પા ૧૦૯

૨ અશાંતી કર્મસગિનામ બુદ્ધિભેદ ન પાડવો

(ગીતા, અ. ૩-૨૬)

ધર્મોપદેશો જોયા છે કે જોઓ સ્વર્ગનરકને મિથ્યા માને છે, દેવાદિદેવને કાલ્પનિક માને છે, મૂર્તિપૂજનને વેદાન્તી ઉપદેશ બાળમેષ્ટા માને છે, પ્રતો, તીર્થાટનો વગેરેને નાના પ્રકારના, અર્થવિનાના પોતાને હાથે વહેરી લીધેલા દષ્ટા માને છે છતાં, પોતાના બાળકો કે બીજા શ્રદ્ધાળુ લોકો આગળ સ્વર્ગના સુખો તથા નરકની યાતનાઓના વર્ણન કરે છે, ક્ષત્રા, વિષ્ણુ, શિવ, ગણપતિ વગેરે દેવોની વધાઓ કરે છે, તેમના પ્રતોચો ગમે છે અને ગાય છે, પોતે મૂર્તિઓ સ્થાપનામાં લાગ લે છે અને તેમની પૂજાવિધિઓ શીખવે છે તથા બીજાઓને તેમાં પ્રેરે છે, અને પ્રતોતીર્થોનાં પણ મહિમા ગાઈ ત્યાં જાય છે અને પોતા પર શ્રદ્ધા રાખનારાઓને લઈ જાય છે

૬ મોક્ષીએ આ વિષયમાં જે જે પૂર્વપક્ષો અને ઉત્તરો ગ્રંથ કર્યા છે એ મને બહુ જ ચોક્કસ લાગ્યા છે મર્વ ગભીર વાચકોને આ પુસ્તકનું ઓઠામાં ઓછું બીજા પ્રારણ્ય મોક્ષીના ઉત્તરે વાચના હું લનામણુ કરુ છું મોક્ષીની જેમ જ સિત્તની આવી દ્વિધાવૃત્તિ અમણ નથી શકેતો પણ મારે ખૂબ કરવું જોઈએ કે એની દ્વિધાવૃત્તિ ગાખનાગ બધા જ માણસો અપ્રામાણિક કે દબી જ હોય છે એમ જણવાને પણ હું તૈયાર નથી એની વૃત્તિ ગાખનાગઓમાં ધણા આગ્રિતવાન પુરુષો પણ હોય છે, સત્યને જોગવા તેમણે ધણા પુરુષાથ પણ કર્યો હોય છે, ધણુ વેચ્યું હોય છે તેથી આવી દ્વિધાવૃત્તિને મારે હું એ જ કાલ્પ કલ્પી શકુ છું તે એ કે એ બાબતમાં તેમણે પૂરતો જોડો નિચાર કર્યો નથી હોતો તેઓ પોતાને એક પ્રકારના કાલ્પનિક ધર્મસંકટમાં પડેલા જુઓ છે એક બાજુથી લોકોને મદદચારને માગે વાગવાની તેમને બળવાન વાસના હોય

છે, બીજી બાજુથી શુદ્ધ સત્યનો માર્ગ તેમને એવો કંઠણ^૧ અને સાન્ડો લાગે છે કે સામાન્ય લોકો એને જીરવી શકે નહિ એમ તેઓ માને છે આ પોતે ઉત્પન્ન કરેલી આપત્તિમાથી છૂટવા માટે તેઓ માયાવાદનો અદ્વિતિ આશ્રય લઈ એક એવો સિદ્ધાન્ત ઘટાવે છે કે 'માયાનું કાર્ય બધું જ મિથ્યા છે, માટે સસારના માયિક વ્યવહારોમા સત્યાસત્યની બહુ ઝીણવટમા ઊતરવું નહિ; પણ બાળને દવા પીવા લવચાવવા માટે જેમ સાકર કે નેતર દેખાડવુંમા આવે, તેમ અસાની લોકો માટે આવા પ્રલોભનો, ભયો અને રમઝડા નિર્માણ કરવા જોઈએ.'^૧ આ સિદ્ધાન્ત કેટલો ભૂલભર્યો છે અને માયાવાદમા જે કાંઈ મત્યાસ છે તેની છટલી બધી ખોટી સમજણ પ્રગટ કરે છે તે દેખાડવાનું આ સ્થાન નથી. અહીં એટલું જ કહેવું બમ છે કે આમા પૂરે વિચાર થયો નથી. ગમે તે રીતે લોકોને મદાચાગને માર્ગે વાળવા જ જોઈએ એવું કાંઈ કર્તવ્ય આપણી ઉપર આવી પડતું નથી લોકોને મદાચાગને માર્ગે વાળવા એ જો એ પવિત્ર કર્તવ્ય હોય તો તે અણીશુદ્ધ પવિત્ર રીતે જ થવું જોઈએ મત્યનો ભગ કર્યા વિના, ખોટું અથક્ષ ન માનવા જેવું છે એમ જેને વિષે પાછળથી કહેવું પડે એવું કંઈ પણ આગળ કર્યા વિના જો આપણને લોકોને સદાચારને માર્ગે વાળવાનો ઉપદેશ દેતા આવડે તો આપીએ. નહિ તો તેમ કરવાનો જોગ પોતાને માથે વહોરી લેવાનું કાંઈ કર્તવ્ય બિલુ થતું જ નથી. એમા ગ્રહેલી પોતાની વૃત્તિની બગાડ પરીક્ષા કરવામ્. આવે તો જણાઈ આવે કે એમા પોતાના જ્ઞાન વિષે વધારેપડતો અદંકાર

^૧ આ રાખ્દો મારા રચેલા નથી લગભગ આ જ રાખ્દો એક ચારિત્ર-વાન વેદાન્તીએ મને અત્યંત ગંભીરતાથી કહેલા. બીજાએને માટે પણ એને મળતી ભાષા મેં સાબળી છે.

હિંદુધર્મમાં સત્યનો દ્રોહ

અને શદ્ત્વાદક્ષાની એક બંગવાન વામના ગહેના હોય છે અહનાર અને વામનાની વાત બાજુએ ગમીએ તોયે 'સત્યાસત્યની બહુ ઝીણવટમા ઊતરવું નહિ' એવા મત્યના મૂળ પાપાને જ તોડી નાખનારા મન ઉપર જે પ્રવૃત્તિનો આધાર છે, તે પ્રવૃત્તિ લોકોને મદદચારને માગે માયે જ વાળશે એવી આશા ગમી આકાશ પુલ્કવત્ છે આજનો કાઈ કેવલણીકાર માઠર કે નેતર દેખાડી દવા પિવડાવનાર માતાના કામને કમ્ય નહિ ગણે જો માઠર આપવાનો કે નેતર માગવાનો ધગદો ન હોય, જો તે ચોખ્ખ ન હોય, તો ને દેખાડા વિના જ દવા પિવડાવતા આવડી જોઈએ નહિ તો તે જુઠાણુ કરે છે અને જુઠાણુ સીખવે છે

આપણા દેશમા પરમમત્યને જાણના માટે જેરા પ્રયામે થયા છે તેના ખીજ દેરોમા જાણ્યે જ થયા હશે એમ જાણના છતાં, અને જે મોટા સતપુરુષો અને આચાર્યો આપણા દેશમા થઈ ગયા છે તેમના પ્રત્યે અતિશય આદર હોના છતાં, માગે ધણુ દુ ખવી કહેવું પડે છે કે આપણા દેશે મત્ય-મત્યનની બહુ જ ચીનટાઈથી ઉપામના કરી છે એમ મને લાગ્યું નથી એમના ધર્મ, લકિત, જ્ઞાન કે રંગજ્ય એમને ખીજના કથોમા ક્ષેપ-શ્લોકો નાખતા, કાઈ ખાજના કાળના પ્રપિદ્ધ પુરુષને નામે મોતાના કથો ચલાવી દેતા, કે પોતાના દેવ, ગુરુ, મદિર કે તીર્થ વગેરેનો મહિમા વધારવા ખોગી યાઓ જોડતા અટકાવી રાખ્યું થી ખજારના દુકાનદારે પરસ્પર હરીફાઈ અને અદેખાઈથી જેવું જુઠાણુ કરે તેથી વધાર ખરાબ જુઠાણુ આપણા સપ્રદાયપ્રવતકો 'ધર્મ' ફેલાવના માટે કરતા અચકાયા નથી અને એમા વિશેષ દુ અને કરુણાજનક વાત તો એ છે કે એમાના કેટલાકે તો

અંત કરણપૂર્વક એને ઈશ્વરનું કાર્ય અને લોકસેવા માની છે. સિમ્લ
છે કે કોઈ વાચકને આ વાક્યો ભૂતકાળથી માડીને અત્યાર સુધીના
સર્વે પૂજ્ય પુરુષો અને શાસ્ત્રોની બદનક્ષી કળનાગ લાગે અને એની
લાગણી દુઝાય એવું દુઝ લગાડવા માટે હું દિલગીર છું, પણ
સાથે તેઓ મારું કે આ વાક્યો અતિશય દુઝથી પણ સત્યની
પૂજા માટે જ નિરુપાયે લખાયા છે જ્યાં મત્યોપામના એ જ
વિષય છે ત્યાં મારો જે મત બધાયો હોય તે જણાવ્યા વિના ઠેમ
ચાલે? આમા અપવાદ થનાગ મતો પણ છે જ. એમને તો દંડવત
પ્રણામ જ છે

હું કહેવાનું આ છે. ભ્રમ કે અસત્ય કદીયે હિતકારક હોઈ
શકે નહિ. પણ આનો અર્થ એ નથી કે ભ્રમ કે અમત્યને
અમુક કાળે ન છેડવામાં ડહાપણ ન હોય;

ભ્રમ તથા અસત્યથી તુકસાન એમ ન બને, અથવા ઠીક રીતે છેડવો એ
વિચારવા જેવું ન હોય પણ અમુક માણસ
માટે ભ્રમ કે અમત્ય હિતકારક છે એમ મમજી એનામાં એ, ઉત્પન્ન
થાય કે પોષાય એવાં વાણી કે વર્તન રાખવાં એથી મમાજમાં
દબ અને જડતા જ વધે છે. આના કારણો: "૦"

(૧) મારી વસ્તુને ખોટી માન્યતાના પાયા ઉપર રચવાથી
ખોટી માન્યતા તૂટી પડવાની માથે તે વસ્તુ પરનો શ્રદ્ધા પણ તૂટી
પડે છે એટલું જ નહિ પણ એ વસ્તુ વિષેની
સાચી અને વાજબી દલીલોનું મહત્ત્વ પણ
સંશયારૂપદ થાય ઘટી ગયા જેવું થાય છે. દા. ત, નગ્નના
લયથી દારૂનો નિષેધ કરવાથી, નરક જૂઠું
મનાતાં દારૂનિષેધ બાબતની ધાર્મિક ભાવના ચાલી ગય છે એટલું

જ નૈહિ પણ જે સાચાં કારણોસર દારૂનો નિષેધ કરી શકાય એમ છે, તે કારણોનું મહત્ત્વ પણ અમર ઉપજાવી શકતું નથી. ભય જેટલો ઊંડો નાખશે તેટલા જલદી મદ્દગુણો નાશ પામશે. •

ધર્મમંત્રદાયોએ અનેક પ્રકારના વહેમ, જૂઠાણાં, અંધશ્રદ્ધા અને ચોખ્ખા અધર્મ તથા દુગત્યાગ પણ ઘણીવાર પોપ્પા છે, એવા અનુભવ આવવાથી મંત્રદાયો જ ન જોઈએ એટલે સુધી જ ચૂનાને મત ઉત્પન્ન થવા માડ્યો નથી, પણ ધર્મ જ ખોટી વસ્તુ છે એ મત પ્રત્યેવા લાગ્યો છે. ઈશ્વર વિષે મંત્રદાયોએ મમળવેલી વાતો ખોટી છે એમ લાગવાથી ઈશ્વર જ નથી, એટલે જગતમાં કોઈ સનાતન જૈનન્યતત્ત્વ જ નથી એવો મત નિર્માણ થયો છે. એટલે કેવળ જડ પ્રકૃતિ જ અંતિમ તત્ત્વ છે એવી માન્યતા વધી છે. એને પરિણામે સત્ય, અહિંસા, ક્ષણચર્ય વગેરે સદાચારના સર્વ નિયમો વ્યક્તિ કે સમાજનો સ્વાર્થ સાધવામાં જેટલે અંશે ઉપયોગી હોય—તેટલે અંશે નીતિ—એટલે પોલિસી—તરીકે બલે સ્વીકારાય, પણ એના ભગથી જ્યાં સ્વાર્થની સિદ્ધિ સ્પષ્ટ જણાય ત્યાંએ બધાને વધારેપડતું ધાર્મિક મહત્ત્વ આપીને વળગી રહેવું એ વહેમ અને જડતા છે એવો મત વધતો જાય છે. સત્યને અસત્ય સાથે ભેળવીને આપવાથી, અસત્ય માથે સત્ય પણ કેવું આકર્ષું જામ છે તેનો આ દાખલો છે.

(૨) ઉત્તમ વિચારોના મૂળમાં રહેલાં ખરાં કારણો સમજીને તે વિચારોને ગ્રહણ કરી શકે એટલી જેમની બુદ્ધિ જડ રહે છે દષ્ટિ ખૂલી ન હોય, તેવાના મન ઉપર ક્વચિત્ (કાકતાલીય ન્યાયે) નજીવી જાળતમાં વહેમ, રૂઢિની અંધપૂજા અને વિવેકબુદ્ધિ સિવાયનાં બીજાં સાધનોથી સુસરકારો પાડી શકાય છે એ ખરું; પણ એવા માણસોની બુદ્ધિની

જડનાનું કાગણુ એ વહેમો વગેરે જ હોય છે બ્રમને મારવો ઈનો અર્થ જ એ કે બધી બામતામા બ્રમભરી માન્યતાઓને આધારે જ વિચાર કરવાની ટેવ પાડી, એવે કે બુદ્ધિ મત્તને ઝીની ન શકે એની રીતે એને દરેક બાતમા અશક્ત કરી ?

હું બ્રમ અથવા અમત્તનું મમયન ઝનાગની એક દનીન મા પ્રાપ્તી છે

૧ અહીં કેળવણીના પાયા માથી પ્રવાહ વાંચો ઉવારુ છુ તે મટિ વાચક ક્રમા કરશે એમ આશા તાડુ છુ

‘વિધાયક ક પના મામે મારો મુખ્ય વાનો’ એ છે કે એ અસત્યના મલકથી દૂષિત છે અવરોક્ત અન અનુભવથી એમ જણાય છે કે વિધાયક ક પનાઓ પ્રવાની અને સભાવાની વૃત્તિ બન્નેને અસત્ય તરફ લઈ જાય છે અને બનને છેતરે છે

‘અમુક બંધનાચકલીની વાતને (બાળક) અમત્યરે પારખતો થઈ જાય’ ૫. બ્રમમા રહવાની ટેવ બીજે પાઈ ઢેકાને જાડાવાનો સભવ છે કાંચ યોગાસિદ્ધ કે તુલસીદાસના વાચના કેઈ ચિરછની કામ્યુગની વાતોમા સંન્યાસીના સ્વપ્નેની વાતોમા સત્યતાની મહા રહે એટલે એ પત્ર મે વિધાયક ક પનાજ છે એમ ન પાગખી ગે

જનતામ બ્રમ પર ઝીન મુદિ વદેમ અને આનાં નામ રહેવામા આવી કથાઓ કા જાનવ થાય છે

આ વાનો મા પનિષ્ઠ છે એક જ્ઞાન દગા એમાની સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કાવાની વૃત્તિ ઉત્પત્ત થાય છે એમને વર્નાકહેવાનો ઉદ્દેશ નિષ્ઠ જ નાય

“અનેક મારી અને દિગપાત વસ્તુઓ સમન્તવવા માટે પણ ચત્કિચિત્ પણ અસત્ય, પ્રામક પાગથી નેનો પરિહાર કરવો પડે એવા સ્વરૂપમા મૂખા મારી હજી થતી નથી”

(‘કપનાચમ્પિની કેળવણી’ના પ્રકરણમાંથી.)

અમનાશ એટલે સત્યમાં સ્થિતિ નહિ

અમને -કાઢવાથી સત્યમાં જ સ્થિરતા થાય છે એવું કાંઈ નથી.
 વહેમી માણસને તેના વહેમ 'કે અસત્યનો એકાદ અંશ' છોડાવવો
 જોઈએ. જો કંઈક જોવાત નથી. પણ તેટલો અંશ
 અમનાશ એટલે છોડાવવાથી આકીનો ભાગ પણ છૂટી જશે
 સત્યમાં સ્થિતિ એની કશી ખાતરી નથી. બિલકુલ સંભવ છે કે
 નહિ. આકી રહેલા ભાગને તે કદાચ પહેલાના કરતાં
 વધારે દૃઢતાથી વળજે.

દાખલો આપીને આ દલીલ વધારે સ્પષ્ટ કરીએ. સામાન્ય
 માણસોની માન્યતા એવી રહે છે કે ધર્મશ્રેષ્ઠ એ જગતનું નિમિત્ત
 કારણ છે, શરીરશરીર પ્રત્યે જુદાજુદા આત્મા વસે છે, અને
 જગતમાં જડ અને ચૈતન્ય એવાં સ્વતંત્ર બે તરવો રહેલાં છે.
 અદૈત વેદાન્તનાં પુસ્તકો વાંચી ધર્મશ્રેષ્ઠ એ જગતનું ઉપાદાન કારણ
 છે, સર્વ દેહોમાં એક જ આત્મા વસે છે અને જડચેતન એવાં
 બે તરવો નહિ. પણ એક જ અદૈત તત્ત્વ સર્વ જડચેતનના
 મૂળમાં છે, એવી તર્કશક્તિથી સમજ કરી લેવી એ બુદ્ધિશાળી માટે
 એક કંઈક નથી. પણ એ રીતે ખીજ વિચારસરણીની દલીલોથી
 પહેલી દૃષ્ટિના સંસ્કારો છૂટી જ જાય એવી ખાતરી નથી.
 એક આત્મતત્ત્વ જ છે, મેહ નાનાડસ્તિ કિંચન, એ મરીને કયાં
 જશે? નાડહં જાતો જન્મમૃત્યુ કુતો મે. ૧૩ એમ સમજવાથી
 મરણનો ભય રહેતો જ નથી એવું કાંઈ નથી; તેમજ આપણે
 જુદાજુદા એકાદાનું નિમિત્ત કારણ અને માટી એ ઉપાદાન
 કારણ ગણાય.
 ૨. જગતમાં નાના (મંદાર્થો) છે જ નહિ.
 ૩. જુદાજુદા જ નથી તો જન્મ અને મરણ મને કયાંથી દોષ?

લક્ષિત કરીશું તો ઈશ્વર આપણી મામુ જોશે અને આપણને સકટમાં પડવા નહિ દે' એ આશા ધટતી નથી જિલદી, એવુયે બને છે કે અદ્વૈત વેદાંતની વિચારસરણીને એ ઉપરઉપરથી જ ઝીલી લઈ એનો પોતાની અયોગ્ય વાગનાઓને પોષના માટે ઉપયોગ કરે છે 'બધ અને મોક્ષ, કે પાપ અને પુણ્ય ગતિપતિ છે' એવા વાક્યોને ઉપરથી જ પકડી લઈ, ત્રણે સ્વૈરવર્તનનો પરવાનો મળ્યો હોય એમ એ મમજો છે, અને મત્યવાણી કે સત્યવર્તનનો આગ્રહ એટલે જ બેદદિષ્ટિ—અજ્ઞાન—ભ્રમ—શુણ્યાતીક્ષ્ણતાનો અભાવ એમ એ માનના લાગે છે

આ ઉપરથી ભ્રમ થોડા વખત માટે તો જરૂર લાભકારક હોઈ શકે એમ લાગે એવું છે પણ એ નિર્ણય બરાબર નથી

ઉપર બતાવેલા દોષ બિપજવાનું કારણ એ છે કે કોઈની બૂલભરેલી માન્યતા દૂર જવી અને ખરો પક્ષ એને કહેવો એટલું જ બમ નથી એ વાત કહેનાર બૂલી જાય છે પણ એટલું ક્યાં ઉપગત બીજું પણ એ બાબતોની જરૂર છે (૧) વિચાર કંવાની ભ્રમભરી પદ્ધતિને બદલે વિચાર કંવાની શુદ્ધ પદ્ધતિ પણ તેને સાથ લાગતી નોંધએ, અને (૨) ખરો પક્ષ જીવનમાં ઊતરવા માટે જે પ્રકારનું ભાવનાબળ નોંધએ તે કેળવણી હોય નોંધએ આથી પોતાના વિચાર પાગકાને મમજવવાને જે અત્યંત ઉત્સુક હોય તેણે સૌથી પ્રથમ લોકોમાં ઉદાર ભાવનાઓ ખીનવી નોંધએ, અને પછી તેમની વિચારપદ્ધતિ બદલવાનો પ્રયત્ન કરવો નોંધએ, તેમનામાં સત્ય માટે પ્રીતિ જાગ્રત કરવી નોંધએ, ખોટા વિચારના કરતા ખરા વિચારના પ્રમાણ કેટલા સખજ છે તે તેમના મનમાં દેખાવવું નોંધએ, દીન અને નવ વિચારો સાબળવાની તેમનામાં રચિ ઉત્પન્ન કરવી નોંધએ, અને

એક મહત્વની બાબત એ કે જે પરિભાષા પોતે વાપરતા હોય તે પરિભાષાનો શુદ્ધ અર્થ હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખવાની તેમને ટેવ માડવી જોઈએ તથા અભ્યાસની સાચી પદ્ધતિ દેખાડવી જોઈએ.

અનેક ભાષાને માટે એક જ શબ્દ વાપરવાથી વિચારસરણી કેટલી બધી ઘોટાળાભરી થાય છે અને માણસો કેટલીયે વાર કેટલી બધી નિષ્કારણ ચર્ચામાં અને ક્લેશમાં ગતરે છે તેનાં આપણા દેશનાં રાજકારણ, ધર્મ વગેરેમાંથી દર્શાવેલાં આપણાં આ પુસ્તકનું કદ હજુ કેટલુંયે મોટું થઈ ગયું. ઉપર ‘ધર્મ’ અને ‘હિંમત’ એ બે શબ્દો વિશે ટીકા કરી છે. રાજકારણમાં આપણા બધાએ પક્ષો ‘સ્વરાજ્ય’ શબ્દ વાપરે છે. દરેક પક્ષ પોતાના તેમજ બીજાઓના મનમાં ‘સ્વરાજ્ય’ એટલે કઈ સ્થિતિની કલ્પના રહેલી છે તેનું બારીકાઈથી પૃથક્કરણ કરી સમજી લે તો એ પક્ષોમાં ઉત્પન્ન થતા કેટલાયે વિવાદો અને ક્લેશોનાં ધણાં કારણો આજાં થઈ જાય, અને પક્ષો આજા ન થાય તોયે ધણાં વિરોધ આજો થઈ શકે.

શબ્દોના અચોક્કસ ઉપયોગથી બે માણસો વચ્ચે જ વિચારનો ઘોટાળો થતો નથી, પણ ઘણીવાર એવુંયે બને છે કે બોલનાર પોતે જ પોતાના શબ્દોનો પૂરો અર્થ સમજતો હોતો નથી.

• • અપની બોલી આપસે હોત નહિ પહિચાન;

કહે કબીર સમુજે નહિ મોહ મહા બલવાન.

પણ આનો અહીં વિસ્તાર કરવો ઉચિત નહિ થાય, એટલે વિષયને આગળ ચલાવીશું.

૧ પરિભાષાના અચોક્કસપણા ઉપરાંત વિચારપદ્ધતિમાં દોષ

ઉત્પન્ન થવાનું—બ્રમો ગદી જવાનું—એક બીજું કારણ પણ હોય છે. સામાન્ય રીતે તાત્ત્વિક ત્રથેનું અભ્યાસીઓ અભ્યાસની પછી અમુક તત્ત્વવિચારક દર્ષિ બાબતમાં શું ખોટી રીત માને છે તેનો જ અભ્યાસ કરે છે. એ બાબતમાં એણે જુદેજુદે પ્રસંગે શુ અભિપ્રાય દર્શાવ્યા છે તે એ જાણી લે છે. દા. ત., જે માણસ ગાંધીજીએ ‘સત્યાગ્રહ,’ ‘અહિંસા,’ ‘ધર્મ’ વગેરેવગેરે વિષયો પર જુદેજુદે પ્રસંગે જે જે કહ્યું હોય તે બધું બરાબર કહી શકે અને તેનો અર્થ સમજાવી શકે તે ગાંધીજીનો સારો અભ્યાસી કહેવાય. પછી ગાંધીજી પ્રત્યે જુદાં જ કારણોસર એનો આદર બધાયે હોય તેથી એ વિચારોને પણ તે સ્વીકારી લે. પણ અભ્યાસની આ રીત બરાબર નથી. અમુક વિચારક અમુક વિષય પર શું વિચારે છે એટલું જાણવું ખૂબ નથી. જેમ, જેને પોતાના વિચારો પ્રવર્તાવવા છે તેણે પોતાના શબ્દપ્રમાણથી માની લેવાય એવી અપેક્ષાથી પોતાના નિર્ણયો જણાવ્યા જવા એ બમ નથી, પણ પોતે તે નિર્ણયો ઉપર જેવી રીતે આવ્યો તેના મૂળ પાયાનું તથા પોતાની ભાવનાઓની સાચી શ્રમિકાનું વાચકને દર્શન થાય એ રીતે પોતાના વિચારો અને તેટલી સ્પષ્ટતાથી સમજાવવા નોંધે; તેમ અભ્યાસી પછી અને તેટલી સૂક્ષ્મતાથી વિચારના એ પાયા તથા ભાવનાની શ્રમિકા સમજવા મથવું નોંધે એમ કરનારને મૂળ વિચારકના અનેક ઉદ્દેશોને ભેગા કરવાની જરૂર ન પડે. અમુક પ્રમદે એ શું કહેશે અથવા કરશે તે અભ્યાસક પોતાની મેળે ઘણીવાર જાણી શકે. એવો અભ્યાસી એ પુરુષના ઉદ્દેશોમાં કોઈ ઠેકાણે વિમગ્તિ કે ભૂલ હોય તો તે પણ એ જ રીતે પકડી શકે, અને—કોઈવાર પ્રવલ્ન થાય છે તેમ—એવી વિમગ્તિમાં એકવાક્યતા જ છે એઈ દેખાડવાના મિથ્યા મોહમાં નહિ પડે.

• ખીજી રાત બ્રમને ઉઠાપવાથી મત્ત સ્થળાઈ જતું નથી એ માયુ જ્ઞા, મત્તને સ્થાપના માટે બ્રમને ઉઠાપ્યા વિના છૂટકો જ ક્યા છે ? જ્યાં સુધી બ્રમ દૂર ન ચાલત્યા સુધી મત્ત ગજલુવાની પ્રવૃત્તિ જ કેમ શરૂ થાય ? વળી, કેવળ બ્રમનિગમ પણ એક પ્રકારે મદ્રણ જ છે ઝરણુ, દોષના અવરતની જાહેરનાથી તે નિદાન ફૂગીને કાપતી અદ્વરો

• ડું હવે જે બ્રમોને પરિણામે વાકિત અથવા મમાજને સદાચારના અનેક લાભો મળતા દેખાય છે, અને જેને ઉઠાપવાથી દાનિ પહોંચતી જણાય છે, એ વિષે વિચાર

• • ભ્રમોના લાભો ? દરીએ આનો અર્થ એવો જ છે કે બ્રમ-મુખે વિચારો અને હેતુઓની ઉપર હુમલો કરવાની રીત અને અવમરનો અતિશય આવધાનના અને દૂરદષ્ટિથી નિર્ણય કરવો જોઈએ પણ એનો અર્થ એ નહિ કે બ્રમ અમુક કાળ માટે તો ઉપયોગી હોઈ શકે તાજણ, આમલે જે લાભો માયરી ગમવા માગીએ છીએ તે એ બ્રમથી ઉત્પન્ન નથી થતા, પણ એ બ્રમ છતાંયે તેની માથે ગડેના કોઈ સત્યવિચારો યા શુદ્ધિગમ્ય કાગણુ, યા ઉચ્ચ, યા પ્રામાણિક ભાવનાને ચોગે જ ઉત્પન્ન થાય છે

• ઉદાગ્રણ્યર્થ, ઉપર કહેલું વેદાનનું દૃષ્ટાન્ત વર્ષએ ધ્યયને જગતનું નિમિત્તકાગણુ, કર્મદગ્ધપ્રદાતા અને નિગળો નિયતા માનવાથી, તથા અર્જનગુની શ્રદ્ધાથી ઘણા લોકો મારાગના માર્ગે રહેવા જણાય છે, પણ અદ્વૈતમતથી ઘણા ગુપ્તરેનાર્થી અને દુભી બનેલા માલુમ પડે છે એનું કારણ તપાસીએ વિનાગશુ તો માલુમ પડશે કે ઉપગના બ્રમોને લીધે પેનાઓ મનાયાગી નથી,

પણ એ બ્રમોની સાથે જ રહેલા કેટલાક મત્યવિચાર, બુદ્ધિગમ્ય કારણો, અથવા ઉચ્ચ અને પ્રામાણિક ભાવનાઓને લીધે તેમનો સદાચાર બપજે છે એથી બિલકુલ પેલા શુષ્કવેદાંતીઓના દુરાચારનું કારણ એમનો બ્રમનાશ નથી, પણ ખીજા બે કારણો હોય છે એક તો એમના બ્રમમૂલક વિચારો ઉપર હુમલો કરવાની રીત અને ચાલવવાનો અતિશય માવધાનતા અને દૂરદષ્ટિથી નિર્ણય થયેલો નહિ એ છે એટલે કે એમનો પૂરેપૂરો અધિકાર જોયા વિના એમની આગળ વેદાંતનું નિરૂપણ કરવામાં આવવાથી એવું વિપરીત પરિણામ આવ્યું હોય છે, અને, ખીજું, એને મળેલા ઉપદેશમાં બ્રહ્મ સાથે મત્સારાનું પણ ખડન કરી નાખવામાં આવેલું હોય છે એટલે કે સદાચાર, જપ, તપ, વ્રત, તીર્થ વગેરે ક્રિયાઓના વાજખી ઉદ્દેશો અને ઈર્ષમત પણ લઈ લેવામાં આવ્યા હોય છે અને અતિશયોક્તિના દોષથી નવો દોષ ઉત્પન્ન કરેલો હોય છે.

બ્રામક માન્યતા ચારિત્રને સુધારવામાં વૃષયોગી થાય છે એ જેમ એક બાજુની બૂલ છે, તેમ એ વાદી નાખવાથી ચારિત્ર સુધરી જાય છે એમ માનવું એ ખીજી બાજુની બૂલ છે એટલે કે જો ચારિત્રશુદ્ધિ એ જ ઉદ્દેશ હોય તો તેને માટે વેદાંતનિરૂપણ જ હમેશા આવશ્યક નથી બ્રામક માન્યતાના આશ્રય લીધા વિના ચારિત્રને પોષવું એ સૌથી પહેલું લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ.

બ્રહ્મવિદ્યાના શાસ્ત્રોમાયે આપણે જોઈએ તો જણાશે કે વેદાંતજ્ઞાનનો અધિકાર માધન્યતુષ્ટસપત્ન છે એટલે કે જેની મલિન વૃત્તિઓ નાશ પામી ગઈ છે એટલું જ નહિ, પણ શુભ વાસનાઓ અને સદ્ગુણોનો એટલો ઉત્કર્ષ થઈ ચૂક્યો છે કે તેનો જગતમાં કંઈ જી બતાવવાનો, કંઈક ભોગવવાનો કે અર્ધ પ્રાપ્ત કરવાનો વેગ પૂરો થઈ ગયો છે, અને તેની અસાધિ કેવળ એક

જે વસ્તુની ચર્ચા સમજાવના અભાવને લીધે છે અને તે એ કે હું કોણુ ? જગત શુ ? જીવનમરણ શુ ? આ પ્રશ્નોનો ખરાબર નિર્ણય ન થવાને લીધે જ જે દુઃખી છે તેને જ તત્ત્વજ્ઞાનની જરૂર છે, અને તે જ તેનો અધિકારી છે તેને બદલે જો ભાજીપાલાની જેમ જ્યાંત્યાં વેદાંત અને માયાવાદ બોલાયા કરે તો તેનું પરિણામ શુષ્કજ્ઞાન અને દલભા આવે એમા નવાઈ નથી

હું વળતે જામડ જ્ઞાનની ઉપયોગિતાનો વિચાર કરતા, પુગતમા કેટલાકે માણસો પાસે નીતિ પળાની શકાય છે અને તેમને શાંતિ લાગે છે એટલા જ હેતુ તરફ માત્ર જોવાનું

મનુષ્યની ઉત્પત્તિ નથી, પણ તેથી એ માણસોની વૃદ્ધિ—ઉત્પત્તિ—એ સદૃશ્ય થાય છે કે નહિ તે જોવાનું છે આ દૃષ્ટિએ ચારિત્રને અખડ સાચવી રાખવાની ધણીખરી

દલીલ જડતા અને પ્રમાદને યાવમ ગમવા કરતા વધારે ઉચ્ચ હેતુથી થયેલી ક્ષાએ જ જણાગે મનુષ્યજાતિના ઉત્કર્ષનું અનંત અર્થ નિરતર આત્મ રાખવા માટે શુ શુ દરવુ જોઈએ તેનું આ દલીલ દુર્લભ જ કરે છે સામાજિક યા ધાર્મિક જમથી એકાદ વ્યક્તિ કે પેઢીને ક્ષયે કાઢવું આશ્વામન મળતું હોય, પણ ભવિષ્યનો ઉત્કર્ષ તો તેથી કરી સધાતો નથી કે તેને મહાય કરતોયે લાગતો નથી

જીવતા પોતાના ‘ધર્મો’ બગાડર પાળનાથી પ્રભુની પ્રસન્નતા થશે, તેને પરિણામે મળતી વખતે પોતાના ઇષ્ટેવ કે એમના ચાર્પદો દર્શન દર્શ એને દિવ્ય દેહ આપી પોતાના

જમનું આશ્વાસન ? ધામમા લઈ જશે, અને પછી અનંતકાળ-પર્યંત પ્રભુના પ્રીતિપાત્ર ચર્મ ત્યા જ રહેવાનું મળશે અને જન્મમરણના ફેરામાંથી છુટશે—એ માન્યતાથી

જીવનમાં કેટલી બધી પ્રવૃત્તિ, આશા, ઉત્સાહ અને મસ્તી રહે છે, અને જીવનમાં આવતાં સુખદુઃખોનેયે સહન કર્યાનુયે કેટલું ધૈર્ય રહે છે તે હું જાણુ છું. ધણાઓએ એવા કેટલાક ભક્તો જોયા હશે અને લગભગ સર્વેએ એ પ્રકારના ભક્તકવિઓનાં કાવ્યો વાંચ્યા હશે. નરસિંહ મહેતા, મીરાબાઈ, તુકારામ જેવા ધણાઓનો પોતાના જીવનનો એક કાળ તો એ માન્યતાથી જ રંગાયેલો હતો.

એમાંથી જેઓનું એ માન્યતાનો નાશ થયા પહેલાં જ મરણુ આવ્યું તેમને માટે કદાચ એમ કહી શકાય કે ‘હાલે ખીચારા ચિત્તાકર્ષકે જ્ઞાનમાં મૂઆ.’ જોકે, એવો ભ્રમ કાયમ રાખવા એ ‘પામર’ જનને માટે ઉપયોગી છે એમ જેઓ બાને છે, અને સાથે એમ પણ ખાતરીપૂર્વક માને છે કે મરણુથી મરનારનું વ્યક્તિત્વ નાશ પામતું નથી અને જીવદશાનો નાશ થતો નથી, તેમને એમ પણ પૂછી શકાય કે એમની પરલોકનાં સુખની આશાઓ મિથ્યા છે એમ મૂઆ પછી માલુમ પડતાં એમને જે આધાત અને દુઃખ થયાં હશે તેને માટે કાણ જર્વબિદાર છે, તેમને શો બદલો વાળી આપવા તેઓ શક્તિમાન છે, અને તેઓને દેશ ઉત્કર્ષ થયો હશે એમ તેઓ કહી શકે એમ છે ?

પણ એમ ભ્રમમાં ગંહીને જ મૂએવાની વાત જર્વા દે. ‘પણ જેઓ તત્ત્વજિજ્ઞાસુ છે, મદૈવ સત્યપરાયણ થયા અને રહેવો મથે છે, જેમની સત્ય માટે, એટલી તીવ્ર ભક્તિ રહેલી છે કે તેને માટે જો-ભોગ આપવો પડે તે આપવા નાહી પાની કરે નહિ, તેમનો ઉત્કર્ષ ભ્રમો અને વહેમોના સંસ્કારોને લીધે કેટલો લખાય છે, કેંઈ થાય છે અને એમના જીવનનો કેટલો બધો કાળ વ્યર્થ કંઈ સહન કરવામાં અને નિષ્કારણ બિપજેલા ચિત્તના ઝથડાઓ, શમાવવામાં ગય છે એમની વાત વિચારીએ.

• તુકારામે મેહારાજે પોતાના ચિત્તના એકેએક રંગને અલંગોર્માં ઉતાર્યા છે, એટલે આ બાબતનો ખ્યાલ એમના અભંગોના અભ્યાસીને આપી શકે છે. પણ બધા તુકારામ મેહારાજ જેવા નોંધનારા નથી હોતા, છતાં તેઓનેયે એ ઝંઘડાઓમાંથી પસાર થયા વિના ચાલતું નથી.

જીવનના મારામાં મારા ભાગનાં વર્ષોનાં વર્ષો સુધી એક કલ્પના, ભ્રમ કે પહેમને મત્ત માની, તેને અત્યંત આગ્રહથી, પ્રીતિથી, ભક્તિથી પોષવી, તેને માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવો, સ્વ-જનોને કષ્ટમાં નાંખવા અને પછી એક દિવસ માણવું કે જે વસ્તુની જીવને સાટે તેમજ અનન્યભાવે ભક્તિ કરી એ તો માત્ર એક કલ્પના જ હતી, જે દુસ્તર જણાતા ભયમાંથી છૂટવા ઇચ્છા કરી તે ભય કેવળ કાલ્પનિક જ હતો, જે સ્થાનમાં સદૈવ રહેવાનું મળશે એવી આશા બાંધી હતી, તે મિલ્લ થશે એમ માનવા, કોઈ મળળ આધાર જ નહોતો—એમ માણુમ પડતાં ચિત્તને જે પહેલો આઘાત પહોંચે તે દુઃખને માટે કાણ જવાબદાર છે ?

• વળી એ પહેલો આઘાત ભોગવીને જ બધા ઝગડા મટી જતા નથી. પહેલો કેટકો પડે ત્યારપછી કેટલો કાળ તો કેવી દુઃખદ મંશયાત્મક સ્થિતિમાં ગળ્ય છે તેનો ભ્રમનું સમર્થન કરવાવાળાઓને ખ્યાલ આપી શકે નહિ, કેમકે એમણે એને કલ્પના-વિલાસથી વધુ મહત્ત્વ લાગ્યે જ આપ્યું હોય છે. પણ પેલા પ્રામાણિક પુરુષનો તો કેટલોક કાળ એવી મંશયાત્મક સ્થિતિમાં ગળ્ય છે કે આ બધું કલ્પના અથવા ભ્રમ છે એમ કહેનાર સાચો હશે; કે મને ભક્તિમાંથી ડગાવવા અથવા મારી પરીક્ષા લેવા જાપજેલી માયા હશે ? હું મન્માર્ગથી પડું છું કે હવે જ સન્માર્ગે ચડું છું ? જુદી કહે છે કે મારી માન્યતાને ભ્રમ કહેનારો માણુમ માયો છે, જૂના ગુરુઓ કહે છે કે એ શ્રદ્ધાનાશનું—અધોગતિનું લક્ષણ છે.

બુદ્ધિને સ્વીકારું કે શ્રદ્ધાને વળગું ?' આ દ્વિધા સ્થિતિમાંથી પાર પડી બુદ્ધિના નિર્ણયમા સ્થિર ન થાય ત્યાં સુધી જો માનસિક દુઃખ તેઓ ભોગવે છે તેનો ખ્યાલ, જેઓ 'પામર' જનને માટે ભ્રમને પોષવામા લાલસમજે છે, તેમને નહિ હોય એમ જ કહેવું જોઈએ.

જો કોઈ એમ કહે કે 'અપામર' માણસના હૃદયમાં રહેલી સત્યને માટેની વ્યાકુળતા, તેઓના ઉપર અમત્ય મંસ્કારોનું જોર ન હોત તો મરી ગઈ હોત, અને અસત્ય મંસ્કારોને લીધે જ તેઓનો સત્ય માટે પુરુષાર્થ થયો હતો, તો ઉર્ધ્વ પૂર્વપક્ષે કરેલી દલીલ જ તેમને લાગૂ પડે છે કે 'અમત્યનું ઉત્થાપન' એટલે સત્યનું જ્ઞાન થતું નથી, તેથી અસત્યમા શ્રદ્ધા ન ખેસાડવામાં આવી હોય તોયે સત્ય માટે પુરુષાર્થની જરૂર ગહે છે જ, અને સત્યને જાણ્યા વિના જેને એનું પડતું નથી તેને તે વ્યાકુળતા રહેશે જ, તેથી એ પુરુષ પુરુષાર્થહીન થાય નહિ, પણ વધારે સફળ અને ઉજ્જવળ પુરુષાર્થ કરે. વળી, પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવાની ઇચ્છા રાખનારને પોતાના મન સાથે લડવા માટે ધ્વીલાવિક જગતમાં ઓછી બાબતો નથી કે એમાં બ્રામક માન્યતાઓનો સ્પર્શ કરવાની જરૂર ગણાય ?

૧ ગેરસમજ ન થાય તે માટે 'કેળવણીના પાયા'માં 'અસત્ય' શબ્દ પર કરેલી નોંધ નીચે ઉતારું છું.

“સત્યથી વિપત્તિ, અથવા જૂઠું, મિથ્યા એ પણ અસત્ય/ કહેવાય છે, અને વિરોધ મત્યંતી દૃષ્ટિએ જોખું સત્ય પણ અસત્ય કહેવાય છે એક વસ્તુ એકીવખતે સાચી અને જૂઠી બને ભાસી ન શકે. જે વખતે મને એક ઓરડીમા દોરીમા સાપ ભાસ્યો હોય તે વખતે હું કોઈને કહું કે એ ઓરડીમા સાપ છે તો તે જૂઠું નથી. પણ એ ભાસ મિથ્યા જાણ્યા પછી કોઈને ટાવવા માટે કે વિનોદાર્થે એમ કહું તો તે જૂઠું છે. પણ લોકોનો પાવટો, હથોડી અને કોદાળી

હું હવે એક ખીજ દલીલનો વિચાર કરીએ. એને રજૂ કરનાર પક્ષ કહે છે કે જે જ્ઞાન કંઈ પણ નિશ્ચિત સિદ્ધાંતને કરાવનારું

એ ત્રણેને હું જુદા કહું, અને ત્રણે લોકો જ છે એ દૃષ્ટિએ એક કહું, ત્યાં હું ન્યૂન અથવા સ્થૂળ સત્ય અને વિશેષ અથવા સૂક્ષ્મ સત્યનો ભેદ કરું છું.....એકતા પર ભાર મૂકતી વખતે ભેદો બધા ઔપાધિક અથવા જૈણ અથવા ચિંત્યા છે એમ પણ કહું.”

અહીં જે અસત્ય વિષે વાત યાય છે તે પહેલા પ્રકારના છે. જેઓ એ બાબત પોતે ભ્રમમાં નથી, પણ બીજને એવા ભ્રમમાં નાખે છે અથવા પોતાના વાણી કે વર્તનથી એને ટકાવવામાં લાગ લે છે તેઓ સામે જ ઉપરનો આક્ષેપ છે એ યાદ રાખવું. પ્રામાણિકપણે જેઓ ભ્રમને સત્ય માને છે અને તેમ કહે છે તેમના પર નથી. હા, એવા એક પક્ષ હોઈ શકે છે—અને હું માનું છું કે છે—કે જે એમ કહેશે કે ‘આ બધું અસત્ય કરવું પડે છે એ ખરું. અમે પણ એ ભ્રમમાંથી પસાર થયા છીએ અને એ ભ્રમોના સંસ્કારોને હીધે અમારે ખૂબ મનોબળથી લોગવવી પડી છે. છતાં, અમે પ્રામાણિકપણે માનીએ છીએ કે એ ભ્રમોને હીધે અમારું કશું અહિત નથી થયું. ભલે એ બધો ભ્રમ હતો એમ પાછળથી માન્ય પડે, પણ જો અમારી ચિત્તશુદ્ધિ કરી. ચિત્તશુદ્ધિમાં સહાયક હોવાથી અમારે લોકોને એ માર્ગે વાળવા પડે છે. એ અસત્ય છે, પણ એવા અસત્યોમાંથી જ જો સત્યમાં જશે.’ આ પક્ષની પ્રામાણિકતા વિશે સંકા નથી. પણ મને નમ્રપણે લાગે છે કે આ આત્માવલોકન કરવામાં દોષ રહેલો છે. હા. ત., ભલે માનો કે એક જણે ગણપતિની ભક્તિ કરી અત્યંત ચિત્તશુદ્ધિ કરી છેવટે સત્યને જાણ્યું. તેને જે ગણપતિનો સંસ્કાર ન હોત, પણ અનન્ય ભક્તિ કરે એવું હૃદય અને એવી ને એવી આત્મોન્નતિ માટે તીવ્ર ધ્વજ હોત તો તે કોઈ પણ ગુરુજનની કે આદર્શની અનન્ય અને નિષ્કામ ભક્તિ કરીને પણ એ જ પ્રાપ્તિ કરી શકત, અને વિરોધ સ્વાત્માવિક માર્ગે કરી શકત. આત્મોન્નતિ માટે જે આવશ્યક છે તે કોઈ કાલ્પનિક કે પરોક્ષ દેવમાં કે વાદમાં શ્રદ્ધા નહિ, પણ આત્મોન્નતિ માટે—સત્ય માટે—તીવ્ર ધ્વજ અને ભક્તિવાળું હૃદય.

હોય તેની પાછળ મહેનત કરીએ તો તો હજુ કીકે પણ તત્ત્વજ્ઞાન
એવું નિશ્ચિત પ્રકારનું છે જ નહિ એ તો
અજ્ઞેયવાદ નિષ્પરિણામી છે એમા માયામા સાચો
નિશ્ચય એટલો જ થઈ શકે છે કે જગતમા કે
જગત વિષે ઈશુએ નિશ્ચિતપણે જણાવું શક્ય જ નથી એટલું જ
સાચું જ્ઞાન છે, બાળી બધી ઝપનાઓ અને માન્યતાઓ જ છે
એવા નિષ્પરિણામ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમા શો માલ છે કે મત્સ્ય
મત્સ્ય વિષે આટલા ચૂંચણાની જરૂર હોય ? એવી બનહાગમા
આપણને ઈશુ માર્ગદર્શન થતું નથી

‘ ઈશુએ નિશ્ચિતપણે જણાવું શક્ય જ નથી ’ એ મત
અજ્ઞેયવાદને નામે ઓળખાય છે કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એ જ મત
માનતા મોર્લી પણ તેમાના એક હતા તેમની મામે ઉપરનો
આક્ષેપ હતો આ મામે એમનું કહેવું એવું હતું કે એ પ્રકારનું
જ્ઞાન પણ નનામું નથી જાણ્યું કે એવી જાતનો નિશ્ચય પણ આપણને
વિચાર અને લાવનાના વધ્ય મરુપ્રદેશોમા ફાર્ફા માગતા અટકાવી
આપણી મિથ્યા જનારી પ્રવૃત્તિને અચૂક સરળ દિશામા વહેંચે

તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ તપાસતા જણારો કે અજ્ઞેયવાદ તથા
શૂન્યવાદ એ તત્ત્વવિચારમા આવતી પગથી જેના જે છે ‘ અનેક
સ્વતંત્ર વિચારકો એક નામે ‘ ઈશુ જણાવું શક્ય નથી ’ અથવા
‘ ઈશુ છે જ નહિ, શૂન્ય જ છે, જે જણાય છે તે કેવળ ભ્રમ છે ’
એવી વિચારમરણીમા ઠિતરી પડે છે આનું જાણ્યું આગળ જણાવ્યું
તેમ, ‘ અમત્યના ઉચાપરાથી સત્ય સ્થાપિત થતું નથી ’ એ છે
અત્યનો નાશ અને મત્યનું દગન એ બેની વચ્ચે આવો કાળ
જતો હોય એમ લાગે છે એકવાર ભારતવર્ષનાયે મોટા વિચારકો
અજ્ઞેયવાદી કે શૂન્યવાદી હતા એમ માલૂમ પડે છે આમાથી જ

ભ્રમની અનિવાર્યતા

વેદાન્ત આગળ વધ્યું છે. આથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે ભ્રમ હિતકર હોઈ શકે.

હું વળી એમ કહેવામાં આવે છે કે પ્રત્યેક કાળ અને દેશને મર્યાદા છે. એ કાળ અને એ દેશમાં સત્યની શોધ અમુક હદ સુધી જ જઈ શકે છે. એથી આગળની પગથી વિષે કાર્મિક કલ્પનાઓ કે ભ્રમો જ હોય છે અને એ દ્વારા જ સત્યની કાંપી થવાની હોય છે. એવાં કલ્પના કે ભ્રમ ન હોત તો સત્યનું શોધન પણ અશક્ય થાત. માટે આ સામે રોષ કરવો ઉચિત નથી.

આનો બે પ્રકારે ઉત્તર આપી શકાય. એક તો આનો અર્થ એ નથી કે ભ્રમને જાણીને કાયમ ગમવો કે પોષવો હિતકર છે. જે માન્યતા આજે ભ્રમ તરીકે જાણી તેનો આજે જ નાશ કરવો ઘટે, અને આજની માન્યતાઓમાં રહેલા ભ્રમ ભવિષ્યની પ્રજા નાશ કરે. ખીજું, આ રીતે અસત્ય રૂપે અને ભૂલભરી ભાષાની જે જરૂર ભાસતી જણાય છે તે જરૂરિયાત અનેક પ્રસંગોમાં આપો-આપ ઉત્પન્ન થયેલી નથી હોતી, પણ પૂર્વકાળના ભ્રમોના પરિણામે ઊપજેલી હોય છે. એક ભૂલભરેલી માન્યતાથી ઊપજતી ખીક

૧. વ્યૌથી મહારાષ્ટ્રીય કવિ મુકુંદરાજે પોતાના 'પરમામૃત'માં-

૧ 'શૂન્યમ'દન' અને 'અસ્ત્યમ'દન' નામે બે પ્રકરણો લખ્યા છે

મૃદ્દોનિ અમાત્ર એસા માસે । પરી શૂન્યા મ્હુનાવે કેસે । •

જે સર્વાસી જાણોનિ અસે । શૂન્યા સમવેત ॥

અને આપણ આપણાસિ નેળે । એસે આપણચિ જાણે ।

જાગવળ હે નુમજળે । તેચિ પૈ તે ॥

અને જ્ઞાનેશ્વરે આત્માને 'શૂન્ય'ની ખાત, મહાશૂન્ય, શૂન્યાતીત કહ્યો છે. •

અથવા અરુચિ દૂર કરવા ખીજી કલ્પના ઉઠાવવી પડે છે. દા.ત., પુનર્જન્મનો વાદ^૧ આપણે એટલી હદ સુધી સ્વીતર્યો છે કે ‘જીવ’ મર્યા પછી કઈ યોનિમાં જશે એ કાઈ નિયમ કરતાં કાકતાલીયતા ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. તેથી કરીને મનુષ્યદેહ મર્યા પછી મરનાર કાઈ કીડો થશે, પખી થશે, પશુ થશે કે શું થશે તે કહી શકાય નહિ. આ રીતે જો કાકતાલીય ન્યાયે પુનર્જન્મ થતો હોય તો દેખીતું છે કે મુમુક્ષુને એમાંથી છૂટવાને કાઈ બુદ્ધિયુક્ત કે પોતાના પ્રયત્ન પર આધાર રાખનારી યોજના પર વિશ્વાસ ન રાખી શકાય એમ લાગે. આ કલ્પનાના લયમાંથી છોડાવવા સંપ્રદાયપ્રવર્તકો બહાર પડે છે, અને માઠ એ સંપ્રદાયના પ્રવર્તકમાં ઉદ્ધારકપણાની શ્રદ્ધા રાખવાથી જન્મોજન્મનાં પાપ નાશ પામે છે અને કર્યા પ્રયત્ન વિના ‘મોક્ષ’ મળે છે—એવી ‘અનુગ્રહ’ની કલ્પના નિર્માણ કરવામાં આવે છે. જો પહેલી કાકતાલીયતાની કલ્પના ન હોત તો ખીજી થવાને પણ કારણ ન હોતું.

તે જ પ્રમાણે પુણ્યથી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે એ કલ્પના પ્રથમ નિર્માણ થઈ. એ કલ્પના ઓછી શુદ્ધ લાગવાથી એથી પરસ્પૃહ, એથી પર ગોલોક, એથી પર અક્ષરધામ એવી ઉપરાઉપરી કલ્પનાઓ બાંધવામાં જ સંપ્રદાયપ્રવર્તકોએ પોતાની બુદ્ધિ દોડાવી. દરેક ઊપલી કલ્પનામાં ભોગવૃત્તિની ન્યૂનતા—અને તેટલે અંશે વિશેષ શુદ્ધિ—જણાય ॥ એ સાચું. પણ, એથી, અનુયાયીને જે આશ્વાસન મળે છે તે ઓછું કાલ્પનિક ઈરતું નથી, તેમજ તેનું ખીજ એક પહેલી ખોટી કલ્પનામાંથી છે એ વાત ઓછી થતી નથી.

૧. આ આખોયે વાદ મને વધારે વિચારવા જેવો લાગે છે, પણ અહીં એ પ્રસ્તુત નથી. અહીં એના એક જ અંશનો વિચાર છે.

બ્રમ પોપવામાં સ્વાર્થ

• ૬ વિશુદ્ધ સત્યમા જગ બ્રમના બેળની પણ જરૂર છે એમ લાગનામા સૂક્ષ્મ રીતે એમ માનનાગનો સ્વાર્થ ગહેલો હોય છે પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે લોકોમાજે બ્રમ પોપવામાં માન્યતાઓ રૂઢ થઈ ગઈ હોય તેનો ઉપયોગ સ્વાર્થ કરી લેનાની, તેમજ જૂનાને સાચી રાખવાની પ્રામાણિક છતા હાનિઝાત વૃત્તિ સમર્થ સુધારકો તથા ધર્મપ્રવર્તકોમા પણ રહે છે ગણપતિમા પોતાને કશી શ્રદ્ધા હોયકે ન હોય, પણ લોકોને એમા શ્રદ્ધા છે તો તેને નિમિત્ત કરી લઈ ગજકીય, સામાજિક વગેરે પ્રવૃત્તિઓનો પ્રચાર કરવો—એ મહેલા પ્રનારની પ્રવૃત્તિનું ઉદાહરણ છે ગણપતિની કલ્પના સારી પેઠે રૂઢ છે, તેમા રૂપક રજૂ છે, મૂળ વર્ષ અમૂર્ત ભાવનાને મૂર્ત કરના એ રૂપક યોગ્ય તે કોઈ ગણતુ નથી જ,— નિદાન સામાન્ય લોકો તો ગણતુ નથી જ—ત્યારે એ રૂઢ કલ્પનાને કાયમ પણ ગાખવી, અને એક નવો ખુલાસો આપી તેનું રૂપક સ્વરૂપ સમજાવવું—એવો પ્રયત્ન બીજા પ્રનારની વૃત્તિનું ઉદાહરણ છે

• પણ આવી વૃત્તિ સમર્થ પુરપોમા હોય છે તેથી એ દિતક જ છે એમ ગહેનાય નહિ બિયડું, એ વૃત્તિથી કરો તાત્કાલિક લાભ ન થતા સત્યનો પથ વિશેષ જ કઠણ થાય છે કારણ કે એવી બ્રમને, ગણે, સંજીવની ઔપધિ મળે છે

એક બ્રમનો તીવ્ર સરકાર બીજા બ્રમો કેવી રીતે ઉપજાવે છે તેનું એક ઉદાહરણ લઈએ માણસને પરમાર્થ સાધવો હોય તો તેણે ભગવા લેવા નોઈએ એવી એક કલ્પના આપણે પોલી એકવાર વેરા લીધા પછી એ છોડાય જ નહિ એ બીજી કલ્પના છે હવે ધણીના માણસને પરમાર્થ સાધવાનો ક્ષણિક વેગ ઉત્પન્ન

હકીકતોને પણ રૂપક તરીકે સમજાવવાના પ્રયત્નનો. દા. ત., રામ કે કૃષ્ણને આપણે ‘પરમેશ્વરના અવતાર’ તરીકે માન્યા. સાથેસાથે સત્ય, અહિંસા, પ્રહાર્ય વગેરે ધર્મો પણ

રૂપકની કલ્પના માન્યા. હવે, રામ, કૃષ્ણ વગેરેના ચરિત્ર-લેખકોએ એમને વિષે કેટલીક હકીકતો એવી રજૂ કરી છે કે તે આપણી ધર્મ અને નીતિ વિષેની આજની જાણના સાથે બંધબેસતી આવતી નથી. આથી આપણે, જાણે, ધર્મસંકેતમાં ખૂબ હોઈએ એવું લાગે છે. એમાથી નીકળવા આપણે એક કલ્પના દોડાવીએ છીએ. તે એ કે આ કથાઓ આખી રૂપકાત્મક જ છે. ઉદાહરણાર્થ, રાવણ એટલે અહંકાર, પાંડવકૌરવ એટલે મનની સારીનરસી વૃત્તિઓ, ગોપી એટલે અમુકઅમુક વગેરે. અથવા બીજી કલ્પના રચીએ છીએ કે રામ, કૃષ્ણ વગેરે તો ઈશ્વર કહેવાય. એ જ કરે તે એમને ચાલી શકે. એમનાં ચરિત્ર ગાવા યોગ્ય, અનુકરણ કરવા યોગ્ય નહિ, ઇત્યાદિ.

વિચાર કરીશું તો જણાશે કે આમાં આપણે બે પ્રકારની ભૂલમાં પડેલા હોવાથી વધારે કલ્પનાના ક્ષેત્રમાં ઉતરવાનું થાય છે. પહેલી ભૂલ એ કે અવનારો વિષે આપણે યોગ્ય કરતાં વધારે મોટી કલ્પના બાંધી રાખી છે અને તેને ન છોડવાનો આગ્રહ રાખીએ છીએ. ગમ, કૃષ્ણ વગેરેનાં પ્રમાણભૂત અંતિહાસિક ચરિત્રો ઉપલબ્ધ હોય તોયે વધારેમાં વધારે તેમને વિષે એટલું જ માનવું જોઈએ કે તેઓ અત્યંત પરાક્રમી, ધાર્મિક અને પ્રગ્નના મહાન ઉદ્ધારકો થઈ ગયા. પણ, તે છતાં, એમનાં કર્મો એમના દેશકાળથી મર્યાદિત જ હોય, અને એમને હાથે જીવનમાં ભૂલો ખૂબ થઈ હોય. વળી, એમની તથા એમના ચરિત્રલેખકોની ધર્મ, નીતિ વગેરેની જાણના આજની જાણના કરતાં જુદા પ્રકારની હોય.

તેમાયે નનાઈ નહિ દાખલા તરીકે તેઓ અહિંસા પરમો ધર્મ એમ માન્યા છતાં એમને યુદ્ધ સદૈવ ત્યાગ્ય ન હોય એમ અને ગિલ્ફ, જેને તેઓ ધર્મયુદ્ધ ગણતા તેમાથી દૂર થવું એ જ એમને અધર્મ લાગે જગતમાથી જ યુદ્ધ નીજી જવું જોઈએ એ ભાવના ધાજે ખીલી છે, અને આજેયે ખીજ માત્ર છે એ જ પ્રમાણે એમના વાલીપદ જેના નિંદ્ર કર્મો વિષે અને એમના મામાદાર વિષે પણ એમ જ કહી શકાય આટલું આપણે મમજી લઈએ તો એમના —આજની દૃષ્ટિએ—અયોગ્ય લાગતા ઝોંને રૂપરસમંદરનાવાની, અથવા અનતારોને દુષ્ટત્યો ઢરવાનીયે અવતરતા હોય છે એમ પ્રતિપાદન કરવાની જરૂર ન પડે ૧

૬ સારાંશ કે—

(૧) જામડ માન્યતાના પક્ષમા જો ૧૬ કહી શકાય તો તે એટલું જ કે તે મનુષ્યજાતિની વૃદ્ધિમા અનિવાર્ય અગોરૂપે ગિપજ્યા જ કરે છે પણ એ અનિવાર્ય છે માટે પ્રિત્તર પણ છે અને જાણીજૂઝીને પોષના જોઈએ એમ ન કહેવાય

૧ આપણા ઇતિહાસ, પુરાણ વગેરેમા રૂપકાત્મક કથાઓ છે, નહિ એમ મારું કહેવું નથી કેટલીક કથાઓ દેખીતી રીતે રૂપક જ છે, જેમકે, મહો, નક્ષત્રો, સપ્તર્ષિઓ, દેવો ઇત્યાદિની કથાઓ કેટલીક કથાઓમા ઇતિહાસ અથવા માનવી કથા અને રૂપકનું સમિશ્રણ છે જેમકે, મહાભારતમા/આર્વતી કેટલીક વશાવળીઓ કેટલીક કથાઓમા ઇતિહાસનો પાયા છે, પણ તે સાથે ઠવિની કાલ્પનિક ત્યના પણ છે જેમકે, પાટલો વગેરેની કથાના કેટલાક અદ્ભુત રસના વૃત્તાન્તો અને કેટલીક કથાઓ ઇતિહાસને આન્યાત્મિક ભાવેનું રૂપક કરવા મટિયે ચોળચેલી છે જેમકે, અન્યાત્મ નામાયણ કેટલીક કથાઓમા આ બધાયે બાગેલી છટી ન પાડી શક્ય એવી ભેજસેજ હોય છે.

(૨) પૂગ કે અશત. પણ જૂઠા મિદાન્ન અને અવળા રેતુઓની જામતમા આપણે આપણી હાનની વૃત્તિ બદલની જોઈએ. એકવાર આપણી પાકી ખાતરી થઈ જાય કે અમુ- સિદ્ધાન્તમા અમત્ય ભણેલું છે અથવા અમુ- રેતુ અન્યો છે, તો પછી આપણે વિચારવાનું એટલું જ રહે છે કે આપણે તે અમત્યને વા અજાણને તોડી ફેડીને ફેળી દઈ શકીએ એમ છે કે નહિ અને આ વિચાર કરતા તે અમત્યના અથવા અવળો રેતુ ટાળીને ઉપયોગી તો ન દોય એની જમણાથી તેનો નાશ કરતા થવી જરૂર એ આમાનિક ઉત્તરને બાધા કરનારી નમૂનાઈ છે ૧

૧ ગાંધીજીની એક મોટામા મોટી સેવા આ દિશાની છે સમાજની ગમે તે માન્યતા હોય, તેમને જ્યાં જલ લાગી તે પ્રસિદ્ધ કરવામા મોઈ પણ 'વહેવારુ ભુદ્ધિ' એમને જટલાની રકી નથી એવું તાલુ (ઈ સ. ૧૯૨૭મા) ઉદાહરણ કૃતરા અને વાજા ને અંગેની અદિસા વિરેની ચર્ચા છે એમના એ વિરેના વિવાન બને ફરીથી વિવાતવા જેવા દેખ પણ અદિસાને મટિલ 'મહાત્મા' પદ એજવેલા ગીત્ત મોડ પુરુષની સમાજને મહાત્માપદોત્થાવાની બા યે જ દિમિત થાય છે સમાજની ખોગી લાગતી માન્યતાઓનું સંશોધન કરવું અને એ રીતે સમાજને આગતો પરોવ્યાડવા એ સમાજને જાનજ વધારવાનું એક આવશ્યક સાધન ■

પ્રકરણ ૩ જી

સત્યશોધન

હું આટલે સુધી અસત્યની હિતકરતાનો નિષેધ થયો. હવે સત્યના અમલ અને ત્યાગની મર્યાદાઓ વિચારવાની રહી.

વળી એકવાર યાદ રાખીએ: જે મનુષ્ય ધન, માનમરતબો, સત્તા, જૂતદયા યા એવાં જ હજારો બહાને સત્યનો ત્યાગ કરે

જતાં આત્માને હાનિ નહિ થાય એવી ધોતક

અસત્યનું પાપ ટલિ પોષે છે, તેણે પોતે જ એક એવો

ભયકર અધઃપાત પોતાને મારે બનાવી મૂક્યો

છે કે તેને ખીજના શબ્દો વધારે ભયકર કરી શકે એમ નથી.

જે માણસ સત્ય અને અસત્યનો ભેદ સમજવા માથે હસામાન્ય

લોકોને દશી લેવાદેવા નથી એવા વિચારથી જીવન શરૂ કરે તે

મોડાગહેલો એવા વિચારનો ધર્મ જરો કે સત્ય-અસત્યનો ભેદ

સમજવા સાથે તેને પોતાને પણ બહુ લેવાદેવા નથી

હું સરજાતમાં જણાવ્યું તેમ સત્ય સળધે ત્રણ રીતે વિચાર

સત્ય વિષે ચણુ કરજો

કરવાનો છે મત્યામત્યનો નિર્ણય કરવાની ફરજનો, મત્ય બોલવાની ફરજનો અને પોતાને જે મત્ય લાગતું હોય સત્ય વિષે ચણુ તે પ્રમાણે પોતાનું વર્તન ગણવાની ફરજનો. ચણુ આમતોમા ડહાપણુબરો મોકાય કે વિનમ લોઈ શકે છે. પણ કેવો મોકાય કે વિનમ ડહાપણુબરો ડહેચાય તે તપાસવાનું છે એમા વાજગી કરતા વધારે મોકાય ગણવાથી પોતાના મન માથે જ છેતરપિંડી અથવા ધન ધાપૂર્વક પાખડ ચાય છે, અને વાજગી કરતા વધારે વિલમ કરવાથી પોતામા ડર્પણ (માનસિક દીનતા) તથા અશ્રદ્ધાનો દેશ વધે છે

હું આ પ્રકરણમા મત્ય વિષે નિશ્ચય કરવાની ફરજનો નિચા કરવાનો છે

આ વિષયમા પહેનો એ ખ્યાલ તો ઝાઝી જ નાખવો જોઈએ કે એકાદ વિષય બ્યાવહારિક ચર્ચા માટે પરિપક્વ ન હોય તો આપણે એ બ્યામતમા અપ્રમત મન બાધવાની અપૂરતાં કારણો ફરજમાથી સર્વાંગે મુખ્ત થઈએ છીએ ડાગણુ, કચારેય પણ કોઈ મતનો બરહારમા અમન થઈ શકે તે પહેલા એ વિષયમા અપ્રમત મત બવામે તો જોઈએ જ. આથી અમન કરવાની શક્યતા ન હોય ત્યારે પણ મત્ય મત બાધવાની અને તેને પ્રગટ કરવાની ફરજ ઊભી થઈ શકે અમુક એક નિચાગની બ્યામનમા આજે કોઈ આપણ મ લાગવાનું નથી, માટે એ નિચાગમા કેટલું મત્યામત્ય છે તે જાણવાનો ડન-ડંગ કરવો એ દૂધી બુદ્ધિની અતિશયતા છે

આપણી ખાતરી હોય કે અમુક નિચાગ પ્રગટમા તત્કાલ કે

કોઈ પણ કાળે સ્વીકારવાનો સહવ ધણો જ ઓછો છે, છતાં
આપણે તો એ વિષયમાં સ્પષ્ટ અને ચક્ર્ય તેટલો સત્ય વિચાર
ધરાવીએ છીએ એટલો મંતોપ મેળવવા માટે ઉધ વેચીને ઉત્તર
કરવા બહેતર છે. સત્ય અને જ્ઞાને તો સમયની પ્રતીક્ષા કરતા
રહેવાનું છે અને મમય આવ્યે આગળ પડવાનું છે. જીતીજવાઈ
વ્યક્તિ બહુમા બહુ એટલું જ કરી શકે કે સત્ય અને જ્ઞાન માટે
તે સતત મથન કર્યા કરે, પછી લલેને તે એકલો જ હોય. અને
જે બહુમા બહુ તે આટલું કરી શકે તો ઓછાઈ ઓછું પણ
તેણે આટલું કરવું જોઈએ. વ્યવહારમાં, કેટલીક પરિસ્થિતિને
લઈને, આપણે ધારેલું હોય તેમાંનું કેટલુંક, બાકીનું મેળવવા
માટે, પડતું મુશીએ; અથવા અમુક સ્થિતિમાં પડ્યા રહેવાનું,
કે પાછા પડવાનું ટાળવા માટે ઉત્તમ કાર્યપ્રણાલી જતી કરી
ઊતરતી કાર્યપ્રણાલીથી સંતોષ માનીએ; આમાં હરકત નથી. પણ
એનો અર્થ એવા નથી કે આપણે જીનરતા વિચારો પણ અંગીકાર
કરવાની, કે સત્યનિશ્ચયના શુદ્ધ મુવર્થમાં પ્રચલિત કદિનો થોડો
બેગ બેગવવાની, કે જે માન્યતાની મપ્રમાણતા વિશે આપણા
મનમાં હમદગા હોય તેવી માન્યતાને અંગીકાર કરવાની છૂટ છે,
અથવા તેવી માન્યતાનો ધતિદાસ તપાસવાની બાબનમું બેદરકાર
રહેવાની છૂટ છે. એમ કરવું એ અવરિત મત્યાગ્રહત્યાગ છે. આમાં
—એટલે કોઈ પણ પ્રશ્નમાં—સત્ય શું એનો નિશ્ચય કરવાની
બાબનુમાં બહુમતને માન આપવાનો, કે એ નિશ્ચય અમલમાં મુશી
સકાય એમ છે કે નહિ તે જોવાનો, કે તેથી બીજાને કે આપણને
શું મુખ્યદુઃખ અને તે તપાસવાનો ખ્યાલ અપ્રગત છે. એ
નિશ્ચય કરવા માટે યોગ્ય પ્રમાણ છે કે નહિ એટલું જ જોવાની
જરૂર છે.

હું મોહી જોઉં છું કે આ આખતમા ઇચ્છા પ્રગ્નની વૃત્તિ
અધારિત રીતે કેવળ વ્યાવહારિકતા ઉપર દૃષ્ટિ ગમ્બીર છે કેઈ
નવા સિચાર તેની મમક્ષુ રજૂ થતા જ એનો
ઇચ્છેજ્ઞેની ખાસિયત તત્કાલ અમલ કરી શકાશે કે કેમ, એથી
લાભ થશે કે હાનિ એનો પ્રથમ વિચાર કરવા
મહી પડે છે જો એ દૃષ્ટિએ એ વિચાર સ્વીકારવો અનુકૂળ લાગે
તો તેની ચર્ચા આભળના તે તૈયાર થાય છે નહિ તો એની
સત્યાસત્યતા જાણસરી તેની દૃષ્ટિએ વખતનો નડામો બગાડ લાગે
છે એટલે પ્રત્યક્ષ રીતે હાથે જોઈ આપનાગ મત્યમિદ્ધાન્તો માટે
જ તે તૈયાર હોય છે આથી વૃત્તિ સ્વચ્છુદ્ધિ પ્રત્યે તેમજ મત્ય
પ્રત્યે દ્રોહી છે ઇચ્છેજ્ઞેને હાથે જે ઉદાત્ત જણાતા કાર્યો થયા છે—
જેવા કે પોપશાહી તથા ગુનામીશાહી કાઢી નાખનાના—તે પણ
સત્ય પ્રત્યેની કે સ્વચ્છુદ્ધિ પ્રત્યેની ભક્તિથી પ્રેરાઈને નથી થયા, પણ
ત્યારે તેમ કરવામા જ તેમને વધારે સગવડ તથા આર્થિક અને
રાજકીય લાભો જણાયા ત્યારે જ તેમ કરવા તેઓ પ્રેરાયા છે

હું વળી, આ વિષયમા મોહની એવો મત છે કે ઇતિહાસના
અવલોકન પછી એમ લાગે છે કે એક મમાજ લાગ્યે જ એકી-
વખતે વ્યવહાર અને પરમાર્થ એ બન્ને ક્ષેત્રોમા
આધ્યાત્મિક ઉત્તરિત મપૂર્ણ મદ્દગતથી પ્રવૃત્ત થયેલો જણાય છે,
જો
લાગ્યે જ એકીવખતે શુદ્ધ મત્ય ગોક્ષમાર્માં
વ્યાવહારિક સમૃદ્ધિ અને વ્યવહારમાયે સફળ થવાના શુભો
દેખાડવામા સફળ થયેલો જોવામા આવે છે
એક બાજુ વધારે ખીચેલી તો બીજી દગ્ધાયેલી જોવામા આવશે
જ. સ્વતંત્ર અને મચેત શુદ્ધિઆપાગની સાથે નુચ્ચરિયન વ્યાવહારિક

ઠાર્યકુશળતાની જોડ લાગ્યે જ જળવાતી જોનામા આવશે જો આ
અનિવાર્ય પગિણામ હોય તો ઉપર ગહેલા જેમાથી ક્યા ગુણને
ખૂબ પોપવો એ નક્કી કરવું એ મમાજના અભ્યાસીઓ માટે
જરૂર નામ છે

મોર્નીના આ ઉદ્દગારો મને તપામવા જેવા લાગે છે હું
યુગોપના પ્રાચીન કે અર્ચાચીન ઇતિહાસથી એટલો પગિચિત નથી
કે એનું અવલોકન ન બગાડું છે કે કેમ એ તપાસી શકું બપરછલી
દૃષ્ટિએ ધણાને એમ લાગશે કે આપણા દેશનો ઇતિહાસ મોર્નીના
અનને પુષ્ટિ આપે છે આપણો દેશ તાર્કિક ચર્ચાઓને બહુ
મહત્ત્વ આપી, શાસ્ત્રાર્થો કંઘામા રાખી, વધારેપડતી 'આધ્યાત્મિક
ઉન્નતિ' અને મોક્ષ'ની પાછળ લાગ્યો ત્યારથી તે સમૃદ્ધિમા,
વ્યવહારુશળતામા અને વ્યવગ્ધિતપણામા પાછળ પડતો ગયો
એમ ઉપરઉપરથી જોતા જણાશે, અને કેટલાક લેખકોએ એ
મતનમનું કહ્યું પણ છે પણ આ અવલોકન મને બૂલભર્યું લાગ્યું
છે મને તો એમ લાગે છે કે જે પ્રગ્ન વ્યવહારમા ચતુર અને
સાધન, માહત્તી અને મુન્યવસ્થિત હોય તે જ પગમાર્થમા
મત્યની મોધમા—આગળ વધી રહે જે પ્રગ્ન કે વ્યક્તિ લૌકિક
સ્વતંત્રતા જાગરી રાખતી નથી તે પગમાર્થો પણ ન ચર્ચ કરે
વ્યવહારુકુશળતા અને પગમાર્થ વચ્ચે એવા વિરોધ નથી કે એની
પ્રાપ્તિ એટલે બીજીની હાનિ થતી જ લેઈએ હા, બેદ એટલો
છે કે જે માણસો પગમાર્થોલિનાપી થાય છે, તેઓ અગત્ય મૈમૃદ્ધિ
માટે બહુ આ હાવાગા નથી ગહેતા. પણ તેનો અર્થ એ નથી કે
તેઓ અનહાર ચનાવના માટે નાનાયમ હોય છે બહુ ઇતિહાસ
તપામના જણાશે કે મમાજના વ્યવહારુશળ લાગમાથી જ મારામા
સારા પગમાર્થની દૃષ્ટાવાગા પામ્યા છે અને એમણે મમાજમા

જો કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરી હોય તો તેને પગિણામે પાછળથી તે સમાજને એકદરે વ્યાવહારિક લાભ પણ થયેલો છે એ ખરું કે કાંઈ પણ સમાજમાં ક્યારેય કેવળ પગમાર્થપગાયણ માણસો થોડા જ નીકળવાના પ્રજનો મોટા ભાગ તો બ્યવહારમાં જ રચેલોપચેલો હોવાનો એટલે આખો સમાજ પગમાર્થપગાયણ હોય એવું બનવાનો ક્યારેય સભવ ઓછો છે આથી, જે સમાજ બ્યવહાર-ચતુર હોય તે જ પગમાર્થપગાયણ વ્યક્તિઓ ઉપજાવવા વધારે લાયક છે એમ મારો મત છે

ત્યારે મોક્ષીએ જે અનલોઢન કર્યું છે, અને જેને આપણો દેશ પણ પ્રુષ્ટિ આપતો હોય એવું જણાય છે તેનો ખુનાસો શો ? યુરોપની પ્રજાઓ વિષે હું વહી શકું એમ નથી, કારણ કે તે દેશમાં ક્યા પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન ખેડાયું છે અને જે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ થઈ ગયા છે તેમનો જ્ઞાન અને આગ્રિમાં શો દરજ્જો હતો તેથી હું કીક રીતે બાણીતો નથી પણ આપણા દેશ વિષે જ બોલીશ

આપણા દેશનો ઇતિહાસ તપામતા જણાશે કે આપણા દેશીનૃસિંહાજીય અને વ્યાવહારિક અધોગતિની સાથે જ તત્ત્વજ્ઞાન તેમજ વિજ્ઞાનનું ખેડાયું બધું થયું છે વૈદિક

• ઇતિહાસમાં
ડોકિયું

તેમજ અનૈદિક દર્શનોના તથા વિજ્ઞાન વિદ્યાઓના ઉદ્ભવનો જમાનો અને બ્યાવહારિક અભ્યુદયનો જમાનો એકબીજાથી બહુ સ્વતત્ર નહોતાં જેમ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિચારનો ક્રમવાગ દિગ્ગસ જણાઈ આવે છે તેમ આપણે ત્યાંના દર્શનશાસ્ત્રોમાં પણ જણાય છે એક પછી એક દર્શનગર આગવા દ્રષ્ટાઓના વિચારોમાંથી કેટલાકને સ્વીકારે છે, કેટલાકને તોડે છે તથા કેટલાક નવા વિચારો રજૂ કરે છે મુખ્ય ઉપનિષદોમાંયે વિચારની વસ્તુ ભયે એક

હોય, પણ દરેક ઉપનિષત્કાર એકબીજાથી સ્વતંત્રપણે વિચારે છે કેઈ એકબીજાના ઉપર અવલમિત નથી કે કેઈ એકબીજાનું પ્રમાણ લઈ વિચારતા નથી સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવાના હકનો ધનંદાર નથી અને હિંમતનો અભાવ નથી વિજ્ઞાનવિદ્યાઓ તથા સમાજવિદ્યાઓમા પણ તેને અનુમરતી જ પ્રગતિ છે

પણ આર્થિક મર્યાદા અને રાજકીય મહત્વાકાંક્ષા મર્યાદિત જ રહેવા જોઈએ એની ચોક્કસ હદ વટાવી ગયા પછી વિલાસનો અર્થ મદનો યુગ આવે છે પરમાય તેમજ વ્યાનહારિત અધ્યુલ્લેખ માટે સાત જુદા પ્રકારના શુભોની જરૂર નથી વિનાસ અને મદ તે શુભોનો ક્ષય કરે છે વિનાસના ઝગમગ પ્રગ્નના શરીર જ નહિ પણ હુદ્દિ અને વાણી પણ વિલાસમા જ રમમાણ થાય છે સ્વતંત્ર તથા નવા વિચાર બધ પડે છે જૂના વિચારકોના મતોનો અથ બેમાડના, તે અર્થો વિષે વાજબી કે ગેરવાજબી મતભેદ ઉત્પન્ન કરી તે ઉપરથી શાખા-પ્રશાખાઓ સ્થાપની, તાર્કિક કુસ્તીઓના અખાડા ચલાવના અનુભવ સમજાવવા માટે રચેલા વાદાને સિદ્ધાંતો બનાવી તેને આધારે અનુમાનપરપન્ન અને અપનાસૃષ્ટિ રચવી અને મનોગજનનુ માહિત્ય રચવું અનુભવથી ઠગવવાની નસ્ટુને તર્કથી કે વાદનિવાલથી ઠગવવા પ્રયત્ન કરવો, વિનાસના સાધનો શોધના બનાવના અને મેળવનામા મશગૂલ રહેવું—આમા નિદાન છેના હમરે. વધથી આપણા દેશના ધણુ ખગ હુદ્દિશાળી, પ્રભાવશાળી જિજ્ઞાસુ અને પ્રામાણિક તથા પુરુષાર્થી જનોની પણ મહેનત ખર્ચાઈ છે આમા અનેક માણસોના જીવન પૂરા થયા છે એ માયુ છે, અનેક માણસોએ એને પોતાના જીવનનું મર્મસ્વ કર્યું છે એ પણ માયુ છે, એ નિષ્વસમા અનેક પ્રથો લખાયા છે એ પણ માયુ છે, પણ પરા કે અપગ, બેમાથી એક

વિદ્યામાં એક પણ નવો વિચાર, કે વિચારની એક પણ નવી દિશા, કે નવી શોધ, કે નવો સુધારો લાગ્યે જ નિર્માણ થયો છે. આમાં અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓ કદાચ ગણાવી શકાય, પણ સમાજની એ એકદમ સ્થિતિ નથી, અને વિચારની આ દશા દેશની વ્યવહાર-દશાને અનુરૂપ જ છે. દેશનો વ્યવહાર પણ તે કાળમાં વધારે ને વધારે અવ્યવસ્થિત, મરુચિત દષ્ટિગોળો, પુરુષાર્થહીન જનતોમનનો પુરતવતાની હદ સુધી પહોંચ્યો છે.

દેશની પડીનીના કાળથી માડીને આજ સુધીમાં જેઓ 'પરમાર્થ' ને માર્ગે લાગ્યા તેઓના જીવનપ્રવાહને તે દિશામાં પ્રેરનારાં કારણો તપાસીશું તો માલુમ પડશે કે 'ચોર્યાસીના ફેરા' રૂપી એક ભયાનક ચક્ર માથા ઉપર ધૂમી ગળું છે એવા જબરદસ્ત ભયના મંત્રકાગનો લાગ ધણાખગના મન ઉપર હતો,^૧ તેમાંથી છૂટવા માટે અને 'જ્ઞાનદ'માં ડૂબવા કોઈએ યોગનો, કોઈએ તપનો, કોઈએ આત્મદર્શનનો માર્ગ લીધો, કેટલાકને કુળમાં જીતરી આવેલા દેવ પર અત્યંત શ્રદ્ધાથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને તેને હાજગાહજૂર મજાસની-હોશ કરી, એ બધાની હેવટે વેદાંતમાં એકતા થઈ હતી (કે નહિયે થઈ હોય), પણ જેમને વેદાંતમાં શાંતિ મળી તેઓ

૧. પુનર્જન્મમાં માનવાને કારણ નથી જ એમ કહેવા હું આજ તૈયાર નથી. મારું કહેવું એટલું જ છે કે એમાં કંઈ જોડું કર્યું નથી આપણામાના ફેરવાને પ્રાણી જન્મોના હું જોની સ્મૃતિ છે? ગર્ભાવસ્થામાં પોતે જીવે માથે લટકતો હતો અને હવાઅજવાળા વિના રિખાતો હતો તથા જનવાનની પ્રાર્થના કરી એમાંથી ફટ્યો એમ, શાસ્ત્રમાં ન વાચ્યું હોય તો, કોણ ચાદ લાવી શકે એમ છે? પુનર્જન્મ સંભવનીય હોય તોયે તે વાદમાંથી ઉપલવેલો કલ્પનાએ જે અત્યંત ભયના સંસ્કારો પાડી મૂક્યા છે તેને જ ઉદ્દેશીને ઉપગની ટીકા છે

પોતે સ્વતંત્ર રીતે વેદાતના વિચાર કે અનુભવ પ્રત્યે વળેલા જણાતા નથી પણ પ્રથમ વેદાતની વિચારમરણી કે અનુભવશ્રેણીને શ્રદ્ધાથી સ્વીકારી લઈ ને પ્રમાણે અનુભવ લાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે આથી તેઓએ સાત્ત્વન મેળવ્યું હશે, પણ સ્વતંત્ર વિચારક થઈ ન શક્યા પડીના. 17 પછી કોઈ પણ જાતના અનિવારણના કે આનંદપ્રાપ્તિના હેતુથી પ્રેરના વિના, જનકલ્યાણના અથવા જગતનુ તરન યોગવાના જ હેતુથી પ્રેરણાને કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનને માગ વળ્યા હોય એવું પ્રસિદ્ધિને પામેલા કોઈ મધ્યમલીન જ્ઞાની પ્રિયે જણાયા નથી.

આમ છતાં જેમણે પ્રામાણિકપણે ભક્તિમાર્ગે, યોગમાર્ગે કે જ્ઞાનમાર્ગે વળી તેમાં કોઈએ મદ્દજાત મેળવી, તેમના વ્યક્તિગત જીવન તપાસીશું તો તેઓમાં બહુદાગ્ધજ્ઞતાનો અભાવ હતો એમ જણાશે નહિ, પણ બિનહુ તેઓ મામાન્ય કર્મમાર્ગમાં રહ્યા ત્યાં સુધીનું તેમનું જીવન ઉદાત્ત આદર્શોનાં છતાં બહુદારમાં મદ્દજાત એમ જ જણારો જેઓ સ્વામી ગમદામ^૧, ભમહાનંદ સ્વામી કે સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીની માફકે બાળપણથી જ ‘પરમાર્થ’ને માર્ગે લાંબા, તેમણે પાછળથી જે મગ્ધાઓ ચલાવી તેમણે તેઓ આદર્શની સાથે બહુદારગત્યપૂર્વક સાચી રીતે મેળાવે જતાં છે એટલે કે મમાજની એ-દર હાનતના પ્રમાણમાં બહુદારગતિપુણ્ય

૧ સ્વામી રામદાસનું નામ આ વિચયની બીજી સાક્ષી પૂરે છે. મહારાષ્ટ્રમાં જ્ઞાનીઓ અને સતોના ઉદયની પાછળ મહારાષ્ટ્રનો બહુદારોદય થયો છે મહારાષ્ટ્ર જ્યારે વિલાસમાં અને રુતાના મદ્દમાં તથા સ્વાયમાં સપાયા, અને બહુદારદયતામાં તેણે દેવાનું જતાં ત્યાર પછી તે મદિના જ્ઞાની ૨ સતોનીયે ઠીકપ થવા માટે સ્વામી રામદાસનો મત પણ મારા જેવો જ છે એમના ‘દાસગોવ’માં તત્ત્વજ્ઞાનમાં કરો જ નવો રંગો નથી, પણ બહુદારગતિ પુરે થવાને માટે એ અથ વિવિધ શિખામણોથી ભરપૂર.

વિચાર અને વ્યવહાર વચ્ચેનું અંતર

ભાગમાંથી જ પરમાર્થપરાયણ વ્યક્તિઓ ઉદ્ભવે છે એમ મારો મત થાય છે. જે વ્યવહારનિપુણતાની સામાન્ય ટોચ હોય અને પ્રગતિશીલ હોય તો તત્ત્વજ્ઞાનની ટોચ પણ હોય અને પ્રગતિશીલ થાય.

એટલે, સાચા અર્થમાં વ્યવહારકુશળતા દેખાડનાર સમાજ પરમાર્થમાં પાછળ પડશે નહિ. પણ મેલો અથવા ખોટી વ્યવહાર-કુશળતાથી, અતિશય સમૃદ્ધિથી અને તેની પાછળ આવતા વિશ્વાસથી. સમાજ પરમાર્થમાં અને રક્તેરક્તે વ્યવહારમાંથી પાછો પડે છે. પછી સાહિત્યનો કે શાસ્ત્રાર્થના જે અખાડા મડાય છે, તેમાં નવીનતા કે તત્ત્વજ્ઞાન જેવું કશું હોતું નથી પણ નવરા લોકોનો વાણીવિશ્વાસ જ હોય છે.

હું આમ છતાં એટલું તો ઇષ્ટ છે અને ખાસ કરીને, સામાજિક-કલ્યાણ માટે અગત્યનું છે કે વ્યવહારચર્ચા અને તત્ત્વચર્ચા વચ્ચેનું

અંતર, એટલે જે તત્કાળ આચારમાં મૂકી શકાય એમ હોય તેને માટે માન અને જે માત્ર વિચારમાં જ મહત્ત્વનું હોય તેને માટેની શોધ.

વચ્ચેનું અંતર એ જે વચ્ચેનું અંતર એટલું બધું દૂર અને અગ્રંથવિનાશનું ન હોવું જોઈએ કે તેને કદી

તોડી જ ન શકાય. કારણ, જે વિષયો, ઓછીવત્તી રીતે, સમાજની સંપત્તિ અને સુવ્યવસ્થાની સાથે સીધો અને સ્પષ્ટ સંબંધ ધરાવતા ન હોય તેવા વિષયો નજરમાંથી ખસી જાય અથવા મૌન ગણતરમાં આવે એ અનિવાર્ય છે.

કારણ, માણસ કોઈ પણ તાર્ત્વિક વસ્તુની પાછળે ગંભીરપણે ખીજાં. બધાં નુકસાનો વેડીનેયે ક્યારે લાગે છે? રામકૃષ્ણ પરમહંસ કે શુકરાચાર્ય પરમેશ્વરને મળવા માટે કેમ બાહુણ સવા-

હશે ? ગાંધીજી સારી આનકવાળો ધધો છોડીને મગ્ગની મામે
મત્યાગ્રહ કરવા કેમ તત્પર થયા હશે ? જ્યારે કોઈક વસ્તુના સતોષ
ઠગક નિર્ણય કે પ્રાપ્તિ વિના કોઈ માણુમને
વ્યાકુળતાનાં પોતાનું જીવન મમાધાનપૂર્વક ચલાવવું અશક્ય
કારણ થઈ પડે છે જ્યારે એના ચિત્તને (બને
ખોટી રીતે પણ) એમ લાગી આવે છે કે
એના વિના એ જીવનના કોઈ પણ વ્યવહારમાં પોતાનું મન લગાવી
શકે એમ નથી, અથવા બધાંયે વ્યવહારો એ વસ્તુ ઉપર જ એવી
રીતે લટખી ગ્રહેલા લાગે છે કે એનો નિઃશય એક રીતે લાગે તો
તો જીવનના કર્તવ્યોનો ઉકેલ એક રીતે લાવવો પડે અને બીજી
રીતે લાગે તો જુદી રીતે લાવવો પડે, ત્યારે એને બીજા મર્મ
વ્યવહારોને ભોગે પણ એ વસ્તુની પાછળ લાગ્યા વિના છૂટકો જ
થતો નથી એ વસ્તુ પછી પરમેશ્વર હોય, કોઈ તાત્ત્વિક પ્રશ્ન
હોય, સ્વગત્ય હોય, એકા જુલમી કાયદો હોય, એવાદ સમાજ
સુધારો હોય, કોઈ જોચો આદર્શ હોય, શર્જીની જોડણીનો કે
વ્યાવરણનો કે પચાગમનોધન જોનોયે હોય—જ્યારે એના વિતાં
જીવનનું એન ચાલી ગય છે ત્યારે જ માણુમ એને જીવનનું મર્ગ
બનાવે છે જ્યાં સુધી એને એમ લાગતું નથી ત્યાં સુધી એ વસ્તુમાં
ગમે તેટલું ઉદાત્ત મત્ત્ય રહ્યું હોય, ગમે તેટલી તાત્ત્વિક કે બીજાંની
દૃષ્ટિએ એ બાબત વ્યાવહારિક મહત્ત્વની હોય, લલે બુદ્ધિના એક
વિષય તરીકે તેનો એ અભ્યાસ કે ચર્ચા કરતો હોય, તેપણ તેને
માટે એ વ્યાકુળ થઈ શકતો નથી

જો નિયમ વ્યક્તિને લાગુ પડે છે તે મમાજને વિગેયે લાગુ
પડે છે કોઈ વસ્તુના નિર્ણય કે પ્રાપ્તિનું મહત્ત્વ, લામે મગવાળે,
સમાજના જીવન પર તથા એની સંપત્તિ અને સુખ પર ગમે

તેટલું થનાનું હોય, છતાં જ્યાં સુધી સમાજને પોતાના વર્તમાન-
કાળમાં એના વિના કાંઈ અડચણ જણાતી નથી ત્યાં સુધી
સમાજ એને વિષે લાગ્યે જ ગંભીર જૂતિ
પ્રજ્ઞમાં વ્યાકુળતા ધાગણ કરે છે જ્યારે એ વસ્તુ પર સમાજને
પોતાનો નિત્યવ્યવહાર આધાર રાખી ગેહલે.
જણાય ત્યારે જ તે એને માટે ભોગો આપના તૈયાર થાય ત્યાં
સુધી સમાજ એ વિષયમાં બૌદ્ધિક ગમ લેશે, એની બૌદ્ધિક કદર
ઠરશે, એ માટે ભોગ આપનારાઓને પૂજરો, એમાં પારગત
ચયેલાઓના અભિપ્રાયોને ચર્ચા વિના સ્વીકારી લઈ તેની એજબીજાને
પ્રસંગોપાત લક્ષણી કરશે, પણ એને માટે એકચિત્ત નહિ થાય.

પરમેશ્વર માટે કે ચરણ્ય માટે કે અસ્પૃશ્યતાનિવારણ માટે
આખો સમાજ વ્યાકુળ નથી થઈ શકતો, કારણ એની પ્રાપ્તિ વિના
સમાજને કાંઈ જગ્યાએ તીવ્ર અડચણ આવતી જણાતી નથી. બહે
વિના પ્રજ્ઞના વગદાળા મૂલનો વ્યવહાર મારી રીતે ચાલે છે
એમ લાગે છે જ્યારે સમાજને કાંઈ પ્રશ્નના નિર્ણય ઉપર પોતાના
રાજીનેજી જીવનના પ્રશ્નો અવલમી ગેહલા લાગે ત્યારે જ તે એમાં
હોરાબરો રસ લઈ શકે છે અને જરૂર પડે એને માટે ભોગ
આપવાં તૈયાર થાય છે દા ત, હિંદુમુસલમાનનાં ઝગડા તથા
સંગઠનનાં પ્રશ્નો માટે જેટલી ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તીવ્રતા છે તેટલી
ગૂંજાતમાં અત્યાગ સુધી તો નહોતી, કારણ શુદ્ધિ તથા ધર્માન્તર
વગેરેની કેટલીક બાબતો ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં વ્યાવહારિક જીતે
મહત્વની થઈ પડી છે જે શુદ્ધિના પ્રશ્નને કેવળ તાત્વિક ચર્ચાનું જ
મહત્વ હોત તો એ વિષે સનાતનીઓ અને આર્યમહાજનો એકમત
થઈ શકત કે કેમ એ શકા છે એ પ્રમાણે જ્યારે પરમેશ્વર વિષેના
સાચા જ્ઞાન વિના, કે ચરણ્ય વિના, કે અસ્પૃશ્યતાનિવારણ

વિના, કે હિંદુમુમલમાન એડતા વિના પ્રગ્નને ડગલે ને પગલે
અડચણ માલૂમ પડશે ત્યારે એ માટે કટિબદ્ધ થતા (જે ત્યાં
સુધી કટિબદ્ધ થવાની શક્તિ રહી હશે તો) વાર નહિ લાગે

‘કામી લવાદનામા’ને પગિણામે ૪ સ. ૧૯૩૨ ના સપ્ટેમ્બરમાં

ગાંધીજીએ કરેલા ઉપવાસની પાછળ થયેલી

ગાંધીજીના પ્રવૃત્તિ મમાજના આ માનમનુ સારુ દૃષ્ટાત

લવાદનામાને છે ‘કામી લવાદનામા’ વિષે અસંતોષ

અંગેના ઉપવાસ પ્રગટ કરનાગ લાપણો અને લેખોનો કાર્ષ

ટોટો નહોતો પણ એ લવાદનામા રદ કરાવ્યા

વિના ચાલે જ નહિ એમ કાર્ષને લાગ્યું નહોતું ‘ગાંધીજીને એના

એક ભાગને રદ કરાવ્યા વિના નહિ જ ચાલે એમ લાગ્યું અને

એમણે પ્રાયોગવેશન શરૂ કર્યું પ્રગ્ન ‘લવાદનામા’ના ન્યાયી-

અન્યાયીપણા વિષે ઝાઝું સમજતી નહોતી, અપ્રત્યક્ષતાનિવારણના

મહત્ત્વ વિષે પણ એટલું એને લાગી આવેલું નહોતું કે અપ્રત્યક્ષતા

વિના જીવાય જ નહિ એમ એને લાગે. પણ ગાંધીજીને મગ્વા

ન જ દેવાય એ વિષે લગભગ આખી હિંદી પ્રગ્નને તેમજ અધિકારી

વર્ગને પણ એવું સ્પષ્ટ સ્પર્શી ગયું કે તે માટે જે ઓછામાં ઓછું

કરવું આવશ્યક હતું તે કરવા માટે મૌએ તનતોડ ‘ત્રયલ્ન કર્યો.

એને અંગે અપ્રત્યક્ષતાનિવારણની પ્રવૃત્તિને એક નવો દેગ મળ્યો

એને હું એનું ગાંધી પગિણામ જ ગણું છું. પ્રગ્નની એ પ્રવૃત્તિનો

પ્રથમ હેતુ માત્ર લવાદનામા રદ કરવાનો જ હતો અને તે માટે એણે

કટિબદ્ધ થતા વાર ન લગાડી એમ ત્યારે અમુક પગલું ભર્યા

વિના પ્રત્યક્ષ મંકટ આવીને હિંદુ રહેલું જણાય ત્યારે જ મમાજનો

સામાન્ય વર્ગ તે માટે ભોગ આપવા તૈયાર થાય છે.

આ ને સાચું હોય તો તે પરથી આપણે એક ઉત્તમ ધર્મ

લઈ શકીએ. છૂટાછવાયા માણસો ભલે સત્યની કે કોઈ પ્રશ્નના તાત્ત્વિક સ્વરૂપની શોધમાં પડે. પણ જો એ શોધને કોઈ સામાજિક બાબત સાથે લેવાદેવા ન હોય, એને પરિણામે સમાજની કોઈ હિંમેશની પ્રથા, અડચણ, વૃત્તિ, માન્યતા વગેરેને આધાત પહોંચી શકે એમ ન હોય તો તત્ત્વતઃ તેની અર્થા ગમે તેટલી ઉપયોગી, ગંભીર કે ઉદાત્ત હોય તોપણ એકંદરે સમાજને તેની ઉપયોગિતા સમજી શકે નહિ. એનું મહત્ત્વ કેવળ તે વ્યક્તિના જોવા જ સ્વભાવવાળા માણસોને લાગશે.

હું પણ ભલે સામાન્ય સમાજ તાત્ત્વિક વિષયો માટે ગંભીર વૃત્તિ ધારણ કરી ન શકે. છતાં જો સમાજનો આગેવાન અને શુદ્ધિશાળી વર્ગ કોઈ પણ પ્રશ્નના તાત્ત્વિક આગેવાનોની ઉકેલ વિષે ઉદ્ધત્તીન હોય, અથવા કોઈ ઉદ્ધત્તીનતા પ્રશ્નના ઉકેલને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચારવાને બદલે તાત્કાલિક લાભહાનિની કે યશઅપમાનના દૃષ્ટિથી વિચારતો હોય તો તે સમાજનો વિકાસ મંદ જ રહે એમાં શંકા નથી. એમની કેવળ ટૂંકી દૃષ્ટિ અથવા વણિકવૃત્તિ એને અને, એના કરતાંયે વિશેષે, સમાજને હાનિકારક છે. આવી વધારેપડતી વણિકવૃત્તિ એમના પોતાના ઉપર પણ ખરાબ અસર કરે છે. એ તેમને એવા ડરપોક બનાવે છે કે કોઈ પ્રશ્નનું સાચામોટાપણું તપાસવાના નામથી જ તેઓ ડરે છે.

ધર્મતત્ત્વની બાબતમાં આવા કેટલાક દાખલા મેં જોયા છે. તેઓ પોતાના મનમાં એવા પ્રકારના ભયથી ભરેલા હોય છે કે ‘સુધારકો ધણાખરા તર્કકુશળ રહ્યા; ખરાનું જોડું અને જોડાનું ખડું કરી બતાવી શકે; તેઓ ધર્મને અને પાદરીઓ સાથે બહેલા;

જાણેઅજાણે એમના વિચારથી રગાયેલા અને આપણાં શાસ્ત્રો
પણ એમના ચક્ષમાથી વાંચે, તેથી રખેને સુધારકોની (દા. ત.,
કન્યાના લગ્નની ઉંમર મોટી કરવાની કે
હરપ્રોકપણાની અસ્પૃશ્યતા કાઢી નાંખવાની) દલીલો બરાબર
મનોદશા લાગે, અને તેથી તેનો વિરોધ કરનારી
શાસ્ત્રોની આજ્ઞાઓ પરથી આપણી શ્રદ્ધા
ઝડી જાય. આપણાં શાસ્ત્રો તો ત્રિકાળજ્ઞાનીઓએ રચેલાં. એમની
આજ્ઞાઓ ઉઘાડવાથી આપણો નરકમાં વાસ થાય તો ? ઈશ્વરની
લાકડીનો મૂગો માર આપણા કુટુંબ પર પડે તો ? માટે આવા
વિષયોમાં આપણે આપણી બુદ્ધિથી વિચાર કરવો જ નહિ, પણ
શ્રદ્ધાથી શાસ્ત્રાજ્ઞાને અને ચાલતી આવેલી રૂઢિઓને સ્વીકારી લેવી.
અત્યાર સુધી જે માન્યતાઓ સત્ય તરીકે સ્વીકારતા આવ્યા છીએ
અને જે માન્યતાઓનો અનેક પવિત્ર પુરુષોએ સ્વીકાર કર્યો છે, તે
માન્યતાઓ અંતે પણ સાચી જ કાં ન હોય, અને આપણી કલિયુગથી
બદલ થયેલી બુદ્ધિને લીધે જ તે અસત્ય કાં ન લાગતી હોય ?
તેથી આપણે તે છોડી દઈએ તો કેવાં ભયકર પરિણામો-અર્થ ?
કદાચ આપણે ઈશ્વરના ક્રોધને પાત્ર થઈએ, આપણાં ધનકુટુંબનો,
નાશ થાય, અપદ્ધાર્તિ થાય કે સમાજનો ત્રામ સહન કરવો પડે;
અથવા નરકયાતના ભોગવથી પડે કે કોઈ તામમયોનિમાં જન્મ
લેવો પડે કે ભૂત કે ક્ષણરાક્ષસ થવું પડે તો ?—આવાઆવા
ડોલથી તાત્ત્વિક વિષયોમાં વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન જ ન કરવો નહિ
એવી વૃત્તિ, વિચાર કરવાની શક્તિ ધરાવતા માણસોમાં પણ
જોવામાં આવે ત્યારે દુઃખ થાય છે. આ વૃત્તિ અયોગ્ય પ્રકારનો
સત્યાગ્રહત્યાગ છે. મત્યશોધક પ્રામાણિકપણે અસત્યનિર્ણય. ઉપર
આવે તોયે એને ઈશ્વરનો કે જગનનો કે પરલોકનો ભય રાખવાપડે.

ન હોય. પોતાને જે જુદી પ્રાપ્ત થઈ હોય તેને જુદું નિર્ણયી...
સત્ય શોધવાની જે વૃત્તિથી ઉપયોગ કરવાનો દરેક માણસનો હક
છે અને તેનું કર્તવ્ય પણ છે. એવી રીતે થયેલું મૂલ્ય જોને
કદાચ લોકમાં અત્રિય બનાવે કે અથડાવે ખરી, છતાં જે વ્યવસ્થા
અને સત્યપ્રિય ઈશ્વરમાં એ શ્રદ્ધા રાખતો હોય તેનો તો તે પ્રિય
બનશે જ.

પૌરાણિક, કે ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તોમાંથી હરિશ્ચંદ્ર, રાણા
અતાપ, સુશી મનસુર, મીરાંબાઈ, શુરુ તેગબહાદુર, સ્વામીનારાયણ
સમ્રાટના આદિ અનુયાયીઓ, અનેક મતીઓ અને મધ્યકાળના
રજપૂતો આપણી દૃષ્ટિએ મહાન નરનારીઓ હાગે છે તેનું કારણ
નથી તેમની ધર્માંધતા કે નથી તેમના ધર્મસિદ્ધાન્તો, કે નથી તેમની
ખરે જ - સત્યસિદ્ધાન્તોની પ્રાપ્તિ. પણ તેમને વિષે આપણા
આદરનું કારણ એ છે કે તેઓ પ્રામાણિકપણે મત્યને ખોળનારાં
હતાં, જેને મત્ય મૂનતાં તેને સર્વસ્વાર્પણ કરી અનુમર્યા હતાં અને
જીવનપર્યંત તે મત્યની આગ ઉપાસનામાં મચેલાં રહ્યાં હતાં. અને
કેવી રીતે તેમણે સિદ્ધાન્તની ઉપાસના કરી હતી? વહેવારુપણાની
દૃષ્ટિએ? નહિ; ધણાનો મત શો છે અને થોડાનો શો છે તેની
ગણતરી કરીને? નહિ; પણ “સત્ય એ જ જગતમાં ઈશ્વર છે,
સત્યને જ આશરે ધર્મ રહ્યો છે, સત્યમાં જ સર્વ ધર્મનું મૂળ છે,
સત્યથી પર કોઈ પદ નથી” એવી ભાવનાથી દરેકે ચિંતન કર્યું
અને સંત્યને શોધ્યું અને પાળ્યું.

હું આ પ્રકરણ કોઈ પણ પ્રશ્ન વિષે પોતાની જુદી દોડાણી
તે વિષયમાં સત્ય શું તેનો નિશ્ચય કરવાની માણુમની દ્રવ્ય વિષે
છે. એ નિશ્ચય પ્રગટ કરવાની કે અમલમાં મૂકવામુકાવવાની ક્યારે

ફરજ આવી પડે છે તે બીજાં પ્રકરણોમાં તપાસાશે. અહીં એટલું માની લેવામાં આવે છે કે એવા પ્રસંગો હોઈ શકે કે જ્યારે માણસને પોતાનો નિશ્ચય પ્રગટ કરવાની કે અવ્યવહાર્ય અમલમાં મૂકવામુકાવવાની ફરજ ન હોય. સત્યનો પ્રશ્ન પણ આ ઉપરથી શંકા ઉઠાવવામાં આવે છે કે જે પ્રશ્નને લગતા નિશ્ચયને પ્રગટ કરવાની કે અમલમાં મૂકવામુકાવવાની ફરજ નથી આવતી તેની બાબતમાં નિર્ણય કરાવવાની ફરજ જ છે એમ કેમ કહેવાય? એ કડાકૂટનું પ્રયોજન શું?

આ શંકા ઉપર મોર્સોનો ઉત્તર મને બહુ સંતોષકારક નથી લાગતો. તે કહે છે કે એવી પરિસ્થિતિમાં કરેલા વિચાર પણ નિષ્ફળ જતા નથી. કારણ, એક તો, તેને મોર્સોનો ઉત્તર પોતાના વિચારો નિખાલસ રીતે પ્રગટ કરવાનું બંધ રાખવું પડે એવી સ્થિતિ કવચિત જ ઉત્પન્ન થાય છે; અને, બીજું, તે વિચારોની આપણા વર્તન ઉપર તો અચૂક અસર થયા વિના લાગ્યે જ રહેશે. એટલે આવા મતો અથવા નિશ્ચયો, કાંઈ નહિ તો, ચારિત્રનું એક અતિ મહત્ત્વનું અંગ છે. તે વિચારોથી આદર્શો તથા લક્ષ્યો ધડાય છે, અને આદર્શો તથા લક્ષ્યો જ વર્તનને પ્રેરે છે. શુભપણે પણ તેઓ તેમનું કર્તૃત્વ ક્યે જાય છે. માટે ચોક્કસ નિશ્ચય કરી રાખવા એ ચારિત્રને અખંડ રાખવાનો પાયો છે. તે આચારમાં બળવાન અને મહત્ત્વના માર્ગદર્શક થતા મટતા નથી. જ્યાંમાં જ્યાં નિશ્ચય કરી રાખતાં હરવું અથવા શરૂમાવું એ તો ચારિત્રના જે શુણેને લીધે જિંદગીની મધુરતા જળવાઈ રહી છે તેવા શુણોની વૃદ્ધિ બિલકુલ બંધ કરવા બરાબર છે.

સ્વતંત્ર ઉદ્ધારો તરીકે આ વાક્યો માયા છે પણ જે વાત
ધારી લઈને આ શકા કરવામાં આવી છે, તેના ઉત્તર તરીકે એ
સુમંગલ નથી શકા એ છે કે જે પ્રશ્નોના
શકા નિર્ણયને પ્રગટ કરવાની કે અમનમાં મૂકવાની
ફરજ જોઈ થાય એમ ન હોય તેના પ્રશ્નોની
શોધખોળ કરવાની જરૂર નથી ? ભલે એ મિથિતા ક્વચિત જ ઉત્પન્ન
થતી હોય, છતાં એ વિરલ મિથિતાના પ્રશ્નોના નિર્ણયમાં શું લાભ
પડે ? વિચારોથી આદરો તથા લક્ષ્યો ધડાય છે, અને આશી
તથા લક્ષ્યો વર્તનને પ્રેરે છે એ પણ માયુ. પણ જે વિચારો
પ્રમાણે વર્તન ધરવાની ફરજ જોઈ થઈ શકે એમ ન હોય એવા
પ્રશ્નો વિષે શકા છે, અને તેને માટે મોલીએ ઉત્તર આપ્યો નથી

આપણે એ ઉદ્ધત ઉદાહરણ લઈશું ના ત, માગ દાદાના
દાદાના જન્મદિવસ વિષે નિવિત મત બાધવાની મારી ફરજ
છે ખરી ? (મારા હુમના કે મમાજના
ઉદાહરણ ઇતિહાસ પર એમનો જન્મદિવસ ઠરુથે
અજવાળ પાડી શકે એમ નથી એમ માની
લઈએ) એ વિશે હું ચોક્કસ નિશ્ચય પર આવું તોયે તેને પ્રગટ
કરવાની કાંઈ ફરજ ઉત્પન્ન થતી નથી, અને તે નિર્ણય પર હું
અમલ કરવા જેવું તો છે જ નહિ આવા પ્રશ્નોના નિર્ણય કરવાની
મારી ઉપર ફરજ છે ખરી ? આ દૃષ્ટાંત ઉદ્ધત છે ખરું પણ એ
બતાવે છે કે કોઈ પણ પ્રશ્ન વિષે નિશ્ચિત મત બાધવાની જરૂર
સાન અમર્યાદિત નથી ત્યારે એવી ફરજની મર્યાદા કઈ એ
તપાસવું ધટે છે

એ મર્યાદા મને આની વાગે છે પરંતુ, ભલે એમના વિચાર
પ્રગટ કરવાની કે અમલમાં મૂકવામુશ્કવવાની આજે ફરજ જોઈ

ન થતી હોય, જતા એ પ્રશ્ન એવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ કે એનો
 નિર્મલ લવિષ્યના કોઈ કાળે પણ કોઈનેય
 ફરજની મર્યાદા મહત્વનો થઈ શકે એવો અને એનો અમલ
 કરવાની ડચારે પણ પોતાની કે સમાજની
 ઉપર ફગ્ગ આવી પડે એટલો તે વહેવાર હોવો જોઈએ એ બે
 મર્નાદાના પાચરીએ તો પછી એ પ્રશ્ન બહુ તાત્ત્વિક અને મોટા
 પરિણામો નીપજાવવાના હો છે કે આજે
 ૧ તાત્ત્વિક તાત્ત્વિક અને નજીવા પરિણામો ઉપજાવવાના
 છે (જેમકે, 'ડોસી' લખવું કે 'ડોસી'
 લખવું એના જેવો) તે તાત્ત્વિક દષ્ટિએ પ્રસ્તુત નથી, જોકે
 વ્યાવહારિક દષ્ટિએ એ બે મર્યાદા ઉપગત પણ કેટલીક મર્યાદા
 મૂકવી જ પડે છે

એ વ્યાવહારિક મર્યાદા પાછી ગોધવી રહી એક માણસ
 કેટલા પ્રશ્નો વિષે ચોક્કસ નિશ્ચય કરવાની લાજગડમા જાતે પડે ?
 તાત્ત્વિક દષ્ટિએ તો એમ જ હોવું પડે કે
 ૨ વ્યાવહારિક જેનો જીવન માથે મંબધ હોય એમો એક
 પણ પ્રશ્ન એટલો નજીવો ન માની 'શકાય
 કે તે વિષે મત્ત્ય ગોધવાની ફરજમાથી એ વિષેનો વિચાર ફગ્ગવાની
 શક્તિ ધરાવનાર માણસ મુખ્ય થઈ શકે દા ત, હુ એક બહુ જ
 નાનકડો લેખક હોઉં તોયે 'ત' અને 'હ', અથવા 'શરૂતુ',
 'શરૂતુ', 'મ.તુ', અને 'મ.તુ' માથી ઠઈ જોડણી બજાવ છે
 તેનો સ્વતંત્રપણે વિચાર કરી નિર્ણય ફગ્ગવાની ફરજમાથી ટટલે
 આશ મુક્ત થઈ શકે ? અથવા, બને તે જ્યોતિ શાસ્ત્રી ન હોઉં
 તોયે જો માર તિથિ, તહેવાર વગેરેના દિવસોનો ઉપયોગ કરવો
 પ નો હોય તો દેશી પચામની જુદીજુદી પદ્ધતિઓમાથી કઈ

ખરી છે એ વિષે મારી જાતે નિર્ણય કરવાની ફરજમાથી હું કેટલે અંશે મુક્ત થઈ શકું ? અથવા, રોગનિવારણ માટે આયુર્વેદ, યુનાની, એલોપથિ, હોમિયોપથિ, બાયો-ડેમિક્ટ્રિ, નિમર્ગોપચાર વગેરે અનેક મતોમાથી કયો કેટલો માયો છે એ વિષે જાતે નિર્ણય કરવાની માગ ઉપર કેટલી ફરજ છે ? જ્યારે આવા પ્રશ્નોના ખાસ વિદ્વાનોમા પગપર મતભેદ હોય ત્યારે તો એ ફરજનો વિચાર ક્રૂરો વધારે મહત્ત્વનો થઈ પડે છે. ડાગ્લુ કે જ્યારે વિદ્વાનો એકમતના દોષ ત્યારે તો તેમણે કરેલી શોધની ઉપર વિશ્વાસ રાખી, અનુભવથી એમના નિર્ણય જૂલજરેલા ન લાગે ત્યાં સુધી તેને સ્વીકારી લઈ તે જાણે એમ ગઈ કે કહી શકાય.

એટલે, તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોતા, આ પ્રશ્ન એના પ્રકારનો છે કે જીવનમા જે પ્રશ્નો બે કે બે મંડે તેને વિષે કેટલે અંશે આત્મ-વાક્યથી ? ચવાની શકાય ? ક્યારે ચાલુ રહે પ્રમાણે વર્તી શકાય ? દરેક માણસે કેટલી વિદ્યાઓનો હિસાબ અભ્યાસ કરવો જ પડે ? અને ક્યારે ન કરે તો ચાલે ? વળી, આમા અકિતગત શક્તિના વિચારનો મર્યાદા ઠગવવાનો કોઈ નિયમ છે કે નહિ ?

ખીજુ, કોઈ ડાગ્લુ ન હોય તોયે કોઈક મર્યાદા હોવી જોઈએ એમ સૂચવવાને એક ડાગ્લુ તો છે જ તે એ કે માણસની શક્તિ કુદરતી રીતે જ એટલી મર્યાદિત છે અને જીવનના પ્રશ્નો એટલા વિવિધ અને અનેક છે કે માણસ ધારે તોયે તેને દરેક વિષયમા જાતે તપાસી નિર્ણય કરવો શારીરિક ધર્મોથી જ અશક્ય છે પણ, સૈથી, એમ ન કહી શકાય કે જોગમા જોઈ શક્તિવાળા માણસ માટે જે મર્યાદા હોય તે ગત્યાગ્રહની પાછી ફરજની હદ સર્ગજની

કાળુ માણસની શક્તિને મર્યાદા હોવા છતાં તેમાં ઓછાવતાપણીયે
છે તેથી જે મનુષ્ય જેટલા વિષયોમાં સ્વતંત્ર વિચાર કરી સત્ય-
નિશ્ચય કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની શક્તિ ધરાવતો હોય તેવાનો વિચાર
કરવાની તેને છૂટો હોય જ

હું આ છું થઈ હવે કરજની દૃષ્ટિએ ઓછી કે વધી
શક્તિવાળા દરેક માણસે કેટલા વિષયમાં
વિચાર કરી મત્યનો નિર્ણય કરવા આગ્રહ
રાખવો જ જોઈએ એ તપાસીએ

આમાં ભગવદ્ગીતાની વિચારસરણી આપણને કાઈક ધોરણ
સૂચવી શકે એમ છે
ગીતા પરથી સ્વે સ્વે કમણ્યમિત્ત સસિદ્ધિં લભતે નર ॥
સૂચના (નિજકર્મે રહી યુક્ત પામે છે સિદ્ધિ માનવી—૧૮ ૪૫)
સ્વમાથનિયત કર્મ કુર્વન્નાપ્રોત્તિ કિલ્વિપમ્ ॥
(નિર્માયેલુ સ્વભવે તે કર્મે પાપ ના અડે—૧૮ ૪૭)

અહીં ‘સ્વભાનનિયત’ અથવા ‘સદ્ગુરુર્મ’માં હું આપણી
બાબતોનો મમાવેશ કરું છું શિક્ષણ અથવા તથા ટેવના સમુદાય,
જીવનનું તથા કર્મનું ધ્યેય, અને વ્યક્તિગત, નોકુબિંદ તથા મામાનિક
આવશ્યતા—એ મને મર્યાદાઓનો વિચાર કરી વ્યક્તિગતેના
સર્વે કર્મો

આ પરથી એક આભાગિ- નિયમ મને એવો નાગે છે કે
માણસ પોતાના સ્વભાનથી દરાવેના કર્મોમાં જીખજતા પ્રશ્નો વિષે
સ્વતંત્ર નિર્ણય કરવાની બાબતમાં સત્યાગ્રહનો ત્યાગ ન કરી શકે
સહન કર્મ કૌતેય સદોપમયિ ન ત્યજેત્ । (મહજ કર્મમાં દોષ હોતાયે)

ત્યજ્યુ નહિ—૧૮-૪૮) એ સાચુ, પણ એનો અર્થ એ નથી કે એવુ કર્મ કરનાર એમા ગેરલા દોષો વિષે અને તેના નિવારણના ઉપાયો વિષે બેચાર રહી શકે એ દોષો તે કર્મ કરવાની પદ્ધતિને લગતા હોય કે તેની પાછળ ગેરલા ઉદ્દેશ્ય, પ્રયોજન કે નીતિને લગતા હોય નાના હોય કે મોટા હોય, તેને વિષે મત્યાગ્રહનો ત્યાગ કરનારને માટે એમ જ કહેવુ પડે કે સ્વમાનવિયત કર્મ કુર્વન્ પ્રાપ્નોતિ ક્લિષ્ઠમ્ । (નિર્ભયેષુ અભાવે જે, તે કર્મયે પાપ તો અડે)

થોડાક ઉદાહરણો લઈ અષ્ટ ગીથુ વનોલ ગાયદાને લગતા, દાકતર આરોગ્યને તથા રાગનિવારણને લગતા, ભાષાશાસ્ત્રી ભાષાને લગતા, મમાજશાસ્ત્રી મમાજને લગતા, અર્થશાસ્ત્રી ધનસંપત્તિને લગતા, રાજારણી ગજનીતિને લગતા, ન્યોતિષી ખગોળને લગતા, વણકર વણકટને લગતા, ડાકતર કાતવાને લગતા, ગાધનાર અને જમનાર ખોગાને લગતા, જિજ્ઞાસુ તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા, મનુષ્યમાત્રુ ધર્મને અને નીતિને લગતા, કોઈ પણ પ્રશ્નો ન્યારે ન્યારે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ત્યારે તે વિષે સસ નિર્ણય શુ હોઈ શકે તેનો જિયાગ કરવાની ફરજમાથી આજમ, લોભજન, રાજકુ, મમાજન કે યમજનના ભયથી, કે આર્થિક નુકસાન, બહુમતીનો વિરોધ કે બીજા કોઈ પણ કારણમર મુક્ત ન થઈ શકે આમા જે એ નિષ્કોને નિસ વ્યવમાય તરીકે ન ગ્રીકારતો હોય, છતા તેમા માયુ માગતો હોય તેનોયે સમાવેશ થાન એટલે કે, દાખલા તરીકે, જે દાકતર ન હોય છતા પોતાના કે બીજાના રોગને ઉપચાર કરવાનુ માયે લે તેણે તેને લગતી બાબતોમા જાતે વિચાર કરી નિર્ણય કરવો જોઈએ. એના જેટલી જાતના કર્મોમા તે સ્વતંત્રપણે પ્રવૃત્ત થાય તે બધા વિષે એણે જાતે મત્ય શોધવાની ફરજ સમજવી જોઈએ

૭૩૨ હું આમા ઈર્મના ઉદ્દેશ્યોને અંગે થોડા વિચાર કરવાની

બહારથી એકસરણુ લાગતુ ઈર્મ જુદાજુદા ઉદ્દેશ્યોથી થઈ શકે છે ઉદાહરણાર્થ, એક લેખક વ્યભાષાને શુદ્ધ ને મમદ્દ કરવા લખે, બીજો પોતાની કલ્પનાઓથી લોકોનુ ઈર્મના ઉદ્દેશ્યો મનોગ્જન કરવા લખે, ત્રીજો પોતાને મહત્વના લાગતા વિચારો લોકોને મમગ્જન કરવા લાખાને માત્ર સાધનરૂપ બનાવે, ચોથો ભાષાશાસ્ત્ર મિત્રાય પોતાના બીજા પ્રગતના જ્ઞાનભંડારનો લોકોને લાભ આપવા માટે લખે, વગેરે આ બધા ભાષા અને લેખનગતિનો ઉપયોગ જે છે ખરા પણ ભાષાને શુદ્ધ અને સમૃદ્ધ કરવાનો ઉદ્દેશ એ-નેજ પ્રધાનપણે છે બીજાઓ તેને કેવળ માધનરૂપે વાપરે છે જે ભાષાને શુદ્ધ અને સમૃદ્ધ કરનાના ઉદ્દેશથી લખે છે, તેણે ભાષાના વ્યાકરણ, શૈલી રૂઢિપ્રયોગો વગેરેનો જ્ઞાતે અભ્યાસ કરી તે વિષે મત્યનિરમોનો નિર્ણય કરવો અને, એના નિર્ણયે પ્રત્યે લોકમત કે ભાષાશાસ્ત્રીઓનો વિરોધ હોય તોયે, આત્ર ગમ્મવો એ આવશ્યક ગણાય એમ ન કરવુ એ અધર્મિત મત્યાગ્રહત્યાગ કરેવાય

પણ જે તે ઉદ્દેશથી નથી લખતો, પણ પોતાના જ્ઞાન, વિચાર કે કલ્પનાને જુદા કરવા ભાષાને કેવળ માધન તરીકે વાપરે છે તેણે એ જ્ઞાન વિચાર કે કલ્પનાને લગતા પ્રશ્નો વિષે એ જ્ઞાતનો મત્યાગ્રહ ગમ્મવા જોઈએ ખરો, પણ ભાષાના પ્રશ્નો વિષે જ્ઞાતે નિષ્ણત ઠર એટલી એની પાસે અપેરા ન ગમ્મી શકાય આનો અર્થ એ નથી કે એ લેખક ભાષાને ગમે તેમ વાપરી શકે પણ એ બાબતમા એ વધારે વિદ્વાન ભાષાશાસ્ત્રીઓના નિર્ણયને સ્વીકારી લઈ તેમને વિષે મતભેદ હોય તો પોતાને અનુકૂળ લાગે તે મતને અથવા સામાન્યપણે સ્વીકારાયેલી રૂઢિને અનુસરી ભાષાને

વાપરી શકે. પણ જો આ રીતે એના ઉપર આત્મનિર્ણય કરવાની ફરજ નથી, તો તેણે આ વિષયમાં હકીલા ન થવાની વિશેષ ફરજ છે. એ પોતાની જ રીતને વળગી રહેવાનો આગ્રહ ન ડાખી શકે, પણ ભાષાશાસ્ત્રીઓના મતોમાં જેમજેમ ફરક પડતો જાય, અને તેઓ જેમજેમ નવા નિયમો સૂચવતા જાય, તેમતેમ તેણે તેનો અમલ કરવા તૈયાર રહેવું ઘટે.

- ત્યારે, પોતાના સ્વભાવાનુસાર પસંદ કરેલા ખામ ક્ષેત્રમાં જ સત્યાગ્રહ રાખવાની ફરજ માણસ પર છે એમ એક બાજુની મર્યાદા થઈ. પણ તે સાથે જ એક બીજી ફરજ, સત્યાગ્રહનો સર્વ-સામી બાજુથી ઉપજ ચાય છે. તે ઉપર સામાન્ય વિષય સૂચનાઈ તો છે જ, પણ સ્પષ્ટપણે સમજાવવી આવશ્યક છે. તે એ કે જે કર્મો મનુષ્યમાત્રને માટે સામાન્ય છે, જે કર્મોદ્વારા મનુષ્ય પોતાની માણસાઈ અથવા પશુતા પ્રગટ કરે છે કે વધારે છે, તે કર્મોને લગતા પ્રશ્નોના નિર્ણય માટે સત્યાગ્રહ રાખવાની—એટલે જાતે તપાસી સત્ય શું તે હરાવવત્તી—ફરજ માણસમાત્ર પર છે. એવા પ્રશ્નો તે—જેમાં પોતાના તથા સમાજનાં શ્રેય, યોગક્ષેમ વગેરે રહ્યાં હોય, જે મનુષ્યના સામાન્ય ધર્મ, નીતિ, જ્ઞાન વગેરેને લગતા હોય તે.

આમ જો પ્રશ્નોનો પ્રચાર કે અમલ કરવાની જરૂર જિંદી ન થતી હોય, છતાં કઈ રીતે અને કેટલા વિષયોમાં એ વિષે સાચો નિર્ણય કરી રાખવાની માણસ પર ફરજ આવી પડે છે તેનો વિચાર થયો.

§ રાજકારણના ક્ષેત્રમાં આ બાબતમાં રાજદારી લોકોમાં અતિશય અસત્ય અને નીતિહીન રીતો વપરાતી સર્વ દેશોમાં નજરે

પડે છે દેશમાં જુદાજુદા રાજકીય પક્ષો હોય તો તેની પાછળ
કઈક મહત્વના માનવશાસ્ત્રના તથા રાજનીતિના નિયમો વિષે
અને સામાજિક પરિસ્થિતિ વિષે જુદાજુદા
રાજકારણમાં અનુભવની દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ એ દૃષ્ટિ સાચી
નીતિહિતતા છે કે ખોટી પૂરી છે કે અધૂરી એ જુદો
પ્રશ્ન છે પણ જે એ પક્ષનો કહેનડાવે તેને
એ નિયમો અને પરિસ્થિતિ ડયા તેનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન અને તેમાં શ્રદ્ધા
હોવા જોઈએ આથી જે કોઈ રાજકીય પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય તેનો
વિચાર અને નિર્ણય તે નિયમો અને પરિસ્થિતિના અનુભવ અને
વિચારથી કરે, અને મતદારો કે રાજ્ય આગળ એ ધોરણથી જ
રજૂ કરે એમ ધરનામાં તે મતદારોને કે રાજ્યને સમજાવવામાં
ન શકે તો તેની ફિકર ન રાખે પણ આમ સ્થિર સિદ્ધાન્તોના
વિચારથી જ નિર્ણય પર આવવાને બદલે અમુક પક્ષમાં લગવાથી
અમુક સ્થાન પટગાવી પાડી શકાય એમ છે એમ વિચારી, અથવા
માન મામાં પક્ષને હરાવના ખાતર હરીફ પક્ષ બોલે તેથી બિલકુ
બોલવું અથવા સામા પક્ષના લોકોને ગાળો ભાડવી, અથવા
પ્રસ્તુત વિષય સાથે જે બાબતોને સમજ ન હોય, પણ તેની
બાબત ઉઠેવાથી લો-લાગણી હરીફ પ્રત્યે ઉશ્કેરાવ, એમ હોય
તેથી બાબતોને ઉઠેલરી, અથવા લોકોની જે માગણીઓને પોતાનાં
સિદ્ધાન્તો માથે લેનાદેવા ન હોય કે તેને વિરોધી હોય, કે પૂરી
પાડી પૂરાગવાની નથી એમ જાણતો હોય છતાં તેને પૂરી પૂરાવાના
વચનો આપના, અથવા પોતાના પક્ષના લોકોને અથવા પોતાને
મદદ કરનારા લોકોને રીઝવવાને પોતાનો પ્રામાણિક અભિપ્રાય
જતો કરવો—એ બધો અયોગ્ય પ્રકારનો સત્યાગ્રહત્યાગ છે
પોતાનો મત ડયા સિદ્ધાન્તો અને અનુભવો પર ગ્યાએલો
છે એ દરેક વખતે જણાવવાની કે સમજાવવાની જરૂર ન હોય.

- એમ બને લોકોને એ ચર્ચામાં ઉતારવાની જરૂર ન હોય એમ પણ બને મામાન્ય લોકોની એવી ચર્ચા મમજવાની શક્તિ ન હોય એમ પણ બને પણ તે પક્ષમાં લગનારે પોતે તો પોતાને પક્ષ વ્યા નિયમો અને અનુભવો પર ગ્યાથેલો છે, એ નિયમો કેવા ગુણોવાળા અને કેવા પરિણામો ઉપજાવે એવા છે, અને તે નિયમો વ્યા પ્રત્યે દૃઢજો લાગૂ પડે છે, તે એ બરાબર સમજેલો હોવો.
- જોઈએ અને ઘણા લોકો ક યોગ લોભ એ મત સ્વીકારે છે એના ઉપર *એવું એ મતમાં લગવું કે ન લગવું એ દરાવેલું હોવું ન જોઈએ પણ આવી સિદ્ધાન્તનિષ્ઠા લાગ્યે જ જોનામાં આવે છે એમ એ પરિણામ એ આગ્યું છે કે રાજપ્રવરણના કે ખીજા કોઈ વિષયના બહુ દુરદષ્ટિયુક્ત અને ઉચ્ચ સ્વરૂપ ઉપર આપણું ધ્યાન ચોટલું ગ્રહેતું નથી જો દરેક પક્ષ પોતાના મૂળ પાયાના સિદ્ધાન્તોનો જ વિચાર કરે તો મલક છે કે દરેક પક્ષના અસ્તિત્વથી સમાજનું કોઈ કિંત જ થાય

- હું મોર્લી કહે છે કે સત્ય શોધવાની બાબતમાં પ્રમાદ અને બીરુતા ભેગા થવાને લીધે આપણામાં એક પ્રકારનું ઢીલું સ્વચ્છદીપણું વધી ગયું છે, અને તેને આપણે ખીજાના વિચારો પ્રત્યે આપણી સભ્ય ક્ષમાવૃત્તિ છે
- મતાન્તર-સહિષ્ણુતા એમ મનાવતા થયા છીએ આ વાક્ય આપણા દેશને—ખામ ડરી હિંદુસમાજને—
- સારી પેઠે લાગૂ પડે છે હિંદુસમાજ પોતાની મતાન્તરસહિષ્ણુતા માટે પ્રસિદ્ધ છે અને એની એ પ્રસિદ્ધિ હિંદુઓની વધતી જાય છે પણ એ ગુણરૂપે છે કે પ્રમાદ અને બીરુતાનું જ બીજું નામ છે એ
- વિચારવા જેવી વસ્તુ છે

જે સમાજમાં અનેક સંપ્રદાયો છે અને ચોમાસાનાં જીવડાંની માફક બીજા અનેક સંપ્રદાયો બિખરવાની અનુકૂળતા છે, ત્યાં સંપ્રદાયો વચ્ચે પ્રચલ અને ખર્ચાળ શાસ્ત્રાર્થો અને વાદો પાંચદશ વરસે જાગી જાડે છે, તથા એવા શાસ્ત્રાર્થો કરી શકાય એટલા માટે જ અનેક પડિતો ગતદિવસ તૈયારી કરતા હોય છે, ત્યાં મત્ય-શોધન માટે પ્રમાદ અને બીરુતા છે, કે મતાન્તરસહિષ્ણુતા છે એમ કહેવું ધૃષ્ટતાભર્યું લાગશે. તેથી આપણે એનો કંઈક વિશેષ વિચાર કરવો જોઈશે.

મતાન્તરસહિષ્ણુતા એટલે શું એ જરા આપણે વિચારી લઈએ. એનું સાચું ક્ષેત્ર મતપ્રચાર અને પોતાનો મત બીજા પાસે સ્વીકારાવવાના અને તેનો અમલ કરાવવાના સાથે અર્થ વિષયમાં છે. બીજા માણસો આપણાથી જુદી જાતના સાવ જોડા મતો લાલે ધરાવતા હોય, છતાં તેમને પોતાના મતોને વળગી રહેવાનો જૂને આપણાથી ડર પિના તેને યોગ્ય સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરવાનો અધિકાર છે—એ સિદ્ધાન્ત તે મતાન્તરસહિષ્ણુતા. એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારનાર માણસ વિરોધી મત સાંભળીને ડરી ન જાડે, પિત્તો જોઈ ન એસે, ઉદ્વેગ ન પામે, તેમ પોતાનો મત સ્વીકારાવવા કે તેનો અમલ કરાવવા કોઈ જાતના ભય કે લાલચ ન બતાવે.

પણ આપણે તો મતાન્તરસહિષ્ણુતાને જુદી રીતે જાણખીએ છીએ. ‘બધા ધર્મો એક જ ધમિરને જાણખવાના જુદાજુદા માર્ગો છે, જેને જે ધર્મ કાવે તે તે સ્વીકારે,’^૧ ‘જેનો

૧. રુચીનાં વૈચિત્ર્યાદજુકુટિલનાનાપચજુષાં ।

નૃણામેકો ગમ્યસ્ત્વમસિ પચસામર્ણવ ઇવ ॥

‘જેવો ધર્મ? તે પ્રમાણે એ ચાલે,’ ‘પોતે જે ધર્મમાં જન્મ્યો હોય, તેમાં જ એણે રહેવું; તેમાં જ એને ઈશ્વર મળી રહેશે; કારણ મીતામાં કહ્યું છે કે સ્વર્ગમે નિધન ધ્રેયઃ પૂરધર્મો

ખોટો અર્થ મચાવહઃ^૨, ‘પોતાના બાપનો ધર્મ બદલીને બે બાપ ન કરવા’—આવાં વાક્યોમાં આપણે

એક બાજુથી મતાન્તરસહિષ્ણુતાનો આભાસ કરાવીએ છીએ અને બીજી બાજુથી ખોટો મનાગ્રહ બતાવીએ છીએ. કારણ, જેમ મતપરીક્ષણ અને મતાન્તરસહિષ્ણુતા એક જ વૃત્તિની બે બાજુઓ છે, તેમ મતાન્તરસહિષ્ણુતાનો આભાસ અને ખોટો મનાગ્રહ એ પણ એક જ વૃત્તિની બે બાજુઓ છે; અને આ વૃત્તિ સત્ય-શોધનની વૃત્તિને વિરોધી છે.

અનુભવ, ભુદ્ધિની ભૂમિકા, રચિ, મંસ્કાર, પરિગ્થિતિ ઇત્યાદિને લઈને સત્યના ઉપાસકોમાંયે પરસ્પરવિરોધી મતો હોઈ શકે અને હોવાના; એમાં કોઈ સાચો હોય વિરોધી અને તેથી વિરોધી ખોટો હોય; અથવા એક માન્યતાઓ પરિગ્થિતિ માટે એક સાચો અને બીજી માટે બીજો મત સાચો હોય; અથવા બન્ને ખોટા હોય અને અસત્યસિદ્ધાન્ત કોઈ ત્રીજો જ હોય, અથવા બન્નેમાં થોડું સત્ય હોય અને થોડી ભૂલ હોય. આમ હોય એ સાચુ, પણ જે માણસ એમ બાણે કે આવા વિરોધી મતો છે અને તેમાંના એકમાં પ્રેતે બીજર્યો છે, તેની આગળ બીજાઓના મત માટે સહિષ્ણુતા રાખ્યા છતાં એક ધર્મ ખડો ચાલે છે અને તે ધર્મ જો એ ન બળવે તો

૧. અહીં અને પછીના વાક્યોમાં ‘ધર્મ’ એટલે ‘પોતે જે સ પ્રદાય, પ્રંય કે મતમાં જન્મ્યો હોય તેટલો જ અર્થ ક્રત્યમાં આવે છે.
૨. સ્વધર્મે મૃત્યુ છે.૨૬; પરધર્મે ભયે ભર્યો.

સત્યાગ્રહનો અયોગ્ય ત્યાગ થાય છે એ ધર્મ એ ધ પોતાની જોડેથી
બુદ્ધિ હોય તેનો ઉપયોગ કરી તે વિશે ધટલુ અને ધર્મ દષ્ટિએ
શુ સાચુ હોઈ શકે તેનો નિર્ણય કરવાનો એ નિર્ણય એને પોતાના
મૂર્વમતમા દઢ કઠાવનારો, શા. ઉપગ્નનનારા ક કૃત્ત પડાવનારો
થાય તોયે તેણે તેની પગલા કગવી જોઈએ નહિ એવુયે બને કે
એમ નિર્ણય કરવા જતા એની કાચી બુદ્ધિ એને જૂલાનામા નાખે,
અગ્નિયે એ સત્યમાર્ગે ગલ્લો હોય અને સ્વબુદ્ધિ વાપગવા જતા એ
અસત્યમા પડે પશુ, આથી પ્રામાણિક સત્યશોધકને ડરવુ ન થટે
કારણ, “ જે પુરુષની શ્રદ્ધા પવિત્ર છે તેને શુભ અને અશુભ બંને
વસ્તુઓ શુભ વિચારને લીધે શુભરૂપે જ કૃણ આપે છે ” (મહાવીર)

એક વેલે તરી જાઈને માહેરા, બહુ જન્મફેરા શાલ્યા વરી ।

ચિત્તાં હે ચંસલી અવિટ આવડી, પાલટ તો ઘડી નેધે એકી ।

કરાયેં તેં કરી કારણશરીર, અતરી ત્યા ધીર જીવનાચા ।

તુકા મ્હણે તરી હોઈલ વિલગ, પરી માસા લાસ લરા જાલા ॥^૧

આવી સત્યશોધકની શ્રદ્ધા અને ધીરજ હાવી જોઈએ

દાખલા તરીકે, જ્યારે માણસ એમ જુએ કે એક ધર્મમા

ગાયની રક્ષા પવિત્ર મનાઈ હોય અને બીજામા તેની કુરબાની

પવિત્ર ગણાઈ હોય, એકમા મૂર્તિપૂજા વિધિત

દષ્ટાન્તો હોય, બીજામા તેના નાશમા ધાર્મિકતા હોય,

એકમા શિખા ઉપર ભાર હોય, બીજામા

દાઢી ઉપર હોય, એકમા વાદિત, ઘટાનાદ વગેરે ઉપકરણોની

1. એકવાર નક્કી જઈશ નિજ ઘરે, બને ભવચક્રે ફરુ ધણો,
ચિત્તમાહી પાકી આઠ એવી પડી, ફેર નહિ ધડી એક પડે
યાય તેમ કરો કારણશરીર, મારે હૈયે ધીર જીવનની તે,
તુકો કહે યાય ભલેને વિદગ, અતે મારો લાભ પાકો ગણુ

આવશ્યકતા લેખાતી હોય, બીજામાં આસપાસમાં એનો ઘોંઘાટ ન ચાલી શકે; એકમાં ગાયના માંસનો વિરોધ હોય, બીજામાં હુકરના માંસનો નિષેધ હોય; એકમાં બીજાના કાલુશીસી ખોધું-પીવું અધર્મ મનાવું હોય, બીજામાં એમ કરવાની ધૃણી અસાધ્યતામાં અધર્મ મનાતો હોય; એકમાં પક્ષિભેદ આવશ્યક મનાતો હોય અને બીજામાં તે અધર્મ લેખાતો હોય; એકમાં વારંવાર નહાવાથી ધર્મ સ્થાયી થાય, બીજામાં નહાવું એ અધર્મ અથવા આપદ્ધર્મ મનાય; એકમાં ભગવાનની પૂજા માટે વસ્ત્રાલંકાર જોઈએ, બીજામાં તે નવસ્ત્રાજ હોવા જોઈએ; એક ધર્મના દેવ લોહી દેખ્યા વિના રીઝે નહિ, બીજાની આગળ લાલ રત્નું શાક પણ ન ચાલી શકે; એકમાં મદ્ય, માંસ, બ્ધિચાર વગેરેની એટલે સુધી છૂટ હોય કે તે દેવમંદિરમાંથી થાય, અને બીજામાં તે મહાપાતક ગણાય; એકમાં ‘શિવ’ શબ્દ અત્યંત પવિત્ર લેખાય, બીજામાં એ અક્ષરોત્તું જોડકું ટાળવા માટે ‘શિવવું’ વગેરે શબ્દો પણ વાપરી ન શકાય; એકમાં ‘આમીન’ મોટેથી જ બોલવું જોઈએ, બીજામાં ધીમેથીજ બોલવું જોઈએ—ન્યારે માણસ આ પ્રમાણે પરસ્પર-વિરોધી મતો જુએ ત્યારે એ ગમે તે મત કે પથમાં જન્મ્યો હોય, એના પોતાના સંસ્કારો ગમે તે બાજુના હોય અને એના ધર્મો-પદેશકો ગમે તે જાતનો બોધ આપતા હોય, તોયે આ બધામાં શું અને કેટલું સાચું હશે એનો સ્વબુદ્ધિથી વિચાર કરવા ન બેસે અને પોતાના મનને મનાવી લે કે ‘હું મારે મારા ધર્મમાં અદ્વારાખીને જ તરી જઈશ; અથવા એ બધાંયે મતો સાચા છે અને એક જ પરમેશ્વરને પહોંચવાના જુદાજુદા માર્ગો છે,’—તો મારે કહેવું જોઈએ કે તે ધાર્મિક વૃત્તિયે નથી કે મતાન્તરસહિષ્ણુતાયે નથી, પણ કેવળ પ્રમાદ અને ભીરૂતા છે.

આ બધી વસ્તુઓ મેં એવી ગણાવી છે કે જેમાં આત્મા-
પરમાત્માના અસ્તિત્વનાસ્તિત્વના કે બેદાબેદના કે એવા જ કોઈ
બીજા ગૂઢ પ્રશ્નો ઊઠતા નથી, કે જેથી બહુ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિની જરૂર
પડે. સામાન્ય માણસ પણ મતાગ્રહ છોડી તટસ્થ વૃત્તિથી ઉપરની
બાબતો વિશે વિચાર કરવા બેસે તો—ભલેને તે કોઈ વિષયમાં
બીજાઓથી જુદા નિર્ણય ઉપર આવે છતાં—તે એટલું તો જોઈ
શકશે જ કે આમાંની કેટલીક વસ્તુઓને ધાર્મિક જીવન સાથે કોઈ
એવો સંબંધ નથી કે તેના પાલન માટે એકબીજા જોડે વિરોધ
કરીનેયે આગ્રહ રાખવાની જરૂર હોય. વળી કેટલાક વિષયોમાં
તો ન્યાય, સ્વચ્છતા, ભૂતદયા, સદાચાર, આરોગ્ય, સમાજધર્મ,
વગેરેની દૃષ્ટિએ એકમત ઉપર આવ્યા વિના છૂટકો જ ન થાય.
મતોની પરીક્ષા કરી લીધા પછી જે મતાન્તરસહિષ્ણુના ગ્રુપને છે
તે વધારે ઊંચા પ્રકારની હોય છે. તેમાં પોતાના મતને વળગી
રહેતાં છતાં બીજો મત ધરાવનાર પ્રત્યે તિરસ્કાર નથી હોતો,
અને જો પચાસ વર્ષે પણ એને પોતાના મતમાં બૂલ જણાય તો
તેને બદલવા એની સંવેદ તૈયારી હોય છે; વળી તે મતોની પરીક્ષા
કરતી વખતે દરેક પક્ષની દલીલો સરખા જ આદરથી વિચારે છે,
અને બધામાંથી સાર ગ્રહણ કરવાને એ સરખો જ હિતસુક હોય
છે. આથી ઊલટું અંધમતાગ્રહમાં જે મતાન્તરમહિષ્ણુતા હોય છે
તે નહિદેહની હોય છે, અને તે તિરસ્કાર અથવા તિરસ્કારયુક્ત
કરણીયી બનેલી હોય છે.^૧

૭

૧. સ્વામીનારાયણ સ પ્રદાયના એક ડોશી મને એકવાર મળેલા. ગાંધીજીના
કુટુંબને જોળખે. ગાંધીજી વિશે સાંભળેલું. તે કહે, ‘ગાંધીજી બધાંયે
સ્વામીનારાયણનો ધર્મ જ પાળે છે. શિક્ષાપત્રી પ્રમાણે જ બરામર વર્તે
છે. એક કઠી બાધે તો આ જન્મે જ ખેડો પાર થઈ જાય. એમને

તિરસ્કારયુગ્મ મતાન્તરસહિષ્ણતા કેવી હોય તેનો એક
સચોટ દાખલો એક પ્રમિદ્ધ મુમનમાન આગેવાને થોડા વર્ષ
પર પૂરો પાડ્યો હતો એમ બાબૂથી પોતાના
તિરસ્કારયુગ્મ ધર્મ પ્રત્યે અધ ઝતા અત્યંત લક્ષિત અને
મતાન્તરસહિષ્ણતા બીજી બાબૂથી ગાંધીજી પ્રત્યે અગત આદર
છતા તેમના ધર્મ પ્રત્યે તુચ્છભાવ એ બેની વચ્ચે
મિળ બેમાડનાનો પ્રયત્ન કરના જતા એ પ્રેક્ષી ગયા કે ગાંધીજી
જોના પવિત્ર પુરુષ ડગતા પણ હીનચારિત્ર મુમલમાન ચડી ગય !
ગાંધીજીએ તો ઉદાત્તાથી એ ગીમનુ મમથન પણ યુદ્ધ હતુ
એની જગ્યાએ કાઈ એડો જ યુગ્મ ઝતા અધમતામહી
નહિ તેમજ બીજા ધર્મ પ્રત્યે તુચ્છભાવ ન ગણનાઃ મુમનમાન
હોય તો તે પોતાની ઇલામ પ્રત્યેની લક્ષિત આ રીતે ગૂઢ કરી
શકે ' માણુમના ઉદ્ધાર માટે ઉચ્ચ ચારિત્ર માથે ધર્મના મત્ય
મિદ્ધાન્તોનુ જ્ઞાન પણ આનસ્યક છે ગાંધીજી ધણા પવિત્ર અને
ઉચ્ચ ચારિત્રના પુરુષ છે પણ જે સત્યતિદ્ધાન્તોનુ જ્ઞાન
ઇલામમૈથી જ પ્રાપ્ત થાય છે અને જે દરેક મુમનમાનને સહજ
મળે છે તે એમને ન હોનાથી એક રીતે એમની ગિથિ હીન
ચારિત્ર મુમલમાન કગતા બિતરતી છે હીનચારિત્ર મુમનમાન જે
ઉચ્ચ ચારિત્રવાળો થાય તો તે ગાંધીજીને ટપી નર્ઈ શકે' આવી

સમજાવેને.' મને પોતાને પણ એકવાર એમ જ લાગતુ અને પ્રિદ્ધીઓ
તથા મુસલમાનોને પણ એમ જ લાગે છે ને । દરેકને એમ લાગે છે કે
ગાંધીજી પૂરેપૂરા ધાર્મિક છે મરા પણ એમના ધર્મમા નથી બગતા
એટલી એમના ઉદ્ધારમા ખામી રહી જવાની । બીજી બાબુએ પણ પાછી
એવી જ વિચિત્રતા છે કે ગાંધીજી પોતાને સનાતની કહેવાવવાનો આગ્રહ રાખે
છે, જ્યારે સનાતનીઓ એમને બ્રહ્મ યજેલા જ માને છે ।

માન્યતા ભૂલભરેલી હોઈ શકે પણ એની ભૂલ પ્રામાણિક
મતપરીક્ષણ પછીયે થવાનો સભન રહે છે એ પાછળ દીપમા
મૂકે નિ દષ્ટાન્ત જેવી ભૂલ ગણાય એ ભૂલનો તમને રોપ ન આવે,
ભલે તમને એથી વિનોદ થાય

હું આત્માપન્માત્માને લગતા પ્રશ્નોની બાબતમા બુદ્ધિશાળી
લોકોનીરે ઉદાસીનતા અથવા કેવળ કુતૂહલવૃત્તિ અને વાણીની
વિલાસિતા માટે મોની ફ્રેચ વિદ્વાન પાન્કલના
આત્માની શોધ ઉદ્ધારેા ટ ની ગળાપો વરે છે આ એક
વિષે ઉદાસીનતા એવી વસ્તુ છે કે એનો ચોખ્ખો નિર્ણય થયા
બાદ આપણુ પોતા પ્રત્યેનુ, સમાજ પ્રત્યેનુ,
જગત પ્રત્યેનુ, તથા સર્વે માનવજીવહારેા પ્રત્યેનુ દષ્ટિબિંદુ
એટલુ બધુ ફરી જાય છે કે ત્યાગપછી સર્વ વસ્તુઓ અને
જીવન આપણને જુદા જ સ્વરૂપમા લાસે છે આથી, વિચારશીલ
મનુષ્યને એનુ મહત્ત્વ એટલુ બધુ લાગવુ જોઈએ કે આત્મા
વિષેનો પ્રથમ નિર્ણય જ્યાં વિના બુદ્ધિ અને વિવેકપૂર્વક ઝૂંઝ પણુ
પગલુ ભગવુ એને માટે અશક્ય થઈ પડવુ જોઈએ, તથા એની
શોધને જ પોતાનો મુખ્ય અને એકમાત્ર ધધો બનાવવાની જોમને
ધન્યતા થવી જોઈએ પણ આશ્ચર્ય એ છે કે જોમને એ મહત્ત્વ
સમજાય છે, એ જ જીવનનો પરમઉદ્દેશ છે એમ લાગે છે, અને
પોતાના જીવનનુ એ જ પગમધ્યેય છે એમ વહે છે તેઓને પણ
એની જ તાલાવેલી લાગી હોય એમ હમેશા જોનામા આવતુ નથી
એ જાણેનિ સર્વ કીજે (જે જાણ્યા બાદ મરંકગવુ જોઈએ) તેને
માટે અનેકને કુસદ મળતી નથી, એટલેા તત્કાળના વ્યવહારેા
પાગ પાડવા માટે મોહ હોય છે જેઓ જીવનની અત્યંત ગભીરતા
સમજે છે તથા આ વસ્તુની શોધ માટે જ પોતે દીક્ષા ધારણુ

કરી છે એમ માને છે તેઓની પણ આ દરા હોય છે તો જેઓ કાઈ બુદ્ધિશાળી પણ વ્યવહારને જ મુખ્ય સમજનારા મનુષ્યો છે તેઓ આને લગતી ચર્ચામાં ઉપરઉપર જ ગયા હોવામાં, અને એક તરફથી ખીજી તરફ તથા પ્રશ્નના એક પક્ષ તરફથી ખીજા પક્ષ પર સતત તર્કનાદ કરી બેઠાબેઠા હોવામાં વિશેષ આનંદ માને એમાં ઓછું આશ્ચર્ય છે

બીનદ આ વસ્તુને તર્કશાસ્ત્રનો વિન બનાવનાથી જ જિજ્ઞાસુ મનુષ્યો વારંવાર આડે માર્ગે દોગર્ષિ જાય છે નેવા તર્કેળ મતિરાવનેચા (તત્ત્વી આ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કેવળ તાત્વિકતા થતી નથી) જે વસ્તુ શોધીને પ્રાપ્ત થતી હોય ના ખીને શોધાતી હોય અવલોક્ન કરીને પગપાતી હોય જેમાં અવલોક્ન-પરીક્ષણ-શોધનને આધારે જ તર્કનિચાર આવી શકે એમ હોય, તેને કેવળ શાસ્ત્રોના અર્થો ખેસાડી તથા અનુમાન ઉપમાન કે સંપ્રમાણનો આશ્રય લઈ વિચારવામાં આવે તો તેનું ઉપર જ્યુ તેનું જ પાણિયમ આવી, શકે મરે આચાર્યોના ભાષ્યો જિજ્ઞાસુને કેમકે અર્થે ઉપરોગી રતા હશે તે નિષે મને શા છે તેમણે કેમકે મુમુક્ષુઓને કેવળ તર્વા મા જ અનેક વર્ષો મુઢી કે દામ્યુવન પર્યંત મુલ્ય ભાગ્યા તશે એ મહાનનીય હ તપ્ત જે વસ્તુ એકનિષ્ઠ અભ્યાસ અને ઉપાસનાથી પ્રાપ્ત થી શકાય તેને કેવળ તર્કનિચાર અને નિર્ણયથી પ્રાપ્ત હવા એ ભાષ્યોએ પ્રેર્યા મે

૧ કમીરનો કરાસ લીધો છે

ગૌતમ કરાસ, મધિલ અરુ રેડ, લેનિની, ચાસ

પરધીવર મુલ્ય ગની, બાને દરવા

કરાસમાં અતિશયોક્તિ હોય ન

મત તુહારામ એક અલગમા કહે છે

શિક્ષા ચોલાચ સાગતીલ વાદ । અનુભવ મેદ નાહી કોળા ॥
પડિત હે જ્ઞાની કરિતીલ કથા । ન મિલ્લતી અર્થા નિજસુખા ॥
તુકા મ્હણે જેસી લાચા સારી ગ્વાહી । દેતીલ હે નાહી ઠાવી વસ્તુ ॥^૧

તત્ત્વજ્ઞાનને તરૂનો વિપત બનાવવાથી જ શુદ્ધવેદાત ઉત્પન્ન થાય છે એટલે કે શુદ્ધિ અને નાણીનો જીવન માથે મેળ ગહેતો નથી કેવળ નાચીને, સાલળીને કે તર્ક કરીને સમજણ કરી લીવી હોય કે આત્માપરમાત્મામા બેદ નથી એ- અદૈત તત્ત્વ જ છે, અથવા પરમેશ્વર માત્ર ઈર્ષ્યલક્ષ્યપ્રદાતા છે, અથવા અર્થ જગતરૂપે પરમાત્મા જ છે, જતા ચિત્તશુદ્ધિને અર્થાંતરે પ્રત્યક્ષપણે અનુભવાતા દૈતને લીધે રાગ દ્વેષ અને મોહને વશ થયા વિના નથી ગેરવાતુ અને તેવા પ્રમગે વાગના પોતાની તાત્ત્વિક માન્યતા અને પોતાના જીવન વચ્ચેનો નિરોધ લાગ્યા માટે કાઈક દલ ગુનામા આવે છે આનુ જ નામ શુદ્ધવેદાત આનુ તત્ત્વજ્ઞાન પાગની ઉપર વિપત્તિ આવી પડી હોય તે વખતે અને પોતાનો સુખી ગાગ હોય તેવો જ મમય એને ગામ લાગી શકે છે .

૬ પણ આનો અર્થ એ નથી કે તર્કની અનુગમનના કરવી ધો છે, અને સ્પષ્ટ વિચાર કરવાની શક્તિની આવશ્યકતા જ નથી આપણા જીવનને દોગનાગ નિયામ સિદ્ધાન્તો તર્કના કરતા

૧ શીખેના સબ્દોનો તેઓ વાદ કહેરો પણ કોઈને અનુભવના કોદો(નીંગમ) નથી એ પડિત—જ્ઞાનીઓ કથા કરે, પણ આત્મસુખના દ્રવ્યને પ્રાપ્ત નહિ કરે તુહારામ કહે છે કે લય લઈને આપી હોય તેવી તેમની સાચી (એમની પાસે) મૂળ વસ્તુ નથી

તર્કનો યોગ્ય ઉપયોગ

સંમતિ, કલ્પના, રૂઢિ અને પ્રવાતમાથી^૧ ઊપજ્યા હોય છે, અને એ બધા એટલા બગવાન હોય છે કે જે સ્પષ્ટ તર્કનો યોગ્ય વિચાર કરી શકનારી બુદ્ધિથી તેની વારવાર ઉપયોગ તપામણી ન કરામા આવે તો જીવનમા સુધારા થાય જ નહિ આથી તર્કને ખામ ઉત્તેજન આપવાનીયે જ ર છે પણ આ તર્ક અને ઉપર જે તર્કનું ખડન કર્યું છે તે બેની વચ્ચે ભેદ છે જે તર્ક શાસ્ત્રોના વાક્યોનો અર્થ બેસાડવા માટે, અથવા એમાંથી અમુક જ એક અર્થ નીકળે છે એમ ઠગવાના માટે પ્રયત્ન છે, તે તર્ક બહુ મદત્તવનો કે ઉત્તેજન આપવા જેવે નથી પણ નિરીક્ષણ અને અનુભવને આધારે જે વિચારપગપગ જીરે, પોતાના અને બીજાઓના અનુભવો વચ્ચેની તુલના કરતા જે નિચારપગપરા જઈ તે તર્ક વિના ચાલી જ ન શકે અને એ તર્ક કરવાની શક્તિ શુદ્ધ થવી જ જોઈએ એવા તર્કના અભાવે રાજકીય ક્ષેત્રમા સ્વાય, સમનક અથવા લાભને પહેલા અને મત્તને પછી નિચારવાની પ્રથા પડી છે, અને ધાર્મિક ક્ષેત્રમા, મનોવૃત્તિના મતોવને પહેલો મુકી સત્યને પછી મૂકવાની પ્રથા પડી છે કેટલાક જ્ઞાને એના છે કે જેઓ સ્થૂળ લાભને માટે પોતાના ખુશ વિચારોનો આગ્રહ છોડી દે છે અથવા મત્તને મેળવવાની તકને જુવા દે છે, ત્યારે તેમના કરતા બીજા વધારે એના પડ્યા છે કે જેઓ પોતાની કેટલીક આધ્યાત્મિક ભાવનાઓનો વિલામ ચાલુ ગાખવાને માટે પોતાની બુદ્ધિનો સ્વતંત્ર ઉપયોગ કરતા

૧ દરેક સસ્યા અથવા કુળમા અમુક પ્રસંગે અમુક જ રીતે વર્તવું જોઈએ એવું પરંપરાગત ધોરણ બધાઈ જાય છે, એ રીતે ધોરણનું બરાબર જાણવવામા જ એ સસ્યા કે કુળની આખરું સચવાય એમ મનાય છે. એનું નામ પ્રવાત—tradition—કુલાચાર

અચગાય છે.^૧ આ આધ્યાત્મિક ભાવનાઓના વિલાસમાં ગૂંહેલો નીતિદોષ મોહોના મત પ્રમાણે બહુ અસ્પષ્ટ હોય છે અને પહેલા જોટલો મુદ્ર નથી પણ મને આમાં ભૂલ લાગે છે. ક્યારેય પણ જેમ દોષ સૂક્ષ્મ હોય તેમ તે અસ્પષ્ટ રહેવાનો અને તેના તાત્કાલિક પરિણામ મુદ્ર જણાવાના પણ એ જ એનું વિશેષ જોખમ છે. આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના આભામરૂપે તે જણાય છે તેથી તેમાંથી વધારે હાનિ થવાનો સંભવ રહેલો છે આધ્યાત્મિક ભાવનાઓનો વિલાસ આપણને કેવી મોહનિદ્રામાં નાખી દે છે, તેના થોડાક દૃષ્ટાન્તો લઈએ તો તેનું જોખમ સમજાય

એક બાજુથી પ્રભુના ગૌરવનું સ્પષ્ટ દર્શન, અને બીજી બાજુથી તે પ્રભુને બહુ અલ્પ મમજી શકનારી માનવબુદ્ધિની મુદ્રતા—એ બેઉથી ઈશ્વરભક્ત દબાર્ધ જાય, અને તે પરમાત્માના મહિમાની પ્રત્યક્ષતા બનથી (aware) અથવા તે પ્રત્યે જીવજતા અત્યંત પ્રેમભાવથી અથવા બંનેની મિશ્ર લાગણીથી એ ભક્તના આઠે અંગો નમ્રતાથી ઢળી પડે એ

૧ આ ધાર્મિક ભાવનાઓના વિલાસ એ શબ્દો વધારે સ્પષ્ટ કરી સમજાવવા આપણા ચિત્તમાં કેટલીક રસવૃત્તિઓ રહેલી હોય છે, જેવી કે મુદ્ર મકાનો બાધવાની, તેને શણગારવાની, મુદ્ર કપડાલના અને ઘરેણીની, મિષ્ટાનોની, વગેરે સાથેસાથે જીવનની ગંભીરતાની પ્રતીતિ કરાવવાવાળા વૈરાગ્યના સંસ્કારો પણ રહેલા હોય છે રસવૃત્તિઓ બહાર પડવા ઈચ્છના મારે છે અને વૈરાગ્યની વૃત્તિઓ એને વિલાસ કરી દાખવા ઇચ્છે છે એ બેનો મેળ બેસાડવા પ્રયત્ન કરે એક તત્ત્વજ્ઞાન જીવજે છે એ રસવૃત્તિઓને પરમેશ્વરપ્રીત્યર્થ અથવા બ્રહ્માર્પણ કરવાની કલ્પના શોધી કાઢે છે એટલે એ રસવૃત્તિઓ સામાજિક ભાવનાઓના વિલાસને બદલે આધ્યાત્મિક ભાવનાઓના વિલામરૂપે બહાર પડે છે

તદનં સમજી શકાય એવું છે બીચું પર્વતશિખર, વિશાળ નદી-
કિનારો, ધૂધવતા સમુદ્રનો તટ, ચોમાસાની લીલી સમૃદ્ધિ, શરદ-
ઋતુનું સાદર્ય, ધગ્ગીકેપ જ્વાળામુખી, રેલ વગેરેના બનાવો,
સ્મશાનભૂમિ, કબ્રસ્તાન વગેરે જગ્યાઓ જ્યાં પ્રકૃતિના બળો
પૂરજોશમાં કે મોહર્યમાં પગથેશ્વરની શક્તિનો મદિમા પ્રગટ કરી રહ્યા
હોય, તેવા પ્રમગ્નોનું દર્શન થાય ત્યારે ભૂકતના હૃદયમાં એ શક્તિ
પ્રત્યેના લય, પ્રેમ અને નમ્રતા વધારે વેગવાન થાય એ સ્વાભાવિક છે
મયાના મય ક્ષીયણ ક્ષીયણનું મતિ ગ્રાણિના પાવન પાવનાનામ્ । ।
મહોર્ષ પદાના નિયન્તૃ ત્વમેક પરેષાં પર રક્ષણ રક્ષણાનામ્ ॥
[ભય ઉપગમ્યન્તગઓમાયે તુ ભય ઉત્પન્ન ઝરનારો છે, પ્રત્યક્ષ
કરતાયે તુ વધારે પ્રત્યક્ષ છે, તુ સર્વે પ્રાણીઓની ગતિ છે
અને પાવન કરનાગઓનેયે પાવન કરનારો છે મહાન પદોનો
તુ જ એ જ નિયતા છે, પરથી પર અને રક્ષકોનુયે તુ રક્ષણસ્થાન
છે] આવો ભાન તે વખત મહેજે જ જોડે આમાયે સ્મશાન,
રેલ વગેરે પ્રેમ જરૂરો ભન વિરોધ ઉપગમે ચીતાના અગિયારમાં
અધ્યાયમાં અર્જુનની જે સ્થિતિ વર્ણવી છે તેની સ્થિતિ આપણી
હૃદયની ઘરે એથી બચત, પર્વતશિખર, નદીતટ, ચોમાસાનું લીલું
દર્શન વગેરે મસતતા અને પ્રેમ બિભગવ એટલે આવે ઠેકાણે વસી
જવાંતું મૂન થાન એ પણ મમજી શકાય એવું છે આવું મન થઈ
આવે કાચું કે પ્રકૃતિનું આવું ગૌરવભર્યું દર્શન આપણને વાગવાર
નથી થતું, તેથી, જ્યારે થાય છે ત્યારે આપણા હૃદયને એ વધારે
હલાવે છે જેઓ રાજ એવા સ્થાનકોમાં ફગતા હોય છે તેમના
હૃદયમાં એની હાલચાલ નથી થતી એ પણ આપણે જોઈએ છીએ
એટલે, એ દર્શનની અછત પણ એના ભાવો જગાડવામાં કારણ-
ભૂત છે એ આપણે યાદ ગમ્મવું જોઈએ કારણ, જો માણસ

વિચાર કરીને જોવા જોસે તો એ બીપણ અને સુદૃઢ—પરંતુ ૪૩
—સ્થાનો અને જનાંવા ડગતા મનુષ્યશરીર અને મનુષ્યનું અદ્ભુત
ચિત્ત જોઈ તેમા આપણને પ્રભુના ગૌરવનું વધારે સ્પષ્ટ દર્શન
થતું જોઈએ, તથા તેને લીધે આપણને તેના પ્રત્યે ભક્તિભાવ મદાયે
ઊઠતો રહેવા જોઈએ મમુદ્રજિનારે કે પર્વતશિખર પર જે નમન
કરવાની વૃત્તિ જોઈ છે તે પ્રાણીમાત્રના દર્શનથી ઊભી જોઈએ. પણ તેમ
થતું નથી, ઠાગણ કે એ દર્શન નિત્ય છે, મટેજે અને રોજ ભોગનાય છે

આ ઉપર ત એમ પણ આપણે માની જાણીએ કે આવા
સ્થાનો અને પ્રમગોમા એ ભક્તને પોતાના ઇષ્ટદેવનું ચિંતન
કરવાની વૃત્તિ જોઈ, અને તેને માટે આવા ગ્રંથો સ્પર્શદૂળ લાગે અને
તેથી ત્યાં વસી જવાનું મન થઈ જાય આવી રીતે વન, પર્વત, નદીતટ,
સ્મશાન, વગેરેમા અનેક માધકે ગજાનું આપણે જાણીએ છીએ

પણ આટલેથી ન અટકતા ત્યાં મનુષ્ય ત્યાં મોટું મદિ
બધાવે, તેમા ધન અને ઠારીગરોની શક્તિથી જેનું વ્યાસાદ્ય
લાની શકાય તેનું રેડે, ત્યાં સેવાપૂજનો કાઠ
જમાવે અને ધનનો પરિગ્રહ વધે એવી પ્રવૃત્તિઓ
ચોળે, ત્યારે જોવું પડે કે તે આધ્યાત્મિક
લાગતી લાનનાઓના વિવામમ્ પડે છે

પ્રકૃતિમાં

માનવકક્ષા

ઇત્રેજ્ઞે ભૌતિક મુખની પાછળ લાગેલા છે, અને આપણે
અધ્યાત્મ પાછળ લાગેલા છીએ એવું આપણા વિદ્વાનો આપણને
વાગવા કહે છે, અને તેના મમથનમા કહે
છે કે જુઓ, ઇત્રેજ્ઞે સૃષ્ટિમૌદ્યથી ભરેલા
જે જે ગ્ધાનોમા જાય છે ત્યાંના વાતાવરણની
પવિત્રતાને પોતાના ગમના, દારૂ, નાચ, રેસ
વગેરે દ્વારા વિવામ ભરી બગાડે છે આપણે ત્યાં જયુ તો

આપણને ત્યાં મુદ્દર દેવાવય, જલાશય વગેરે બાધી તેને તીર્થસ્થાન કરવાની જ ઇચ્છા થશે ઇચ્છેને આ રીતે વાતાવરણને નૈતિક દૃષ્ટિએ મલિન કરે છે એ સાચુ, પણ તેથી આપણે ત્યાં દેવાદાયે બાધી કે તેમા કળા અને પૂજાસામગ્રીનો દાક પૂરી ત્યાની કુદરતને વધારે શોભાડીએ છીએ, અથવા તેને જાત્રાના સ્થળો બનાવી તેમા વિશેષ આધ્યાત્મિકતા ભરીએ છીએ એમ કહેવુ ઇચ્છુ છે વળી, આપણા ઘણાએ તીર્થોના દેવાનયો દુગચાર, પાખડ, પાપ અને અભુદ્ધિથી જ ભરેલા હોય છે જેને આપણે પવિત્ર માનીએ છીએ, તેની જ માન દિવાલો વચ્ચે ઘોર દુગચાર—કેટલીકના ધર્મને નામે દુગચાર ચાલતો હોય છે

આપણે દેશવાડાના જ મુદ્દર દેવાનયોનો વિચાર કરીએ એના કલાગસિક બધાવનારાઓની પ્રામાણિક ધર્મનિષ્ઠા વિષે મારે કંઈ કહેનાતુ નથી તેમની ધર્મનિષ્ઠા માટે આપણને

દેશવાડા તેમના પ્રત્યે આદર થાય વળી, એ મદિરોમા

જીઓજીય ભરેલી ઉત્કૃષ્ટ કળા માટે પણ વાહવાલું અર્ધ જન્ય વસ્તુપાળતેજપાળે પોતે કાઈ સુખે મહાલવા એ મદિરો બધાના નહોતા, પણ કેવળ પુણ્યોપાર્જનભુદ્ધિથી બધાવ્યા હતા એ એમની ભુદ્ધિનો માત્તિવક અશ દેખાડે છે અને તેથી એમની ભાવના આધ્યાત્મિક લાગે છે પણ એ કારીગીરીની અસર જેના ઉપર કેવી થાય છે તેનો આપણે જગ વિચાર કરીએ

જે માણસ શુદ્ધ સાધકવૃત્તિથી એ તીર્થસ્થાનમા આવ, અને ત્યાં સ્થાપેલી મૂર્તિમા ચિત્તને જોડવા ઇચ્છે, તેને ત્યાં બેસી સાધના કરી શકે એવી શાંતિ જ મળી શકે નહિ એ મદિરાની આનુબાનુનુ દશ્ય સૃષ્ટિગૌર્દરથી ગહિત થયેલુ લાગે છે, અને એટામેટા ચૂનામાટીના બાધકામેને લીધે આનુબાનુની પ્રકૃતિ

અળખામણી બનેલી લાગે છે એ સુદર શિખર પર એણે સંધના કરવી જ હોય તો એણે મદિરથી ક્યાર્થક દૂર સ્થાન જ શોધવું પડે જે એનાથી ઓછી સાત્ત્વિક વૃત્તિનાળો હોય તે દેવવાડાની કારીગીરી બેવાની ઇચ્છાથી ત્યાં જાય છે એમ ન કહેવાય. એ તો એ તીર્થનો 'મહિમા' સાબળી ત્યાં વિરાજતા 'ભગવાન'ના દર્શન માટે જાય છે એને મદિરની કારીગીરીમાં ભાગ્યે જ રસ લાગે છે, અથવા, એમ કહો કે, ઓછી કારીગીરી હોત તો તેથી એને દેવવાડાનો મહિમા ઓછો ન થઈ જાય જે રાજસ વૃત્તિનાળો હોય તેની દૃષ્ટિને ત્યાં પેટ ભરીને ખોગક મળે છે એ જો જોઈ હોય તો તેને 'ભગવાન'ને ત્રિધિપૂર્વક ઉપચાર પડેઆડના જેટલો જ ભૂતિમાં રસ હોય છે, એના તેમજ જોઈ ન હોય એવા લોકોનો રસ તો ભગવાનની ભૂતિ કરતા આનુબાનુના ચાલલાઓમાં જ વધારે રહ્યો હોય છે^૧ એટલે આ વિધાસવૃત્તિ ધર્મ સાથે જોડાયેલી હોવાને લીધે એમાં આધ્યાત્મિક ભાવના લાગે છે

પુનઃ સ્પષ્ટ કરું વસ્તુપાળનેજપાળે આ મદિરે વિદ્યામ-
રુચિથી બાધ્યા એમ માડું કહેવાનું નથી એમની એમાં પ્રામાણિક્યપણે
ધાર્મિક શ્રદ્ધા જ રહે એમ માનું છું પણ જ્યેષ્ઠ આજે કાર્થ
કલારમિક દાનવીર પોતાના શહેર માટે દેવવાડાના જેવો 'સુદર'
ટાંકિનહોય બધાને અને એમાં જેટલી ઉદારતા અને મમાજમેવાની

૧. મુળર્થમાં હિંદુઓના દિવસોમાં મદિરોમાં રવિવારે હળદરો
માણસની લીટ ચાય છે, કાગલ, તે દિવસે હિંદુઓની શોભા અધિક બનેલી
હોય. બીજા સંપ્રદાયના લોકો પણ તે દિવસે 'દર્શન' કરવા જાય છે
દર્શન કેના? હિંદુઓમાં જેટલી ભૂતિના કે કૃષ્ણમંથ અને દીવાઓની
શોભાના?

વૃત્તિ ગેરેલી ગણાય તેટલી જ આ બે અમાત્યોની પણ ગણુ છુ પણ ટાઉનહોલ કરતા આવુ મદિર બધાવવામા કાઈ વિશેષ આધ્યાત્મિકતા રહેલી છે અને એ આપણી આધ્યાત્મિક મજ્જો પ્રત્યે વધારે રુચિ છે એમ દેખાડે છે એવુ જો કહેવામા આવે તો હુ કહું છુ કે તે આધ્યાત્મિક ભાવનાનો વિલાસ છે પોતપોતાના પથના અનુયાયીઓ માટે આવા મદિરોનો ઉપયોગ હોય તો ભલે દક્ષીઓ આવા મદિરો બધાવે પણ આધ્યાત્મિકતાની દૃષ્ટિએ ટાઉનહોલ અને આવા મદિરો એક જ ટ્રાટિના સમજવા જોઈએ, અને જેટલે અગે ટાઉનહોલ કરતા મદિરની ઉપયોગિતા વધારે નાના સમાજ માટે હોય અને જેટલે અશે એ પથ સત્યથી વેગળો હોય તેટલે અશે એ આધ્યાત્મિકતા ઝોછીયે ગણાય આવો આધ્યાત્મિક ભાવનાનો વિલાસ આપણને મોહનિદ્રામા જ નાખે ઇ પણ એ મોહનિદ્રા એમા રહેલી ક્ષારસિંજતાને લીધે નથી, ક્ષારસિંજતાની અતિશયતામા જેટલો દોષ રહેલો હોય તે બનમા સરખો જ ગણાય પણ ટાઉનહોલ બધાવના કરતા મદિર બધાવનાગની વધારે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થયેલી છે એવી માન્યતામા મોહનિદ્રા ગેરેલી છે

• હંપીકત એ છે કે જ્ઞાનીઓએ પરમાત્માના સ્વરૂપને મત્ય, શિવ (કર્પાણુમય) અને સુદર અથવા આનંદરૂપ કહ્યું છે આનો અર્થ જો એમ હોય કે જે મત્યરૂપે અનુભવમા સત્ય, શિવ, કે પ્રતીતિમા આવે તે જ કલ્યાણુમય, સુન્દરમ અને આનંદરૂપ આપણને લાગે, અથવા જે મત્ય છે તેમા જ જેટલા કલ્યાણુ, સુંદરતા અને આનંદ રહ્યા હોય, બાહ્યદૃષ્ટિએ ગમે તેટલા અસ્પ દેખાતા હોય તોયે તેટલાથી જ આપણને મતોષ લાગે, અથવા આપણને

સત્યની પ્રતીતિ થઈ છે, આપણે પરમસ્વરૂપ વિષે ડશા ભ્રમમાં નથી એ જ આપણને પરમકલ્યાણ, પરમસૌંદર્ય અને પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ છે એમ લાગે તો તો એ ઠીક છે, પણ પોતાની ચિત્તવૃત્તિ તથા ઇન્દ્રિયોને જે શિવ, સુદર તથા આનંદરૂપ લાગે તેને જ એ મત્ય મમજવા અને સમજાવવા પ્રયત્ન કરે ત્યારે એ આધ્યાત્મિક ભાવનાઓનો વિલાસ થાય છે

શરૂઆતમાં, મનુષ્ય પોતાની મનોવૃત્તિઓને રીઝવવા માટે પરમાત્માના વિષયમાં પણ રૂપરૂપ રચે છે એના ચતુર્ભુજ, અષ્ટભુજ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શંકર, ગણેશ, દેવી ઇત્યાદિક રૂપરૂપો રચે છે એ કલ્પના કરનારના મનમાં

એ ભુજાઓ વગેરે વાંધક ચોક્કસ અર્થમાં જ હોય છે, સ્વૂળ રૂપે નથી હોતા, વળી એ પરમાત્મા સાથે એ પતિભાવ, પત્નીભાવ, ગોપીભાવ, પિતાભાવ વગેરે બાધે છે પછી એ રૂપરૂપની કલ્પના અને ભાષા એટલા જાણ સુધી પોવાય છે કે એના અને પાછળી પ્રજાઓના મન ઉપર એનો જીડો મરગર પડી જાય છે

વળી મનુષ્યને મુખાન્તક કથાઓ^૧ એટલી પ્રિય લાગે છે કે મનોવૃત્તિને રીઝવવા માટે તે પરમાત્માની ભક્તિ પ્રત્યે અર્થવા કોઈ ઉદાત્ત સિદ્ધાન્ત પ્રત્યે ખીજાઓને લગત્યાવવા એના મને પરિણામો ભૌતિક દૃષ્ટિએ પણ મુખપત્ર જ લાગે એના બતાવે છે મા ત, મહાભારતગરે શરણાગતવત્સલ શિબિ હોલા માટે પોતાનો દેહ અર્પણ કરી દઈ સ્વર્ગનાસી થયો—

૧ ઉપર જેમાં મુખ જ ચણે દેખાડ્યું હોય તેવી કથાઓ

એટલે મરણ પામ્યો—એવી કથા રચી છે; પણ હરિશ્ચીત્રન સાંભળનારાઓ એવા અશુભ અંતથી રીતી શકે નહિ; તેથી કથા કરનાર ભગવાનને બોલાવી એના ધનાયેલાં અંગો પાછાં સાંજ કરાવી આપે છે; મયુરવજનું ચિરાયેયુ શરીર પાછું મંધાવી દે છે; રોહિતને મજબૂત કરાવી આપે છે, નગસિંહ મહેતાની હાંડી, સ્વીકારવા, દીકરાદીકરીના પ્રમંગો પાર પાડવા, ન્યાત જમાડવા, દામાજી પતનો દડ લરવા,^૧ જનીબાઈના ડાણાં ચાપવાં ખુદ ભગવાનને જ રૂપ ધરાવી બોલાવે છે. જાણે ભક્તિ કરનાર ભગવાન ઉપર ઉપકાર કરના હોયની ! કાળે કરીને આ સમકારોનો ચીસો મગજ પર એવો જીડો પડી જાય છે કે એની મત્સ્યતા તપામવાનો વિચાર જ મનને ફોલ પમાડે છે, અને જેમ છે તેમ જ તે બધું અંગીકાર કરવામાં, ભ્રમોનો ઉચ્છેદ કરવા કરતાં તેને રાખી મૂકવામાં, મુંદર અને ઉચ્ચ અંતઃઃરણુવાળા માણસો પણ વધારે વાજખી-પણુ જુએ છે. ધાર્મિક ભાવનાઓવાળુ જીવન પરમશ્રેષ્ઠ છે એટલું જ તેઓ માનતા નથી, પણ બુદ્ધિમય જીવનથી એ માવ મ્વર્તન

૧. મહારાષ્ટ્રના હતિહાસસરોધક શ્રી. રાજવાડેએ એક દસ્તાવેજ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, તે પરથી જણાય છે કે દામાજી પતનો દડ લરનાર તેના મામને એક હાઈ દેડ હતો. મુસલમાન બાદશાહે તેના પરગણુપણાથી પ્રસન્ન થઈ તેને આપેલી હનામી જમીનનો એ દસ્તાવેજ છે, અને તેના વરાજેમાંથી તે મળ્યો છે. હરિકથા કરનારે ભગવાનનો મહિમા વધારવા દેટની કીર્તિ કરારે જૂંટવી લીધી ! વળી કોઈ જેરસમજ ન કરે. ભગવાન એક દેટના દૃદ્યમા ઘિવર્યા, એ વાતને કાવ્યરૂપે ભગવાન રૂપ લઈને આગ્યા એમ કહેવાનો આશય છે એમ કોઈ ખુલાસો કરશે. કથાકાર એવો ખુલાસો નથી કરતો, નથી માનતોયે જણાતો. એ સમજે છે અને સમજતે છે કે અમુક કાર્ય કરવા પૂરણ જ એક શરીર દેખાયું, અને તે કર્યા પછી તે મુદરય થયું ! આ જ આધ્યાત્મિક ભાવનાઓનો વિશ્વાસ છે.

છે એમ પણ તેઓ માને છે અને તેથી બુદ્ધિમય જીવન અને ધાર્મિક ભાવનાનાળા જીવન વચ્ચે મેળ બેસાડવા મથનાર મમાજના હિત માટે લયકર છે એમ પણ તેઓ માની બેસે છે

હું ચિત્તશુદ્ધિ દેવી ગુણોના વિકામનું પગિણામ છે, અને તે હૃદયની ગતિનું બીજું નામ છે બુદ્ધિની મૂલ્યમતા એના પગિણામ-રૂપે છે, કારણરૂપે નહિ સારા કે ખરાબ બુદ્ધિ વિ ભાવના બધાયે મનુષ્યોનું જીવન એટલે તર્ક કરતા ભાવનાપ્રેરિત જ વધાડે હોય છે, અને તેથી ચોખ્ખી તર્કશક્તિ વગતા શુદ્ધ અને મારી ભૂનનાઓ વધારે મહત્ત્વની છે ચારિત્ર ધડવામા શિક્ષક કે ઉપદેશકની દલીલો કરતા એનું ચારિત્ર જ વધાડે ભાગ લગવે છે આ રીતે હૃદયની ગતિનું મહત્ત્વ ધણુ છે છતાં, આ પગથી એમ ન સમજવું જોઈએ કે હૃદયને ગતિત વગવા કે ગાખવા માટે બુદ્ધિનું ક્ષેત્ર મકુચિત જ રાખવું જોઈએ, અથવા એને ગમે તેવી વ્યવસ્થાગતિમા ગૂચરી દેવી જોઈએ બુદ્ધિ ઘટે તો જ શુદ્ધ ભાવના વધે એવો મે વચ્ચે વિરોધી સમય જ નથી જમણાઓ—કેવળ શ્રદ્ધાથી કરી લીધેલી કંટપટાઓ ધણીવાર મારી ભાવનાઓને પોપતી દેખાઈ છે ખરી, પણ લામો વખત સુધી કદી એમને ટકાવી ગઈ નથી, તેમજ જીવનને ગંધી બાજુથી મેગવાણુ કરી રાકી નથી બુદ્ધિના સ્વતંત્ર અને દઢતા-ભર્યા ઉપયોગથી જ માણુમને પોતાનો માર્ગ સ્પષ્ટ મમજાય છે, અને શાનવધે છે પણ વિવેકબુદ્ધિની પરીક્ષાથી બધાયેવા નિર્ણયો ચિત્તની નાજુક શાંતિમા ખવલ પાડશે એવા વિધાતક લય ન્યા સુધી મનમાં ગલો હોય ત્યાં સુધી બુદ્ધિ સ્વતંત્ર નથી ચર્ચ શકવાની કે રહી શકવાની જે માણુમ સીધા અને ચોક્કમ સિદ્ધાન્તોના પ્રદેશમા જ રહે છે, તથા જમ અને સચય ઉત્પન્ન ન થાય એવી જ ભાવના

વાપરવાની ચીવટાઈ રાખે છે, વળી, જે તે અનુભવ અને ચીવટાઈ, ભરેલાં અવલોકન પર રચાયેલાં અને તેની કસણીથી ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ થતા તર્કથી જે અનુમાન વાળખી રીતે નીકળી તેને નિર્ણય મર્ધ સ્વીકારતાં અવકાશો નથી, અને તે સાથે જેની લાવનાઓ પણ શુદ્ધ છે, તેણે પોતાના ઉદ્ધાર વિષે સાચક થવું ઘટવું નથી. જો કોઈના ઉદ્ધારની આશા હોય તો તેની જ છે. પરંતુ અનુભવથી જણાય છે કે અત્યંત આધ્યાત્મિક આનંદની સુખસેજમાં ગદ્યપદ્યો લેવા માટે જેઓ નિશ્ચયની શુદ્ધતા સાથે ગડમથલ કરે છે તેઓને એ સિદ્ધિ મળવી અત્યંત કઠણ જ છે. માનવગતિના જ્ઞાન અને પ્રકાશની વૃદ્ધિ ખીજી કોઈ પણ વસ્તુના કરતાં સત્ય માટેના પ્રેમ ઉપર જ તો વધારે આધાર રાખે છે. આમ હોવા છતાં જો આપણાં સુખ, સંતોષ અને ધાર્મિક કલ્પનાના વિલાસ સત્ય માટેના પ્રેમના બોગે જ પ્રાપ્ત થતાં હોય તો તે સુખ, સંતોષ અને કલ્પનાવિલાસ એક પ્રકારનો સ્વચ્છંદ જ નહિ તો ખીજું શું ?

૬. આ પ્રકરણમાં જે વિચારવામાં આવ્યું છે તેનો સારાંશ કાઢવો યોગ્ય થશે :

૧. (૧) કોઈ પણ પ્રશ્નમાં સત્ય શું એનો નિશ્ચય કરવાની બાબતમાં બહુમતને માન આપવાનો, કે એ નિશ્ચય અમલમાં મૂકી શકાય એવો છે કે નહિ તે જોવાનો, સારાંશ, કે તેથી ખીજને કે આપણને શું હુ:ખ થશે તે તપાસવાનો ખ્યાલ અપ્રસ્તુત છે. એ નિશ્ચય કરવા માટે અનુભવયુક્ત યોગ્ય પ્રમાણ છે કે નહિ એટલું જ જોવાની જરૂર છે.

૨. (૨) એક સમાજ ભાગ્યે જ એકીત્રખતે વ્યવહાર અને

પરમાર્થ એ બન્ને દેવોમાં અપૂર્ણપણે સફળતાથી પ્રવૃત્ત થયેલો જણાય છે, એક બાજુ ખીલેની તો બીજી ઢગમાયેલી ભેવામાં આડે જ — એ મોલીનો અભિપ્રાય સમ્પદ લાગે છે

(૩) વ્યવહારધર્મ અને સિદ્ધાન્ત વચ્ચેનું, તથા જે તત્ત્વમાં આચારમાં આવી શકે એવું હોય તેને માટે માન અને જે માન વિચારમાં જ મહત્ત્વનું હોય તેને માટેની રોધ એ બે વચ્ચેનું અનર એન્ડ બધું દૂર અને અનિવાર્ય ન હોયું જોઈએ કે એ ટીપી જ ન શકાય બીજા શબ્દોમાં, જે સિદ્ધાન્તમાં માન્ય લાગે છે તેને અમલમાં મૂકવાનો માર્ગ પણ મળવો જ જોઈએ.

(૪) વ્યક્તિ ભને સલની કે ડાર્ઠ પ્રશ્નના તાત્ત્વિક અવરૂપની શોધમાં પડે, પણ જો એ શોધને ડાર્ઠ આમાનિક બામન માથે લેવાદેવા ન હોય, એ શોધને પરિણામે મમાજની કેઈ દમ્બેશની પ્રથા, અડચણ વૃત્તિ, માન્યતા વગેરેને સુધારી શકાય એવું એવું પરિણામ આવતું ન હોય, તો તેની ધ્યર્ચ, તત્ત્વ ગમે તેટલી ઉપયોગી, ગંભીર કે ઉત્તર હોય તોપણ ગેરદર સમાજને માટે તેનો ઉપયોગ નથી પણ જુદીશાળી વર્ગ જો તાત્ત્વિક પ્રશ્નો વિષે ઉભીન ગે તે મમાજનો વિદામ મદ જ ત્રહે કેવળ દૂધી દષ્ટિ અથવા વળિ દૃષ્ટિ નમ્તિને, અને તેથીને, નિર્ગે, મમાજને હાનિમગ્ છે, મગ્લ કે તે મન્યની રોધમાં કમ્પોમ્પલ્સ નિમાજ દરે છે

(૫) સત્યશોધક પ્રામાણિકજો અમત્ય નિર્ણય ઉપર આવે તોયે તેને ઈશ્વરનો કે લોખનો લય ગમ્પવાપલ્સ ન હોય. પોનાને જે જુદી પ્રાપ્ત થઈ હોય તેનો શુદ્ધ નિર્ણય અને મત્ય શોધવાની જ વૃત્તિથી ઉપયોગ કરવાનો દરેક માણસનો દક અને ધર્મ પણ છે,

(૬) જે પ્રશ્નોના નિર્ણયોને પ્રગટ કરવાની કે તેને અમલમાં મૂકવામુકાવવાની ફરજ ઉત્પન્ન ન થતી હોય, તે પ્રશ્નોના ઉત્તરો શોધવાની ફરજ અભ્યાસિત નથી પણ એની તાર્કિક તેમજ વ્યવહારિક અર્થદાએ છે.

(૭) પરમતસહિષ્ણુતા એ ધણીમાર પ્રમાદ અને ભીંનાનું જ ભીજુ નામ હોય છે તટસ્થપણે સત્યસોનની સાથે જ પરમત-સહિષ્ણુતા શોભી રહે.

(૮) તત્ત્વજ્ઞાનને કેવળ તર્કનો વિષય ઠરવાથી જ અમંગલિતા હોય—જીવન અને વિચાર વચ્ચે વિરોધ નીપજો છે તર્કની જરૂર છે, પણ તે ચોક્કસ અવલોકન અને પરીક્ષણ પર ચાલેલો હોવો જોઈએ.

(૯) ગજગણુમા મુગનનાને પટેલી અને મત્સ્યને પછી વિચારવાની પ્રથાના દોષ કગ્તા ધર્મમા મનોવૃત્તિના સંતોષને પડેલો મૂકી મત્સ્યને જાછી મૂકવાની પ્રથાનો દોષ જોડો ખગળ નથી.

(૧૦) ચિત્તશુદ્ધિ અને જીર્ણિ વચ્ચે વિરોધ ઊપજવાનો ડર અયોગ્ય છે.

પ્રકરણ ૪ થું

સત્યવચન

ઓથા પ્રકરણનો વિષય માણસ પર પોતાનો મત પ્રગટ કરવાની ફરજ ક્યારે આવી પડે છે તેના નિષ્કોણ તપાસવાનો છે.

આ વિષયમાં સત્યાગ્રહ કરવાની ફરજ સત્ય-
મતપ્રકાશનની નિર્ણય કરવાની ફરજ કરતાં વધારે મર્યાદિત
ફરજ છે. મોર્લી એ વિગેની ચર્ચાને ધાર્મિક

માન્યતાઓના ક્ષેત્રપૂરતી જ કરી વિષયને વધારે મર્યાદિત કરે છે. કારણ, રાજકીય વિષયમાં જીગ્ન લોટ્ટાની લાગણીઓ અને પૂર્વગ્રહો માટે આપણા મનમાં જે ધ્યાન હોય તેને લીધે આપણે આપણા વિચારો પ્રગટ કરતાં અટકવું જોઈએ એવો ભાગ્યે જ દાર્ઢ આગ્રહ થયે. ઇંગ્લાંડમાં આમ કહેવું કદાચ ઠીક હતું. પણ આપણા દેશમાં 'જીગ્ન લોટ્ટાની' નહિ, પણ સરકારી અમલદારોની 'લાગણીઓ' માટેના આપણા ભયને લીધે, અને તેને 'આદર' આપવામાં રહેલા આપણા સ્વાર્થને લીધે આપણા વિચારો પ્રગટ કરતાં અટકવું 'કદાપિશ્ચમયું' છે, એમ

ઘણાં મમળે છે. જેટલે ધાર્મિક, રાજકીય, સામાજિક કે કોઈ ખીજા ક્ષેત્રપરતી અર્થાદિત ચર્ચા કરવાને બદલે પોતાનો મત પ્રગટ કરવો ક્યારે કર્તવ્યરૂપ છે, ક્યારે ન પ્રગટ કરવાનું કર્તવ્ય છે, અને ક્યારે ન કરીએ તોયે ચાલે અને કરીએ તોયે ચાલે એમ કહેવાય—એના નિયમો સામાન્યપણે જ વિચારવા ઠીક પડશે.

હું આમાં સૌથી પ્રથમ, ક્યાં કારણો મત પ્રગટ કરતાં અટકવા માટે વજૂદલાળાં નથી તે જોઈશું.

મત પ્રગટ કરનારને લોકનિંદા કે ખીજું કોઈ અંગત જોખમ કે નુકસાન સહન કરવું પડે તે કારણ વજૂદભર્યું નથી જ, એ મમજાવવાની જરૂર નથી; જોકે હજારોવાર

ખોટી દલીલો એની જ ગણતરી કરી માણસો સત્ય બોલતાં ખીએ છે એ છેક બાળપણથી આપણે અનુભવથી જાણીએ છીએ. પણ આ વજૂદભર્યું કારણ નથી જ એમ કબૂલ કરતાં કોઈ શુદ્ધિથી ધનકાર કરતો નથી.

પણ જ્યો એવી અંગત લાલહાનિની ગણતરી કરતા નથી, તેઓ પણ જે કારણોથી મત પ્રગટ કરવાનું મોકૂફ રાખે છે તેઓની વિચારસરણી તપાસીશું. કારણ કે વિચારશીલ અને ખીજી રીતે હિંમતવાળા પુરુષોનો પણ એવો એક વર્ગ હોય છે કે જેઓ અનેક વિષયોમાં પોતાનો મત પ્રગટ કરવામાં જનહિત નથી એમ માને છે. આ બાબતમાયે તેમની ચોચ નહિ પણ અચોચ દલીલોનો જ પહેલાં વિચાર કરીશું.

આવી એક દલીલ આ પ્રમાણે છે: મમાજમાં ચાલુસો ચોક્કસ થાય છે અને એકખીજા સાથે જોડાયેલા રહે છે તેનાં

કાગણો અનેક છે, ડાઈ પણ અમાધ (અખવાદનિનાના-આપક) મિદ્ધા-તોથી એ કાગણો બગમગ દશાવી શકાતા નથી નાટે એના મિદ્ધા-નોની મતન ચર્ચા કરામા કાઈ માલ નથી

આ બામન પત્ત યોગ દાખવા લઈ મમજ્ઞે ઉદાહરણાર્થ, અર્થશાસ્ત્રીઓ કેટલક વ્યાપક સૂત્રો વાપર્યા કરે છે, જેમકે, ગરીમાદના કાગણુ માટે માત્રમનો અર્તિ- પ્રગ્નનો મત, અથવા વસ્તુની ઈમત કનાવવામા અપ-જનો જ નિયમ મનુ કરવામા આવે છે આજે આપણે જાણીએ છીએ કે પ્રગ્નના

દૃષ્ટાન્ત—

અર્થશાસ્ત્રી

દુ.ખમા વધાને કરનાર અતિપ્રગ્ન જ કાગણુમૂલ નથી હોતી, અથવા વસ્તુની ઈમત કેવળ અપ અને જતના નિયમથી જ નક્કી નથી થતી, અનેક કાગણોમા એ પણ કાગણો હોઈ શકે, પણ એ મિરાપ બીનાયે કાગણો હોય છે એ બધા કાગણો બોલ્યા હોય તો જુદાજુદા દર્ગાની શંકા, પણ કદા કાગણુનું કેટલું મહત્ત્વ છે તેનું ચોક્કસ ગણિત કરી શકાય નહિ છતાં, એ વિચારા ત્યારે પ્રથમ પ્રગટ થયા ત્યારે એટલા વ્યાપકપણે મડાયા કે જાને એ મિરાપ તે તે બામનેમા ડાઈ બીમન કાગણો હોય જ નહિ, અથવા જાને એ બધા કાગણોનું ચોક્કસ ગણિત લાયક નહિ હોય. પાંડી એ મૂળેને એ ને એ આજે જેની મિદ્ધ થયેલી માનન તરીકે સ્વીકારી લેવાયા, અને માન-પ્રગ્ન પર પડતી કાગણીઓની ક્રિયાઓ મામે એ સુનોની જોય લેવાવા લાગી. અર્થશાસ્ત્રીઓ, તેમજ અર્થપણિને, એ વાતોની ચચાને મનન ચતવી ગણવામા અથવા ગેતી પોપટપચી કરવામા જ કુનાર્યના માનવા લાગ્યા, અને તેથી કાગણીઓને દુઃસ્વાના કરાજ ન લેવાયા, અથવા

એ વાદોથી સૂચનાતા ઇનાજે જ જતાનવામા આવ્યા (જેવા કે, સતતિનિયમન, કાગખાનાબધી, હડતાળ વગેરે) આવી સ્થિતિમા કેટલાક માણસો એવા નીચ્છે છે કે જેઓ એક બાજુથી તે, એમ દહપણે માને છે કે આ નિયમો દર્શાવનાર સૂત્રો તો માવ માયા જ હોય છે, પણ બીજી બાજુથી એ સૂત્રો નિષેની ચર્ચાથી વ્યવહારમા ફેલાતા અનિષ્ટાને તેઓ મહન કરી શકતા નથી એ લોકો 'આવી ચર્ચા કરવામા કાઈ અય નથી' એમ કહે તેમા આશ્ચર્ય નથી. પણ એ સૂત્રોમા કેટલું તથ્યાગ છે એને તપામવા માટે જ ચર્ચા કરનાર માણસ પણ અયોગ્ય ચર્ચા કરે છે એમ જ્યારે તેઓ કહે કે ત્યાગ આશ્ચર્ય થાય છે એમની મનોદયા એવા પ્રગળની હોય છે કે એ સૂત્રો અધૂરા છે એમ મિદ્ધ થયેલુ જોવાયે તેઓ તૈયાગ નથી હોતા, અને એ સૂત્રોના અમલથી સીધી રીતે ધિજ્જતા પાછામે મહન કરવાયે તેઓ તૈયાગ નથી હોતા ઇસ્ટ ઇડિયા રાષ્ટ્રનીના સમયમા બગાગામા પડેલા દુગાળો વખતે કંપનીના વર્તનનો બચાવ કરનારા તેમજ તે ઉપર હમલો કરનારની આ વાદો પ્રત્યેની વૃત્તિ કાઈ આના પ્રગળની હોય એમ અનુમાન થાય છે

• "આવી જ વૃત્તિ કેટલાક હિંદુઓમા શબ્દપ્રમાણના નિયમોમા છે એક બાજુથી તેમને લાગે છે કે હિંદુધર્મના કેટલાક મથોને પ્રમાણભૂત માન્યા વિના ન જ ચાલે, બીજી શાસ્ત્રપ્રમાણ્યત્વં બાજુથી એમાની દરેક માન્યતાને કે આજ્ઞાને સ્વીકારના તેઓ તૈયાગ નથી હોતા, એટલે એમા નીચ્છીરવિવેક ર્ચો વિના એમને છૂટકો થતો નથી છતાં, જે વસ્તુ તેમને માન્ય છે તેની પાછળ ગહેલુ તત્ત્વ તેમને પોતાની વિવે શુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય લાગે છે માટે તેઓ તે સ્વીકારે છે એમ

કહેવા તેઓ તૈયાર નથી હોતા, પણ તેઓ તે અંચના શબ્દપ્રમાણ પર જ તે સ્વીકારે છે એમ જ કહે છે. જો કોઈ માણસ 'શબ્દપ્રમાણની આવશ્યકતા અને મર્યાદા' બાબત ચર્ચા ઉઠાવે તો આ વર્ગના લોકો તેની ચર્ચાને અનિષ્ટ સમજે છે. છતાં, જે શાસ્ત્રોનું શબ્દપ્રમાણ તેઓને સંપૂર્ણપણે માન્ય છે, તેમાંથીયે પોતાને નગોસ્તી આસાઓ અને માન્યતાઓને બીજી કોઈ રીતે સમજાવવા પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય તો તેનો અખ્વીકાર પણ થઈ શકે એવો કોઈ વચ્ચે માર્ગ કાઢવા તેઓ સદૈવ પ્રયત્નશીલ હોય છે. આ જ સત્ય સાથે બાંધછોડ કરવાની વૃત્તિ.

મહાભારત જેવો અંધ વાંચતાં આના દાખલા સામાન્ય વાચકની નજરેયે ઠેકઠેકાણે ચડી આવશે. દા. ત., એક અધ્યાયમાં લખ્યું હશે કે યજ્ઞ માટેયે હિંસા કરી શકાય નહિ, બીજી જગ્યાએ એથી બેસતું જ; ત્રીજી જગ્યાએ વળી કહ્યું હશે કે યજ્ઞ માટે હિંસા કરવાને હરકત નથી, પણ તેનો પ્રમાદ હેવાય નહિ. દીકાકાર આમાંથી ક્યાં વાક્યો વિવેકબુદ્ધિથી માનવા જેવાં છે એ કદી બતાવશે નહિ, પણ જો તે હિંસાના પક્ષનો હશે તો 'કહેશે' કે અહિંસાપ્રધાન વાક્યો નિવૃત્તિમાર્ગોને માટે છે, અહિંસાના પક્ષનો હશે તો કહેશે કે હિંસાપ્રધાન વાક્યો જુદા યુગને 'લગતા' ધર્મો છે; પણ બેમાંથી એકે એમ નહિ કહે કે બેમાંથી એક મત ધર્મની સ્વતંત્ર વિવેકબુદ્ધિની દૃષ્ટિએ આવે છે અને બીજો બૂલ-બરેલો છે. મહાભારતમાં કાંઈકે બૂલબરેલા વિચારો પણ છે એવું કહે તો પછી મહાભારત પ્રમાણભૂત કેમ રહે ? એમાં દશ્યું જોઈતું તો હોઈ શકે જ નહિ એમ પકડી રાખવાનો તેમનો આગ્રહ હોય છે. આ કારણથી હિંદુધર્મની ત્રિયતિ એવી થઈ છે કે એમાં જૂના નિયમ રદ કરવાની કોઈ પદ્ધતિ જ નથી. નવું

નિયમ બનાવનાર નવો સમ્રાટ સ્થાપનાર જ થાય છે આ જ કારણથી, એકેએ- વૃષ્ણુ આચાર્ય 'જાતિપતિ' ના તથા 'સ્પર્શસ્પર્શના ભેદને પોતે ન પાગનાગ અને એની મામે પ્રહાર કરનારા હોના છતા, એકે આચાર્ય એ વિગેન વિરોધી સ્મૃતિ-વાક્યો પોતાને માન્ય નથી એમ કહ્યું નથી, પણ આદ્યતરે માર્ગ કાઢવા જ પ્રયત્ન કર્યો છે 'દા ત, વૃષ્ણુની કડી બાધે તેને અપરપૃષ્ઠ્ય ન ગણાય, પુષ્પિધર્મમા ન ગણાય-મર્ધાદાધર્મમા ગણાય, ગુરુને વચને ન મનાય-સાસ્ત્રવચને મનાય, વગેરે વગેરે પગિણામે, એકે વૃષ્ણુવમપ્રદાઓની ઉત્પત્તિ સ્મૃતિધર્મોની મુદ્ધિતતા, અનુદાગતા અને ઈર્મકાગના અતિરેકને તોડના માટે થયેલી, છતા એ સમ્રાટો જુદા પ્રદાગની, પણ એટલી જ વડ, મુદ્ધિતતા, અનુદાગતા અને ઈર્મકાગની જગ નિર્માણ કરી એ' કે હિંદુધર્મની અન્યવચ્ચા માટે સાસ્ત્રપ્રમાણ નિયેની આ બધાગની વૃત્તિ પણ ધણે અરે કાગણુભૂત છે

જૂની, એક પદ કહે છે કે જે માન્યતાઓની મત્યાસત્યનાના સંમપ્રમા લોગિના મનમા રાના ઉત્પન્ન થઈ જ નથી, જેને લખા કારથી લોકો તકરાગ નિના સ્વીકારતા આવ્યા જૂની માન્યતાઓ છે, અને જેતુ કઈ પણ પગિણામ આવતુ હોય તો તે મમાજને બ્યવનિયત, રા ત અને નીતિમ જે રાખનાર આવતુ હોય, તો તેની માન્યતાઓના મનરમ મર્ધા કરી લેકામા બુદ્ધિભેદ ઉત્પન્ન કરવો નહિ, એટલુ જ નહિ, પણ ઊનટુ એ માન્યતા વવારે મજબૂત કરાનો જ પ્રયત્ન કરવો આવડતુને મમાજમા જે કઈ ફરકાર કરવાની જરૂર હોય તે એ માન્યતા સ્વીકારનાયે તેમાથી ઊપજી શકે છે એની રીને સમજાવવાને હજીત નથી દા ત, 'ગલ્પ તો હોય જ,' 'રાગ

વિના રાત્રી ન ચાલે, ' અને ' શિક્ષા વિના વ્યવસ્થા ન નભે '
 એવી મામાન્ય જનસમાજની દૃઢ માન્યતા હોય છે અથવા,
 ' ભગવાન યુગેયુગે પૃથ્વી પર અવતાર લે છે, ' અને ' ભગવાન
 તો ગમે તેમ વર્તા શકે — એ બે હિંદુધર્મની રૂઢ માન્યતાઓ છે
 આ પથ વહે છે કે આની માન્યતાઓ માચી છે કે નહિ એની
 અર્થા વરી લોકોના ચિત્ત ચક્રોએ ચકાવવા નહિ કાગળ, એમી,
 ગજદારણુમા મમાજની શાંતિનો ભગ ચરાનો ઘણો મલક રહે
 છે અને ધર્મમા અત્રદ્ધા ઉત્પન્ન ચરાનો મલક રહે છે સુધારા
 સચવરાને હરજત નથી જેમકે, ' ગત્ય પ્રત્યગીય હોવું જોઈએ, '
 ' રાગની મત્તા મર્યાદિત હોની જોઈએ, ' ' શિક્ષા નક્કી કરવાનું
 ધોરણ અને તન બહુ કાળજીથી ગચાગેવું હોવું જોઈએ, ' વગેરે
 વાતો — રી અથવા, અવતારવાદમા ગમે તો, અશાવતાર,
 પૂર્ણાવતાર, માચા અવતાર, બનાવડી અવતાર, જન્મત અવતાર,
 ક્રમશઃ અવતાર, એવાઓના બે પાડના, અથવા અમુક અવતારનું
 અયોગ્ય જણાવું કંમે એણે વર્ણુ જ નથી એવું મિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન
 કરવો, અથવા એ ચર્ચાનો ઉત્તેજ માહિત્યમાથી કાઢી નાખના
 પ્રયત્ન કરના, પણ મુગ માન્યતા પર કુનાડો પડે એવું ન કરવું
 કાગળ કે, કાઈ પણ રૂઢ મિદ્ધાન્તની ચચા ઉત્પન્ન થના જ
 કાન્તિની દગેના ધાગ્તી રહે છે, અને કાન્તિ દગેશા ભયદગ મિથિતિ
 નિર્માણ કરે છે માટે કાન્તિ નહિ ખા નાન નાના સુધારા
 પર જ ધ્યાન દેવું જોઈએ મિદ્ધાન્તની ચચા કરનારો મામુમ
 પોતે નમે તેટલો દુનની ગબીગ, ચિચચિત્તનો અને કાગળ
 ઠેકાણો ગખનારો હોય, તેણે મમાન્ય જનમનુદ તેવો નથી
 રાતો મિદ્ધાન્તવાદીનો મિદ્ધાન્ત લોકો ભગે જ રામજો છે તેઓ
 તો ખડનતમ અથવા આપર શરૂને ઉપ-ઉપચારી ખડી લે

છે, અને તેના પર આચારધર્મ રચવા મંડી પડે છે. પરિણામે, સમાજ સમતોલતા ખોઈ બેસે છે, અને સિદ્ધાન્તવાદીએ કલ્પ્યાંગે ન હોય એવાં કાર્યો કરી બેસે છે.

§ રાજપુરુષોમાં એવી એક નીતિ મનાયેલી છે કે પોતાનાં કાર્યોના ઊંડા હેતુઓ શા છે તે જનસમાજને જ નહિ, પણ પોતાની નજીક કામ કરનારાઓને પણ હેતુઓની જણાવવા નહિ એટલું જ નહિ, પણ તેઓ શુભતાનો પક્ષ તે જાણી ન જાય એવી સાવચેતી લેવી. લોકો અને સેવકોને તો કેવળ પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવાનાં સાધનો તરીકે જ વાપરવા. આથી કામ ધણું મારી રીતે થઈ શકે છે એટલું જ નહિ, પણ એ શુભતામાં જ લોકકલ્યાણ વિશેષ સધાય એવું બને છે.

આ જ ન્યુયે પ્રચલિત માન્યતા કોઈ જુદા અને વધારે સાચા સિદ્ધાન્ત વિષે કોઈની પ્રતીતિ થઈ હોય તો તેણે પોતાના સિદ્ધાન્તનું મેડન કે પ્રચલિત માન્યતાનું ખડન કરતાં ન બેસવું, પણ કેવળ પોતાના માચા સિદ્ધાન્તોમાંથી આચારમાં જે ફેરફાર અને સુધારો નીકળતા હોય તે કરાવવા પર જ લક્ષ રાખવું. દા. ત., તેઓ કહેશે કે અસ્પૃશ્યતા વિષેની સનાતની હિંદુઓની માન્યતા સશસ્ત્ર છે કે અશસ્ત્ર એ વિષેની ચર્ચા કરવામાં કંઈ ફાયદો નથી. અસ્પૃશ્યતા યોગ્ય કે અયોગ્ય એ વિવાદ પણ છોડી દો; સનાતનીઓ અસ્પૃશ્યોને અહિંદુ માને તો તે વિષે પણ પરવા ન કરો; મંદિર-પ્રવેશનો પ્રશ્ન તો મોંમાંથી કાઢો જ નહિ. તમને અસ્પૃશ્યતાની રૂઢિ સદાય લાગે છે એ સિદ્ધાન્તની તમારા મનમાં જ ગાંઠ વાળી રાખો અને જે અર્થ અસ્પૃશ્યોને તમે અસ્પૃશ્ય નથી લેખતા, તો

તેને લીધે અમૃત્યોની સ્થિતિમા સારા સુધારા થવા જોઈએ તે જ વિચારે અને તે એક પછી એક યોજતા જાઓ. એટલે કે એનલે સ્વચ્છ ડોઝ, લણાવો, પાણીની સગવડો આપે, બિનજા ધનાઓમા અને ધરકામમા દાખલ કરો, એમની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે એના ઉપાયો લો, એમને ગજલગમા રમ લેના કરો અને એમનું ગજાગીય મદસ્ત્ર વધારે, રંગેરે વગેરે લોકોની માન્યતા સાથે ઝગડો ન કરો, પણ મનમા દૃઢ નિશ્ચય રાખો કે એ માન્યતા રમે તટવી બગાડાન હોય તોયે અમૃત્યોની સ્થિતિ સુધરતાની પાથે જ અમૃત્યના ટકી જાનાની નથી, એના દહાડા ગણાઈ ચૂંચા છે એમ ખાતરી રાખી જે ડગવાધુ છે તે ક્યાં જાઓ. મિદાન્તચર્યા ઉપાડામા તમે જૂના પક્ષને પણ નવા પ્રાગ આપો છો કેટલાક જેઓ પોતાનો આગ્રહ મોજો કરત, તેમને હકપૂરક આગ્રહી કરો છો, રાગ્યુ કે તેમની બાગણી જે રીતે બમાએ છુટી થઈ હોત તેને ચર્યા કરીને જ આળી કરો છો અને દુનવા જ.

હ આ દલીલોમા કેવું તથાવ છે તેની આપણે ચાગણા કરીએ જરા વિચાર કરતા જણાવે કે આ બની ફેલીસો જન મિનકુન પ્રગટ કરવા કે નહિ કે મિદાન્તચર્યા કારણ કરી કે નહિ—એ મુખ્ય પ્રશ્નને છેવા કરતા મત-દલીલોની તપાસ પ્રકારન અથવા મિદાન્તચર્યા કયાં કર્યા, ત્યાગ કરવા અને કેરી ગીને કરવા એ ઉપર જ, પોતાની દૃષ્ટિથી બાગદાનિ સચનાઓ કરે છે ખીજ બાપમા, મનપ્રાપ્ત કે મિદાન્તચર્યામા ઓનાનો અધિભાર, દાગ અને પદ્ધતિ તપાસના સૂચક છે મગ્યુ કે જે પહેલા

મનુષ્યે અમુક મત બાંધ્યો કે મિદ્ધાન્ત તપામ્યો તે જો કોઈને જ તે સમજાવે નહિ, તો તેમાંથી બપજતા સુધારાઓનો પણ અમલ કરવા તે કોઈની મદદ મેળવી શકે નહિ: મિત્રાય કે તેનો સંપર્ક તે કાપે. એમ સ્વીકારનાર અનુયાયીઓનું મોટું જૂથ હોય અથવા મત્તાબજે જ તે એનો અમલ કરાવવા માગતો હોય. પણ આપણે એવી સ્થિતિ તો કરવી નથી. આપણે તો સ્વતંત્ર સમાજની કલ્પના કરીએ છીએ. એ સ્થિતિમાં ઉપરના વિચારોનો અર્થ એટલો જ થાય કે જે ચર્ચા બ્યક્તિને કે નાના સમાજને જ ઉપયોગની હોય તે બહુ લોકો આગળ ન કરવી જોઈએ; જે ચર્ચા અમુક છુદ્ધિની, ભાવનાની અને સ્વભાવની સ્થિરતા પછી જ માંભજનારને કાપે કરી શકે એમ હોય તે તેવો કાળ આવ્યા વિના ન ડરવી જોઈએ; અને ચર્ચાની રીતમાં એવું મૌજન્ય હોવું જોઈએ કે જેથી પ્રતિપક્ષીની કૃણા લાગણીઓ પર—જેમ કોઈ યત્ન અચાનક છાપે મારે તેમ અકસ્માત આઘાત ન પડે; પણ પ્રતિપક્ષીની પ્રામાણિક લાગણીથી કદર કરી, તેની માન્યતાની ઉપર હંભ કે અપ્રામાણિકતાનો અવરિત આક્ષેપ કર્યા વિના, જે રીતે પોતાના મનમાં એ માન્યતાના મંજામાં વિચારો ઉદ્ભવ્યા તેવી રીતે એના મનમાં પણ, ધીમેધીમે શ્વાભાવિકપણે જાડે, અને જાણે પ્રતિપક્ષી પોતાના જ વિચારથી મત્યમિદ્ધાન્ત પર આવતો હોય તેમ થવું જોઈએ.

મતપ્રકાશન અથવા મિદ્ધાન્તચર્ચા કરતી વખતે આપણે આવેશયુક્ત ચર્ચા ચાર પ્રકારના વેગોથી તણાઈ જઈએ છીએ:

(૧) આપણી પોતાની મંજીરતા બોઈ એસી એક નવા મતનો પ્રચાર કરવાની મસ્તીમાં આવીએ છીએ. કોઈ પણ નવો વિચાર પ્રગટ કરવાનું હંમેશાં કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થવું નથી. એ.

વિચાર સમજવામાં જ લોકોનું શ્રેય છે એમ ખાતરી થાય ત્યારે એ પ્રગટ કરવાનું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એમ કાંઈકે કહી શકાય. એટલે મતપ્રકાશન કે સિદ્ધાન્તચર્યા અત્યંત કારણની, ગાંભીર્યની —આ રીતે ધાર્મિક ભાવનાથી—થવાં જોઈએ.

(૨) એ મસ્તીને લીધે, તેમજ આપણા પોતાના મત વિષેના સ્વાનુભવ અધૂરો હોવાને લીધે, સામી માન્યતામાં જે સત્યાંશ કે ઐતિહાસિક આધારનું બળ રહ્યું હોય તેની આપણે કદર કરી શકતા નથી અને તેને યોગ્ય ન્યાય આપી શકતા નથી.

(૩) આપણા પોતાના સિદ્ધાન્તની મર્યાદાઓ આપણે જોઈ શકતા નથી, અને ઘટે તે કરતાં વધારે વ્યાપક સૂત્રો આગળ કરવાની આપણે પ્રતિપક્ષીના જેવી જ ભૂલ કરીએ છીએ.

(૪) આપણા વેગથી આપણે કોઈવાર અસ્થાને કારણ પ્રગટ કરીએ છીએ. સામા માણસને પોતાની માન્યતામાંથી પૂરેપૂરું આશ્વાસન મળતું હોય, એને સત્ય જાણવાની ટે તદ્દતમાર જીવન બદલવાની જરાય ઇત્તિ ન હોય, એ આપણા વિચાર પ્રમાણે મત ન બાંધે તો તેથી એના પોતાના સિવાય અન્ય સમાજને કોઈ પ્રકારનો અન્યાય સહન કરવો પડે છે એમ આપણે ખાતરીથી કહી શકીએ એમ ન હોય ત્યારે, એના વિચારો જૂલલયાં છે એટલા જ માટે, આપણને એને માટે ગમે તેટલું કારણ છૂટતું હોય તોયે, મતપ્રકાશન કે સિદ્ધાન્તચર્યા કરવાની ફરજ જોવા પડતી મળે. નિદાન યોગ્ય કાળ સુધી તેવા પ્રસંગમાં આપણા કારણને આપણા હૃદયમાં જ સમાવવું યોગ્ય છે.

✓ § ગ્રંથની દલીલોમાં બીજું તથ્ય એ છે કે અમુક એક સિદ્ધાન્ત સમજાય કે સ્વીકારાય, ત્યારપછી જ તે પરથી ગ્રંથનિર્માણ

જ્ઞાન વિના સત્યાચરણની શક્યતા

સુધારાઓનો અમલ થઈ શકે એવો એકાંતિક નિયમ નથી એથી બીજો નિયમ વધારે પ્રચલિત છે એમ પણ ઠીક શકાય ઉચ્ચાલન-
 વત્ર, ગુસ્તાકર્પણ ઉપણના, ધ્વનિ વગેરેમાં જ્ઞાન વિના મત્યા- પ્રકૃતિ ક્યા નિયમો પ્રમાણે કાર્ય કરે છે, તેની અચરણની શક્યતા શોધ થઈ તે પરેયા લોકો જાણે નૈમર્ગિકપણે જાણના હોય તેમ તે નિયમોનો ઉપયોગ કરતા હતા, અને એવા લામા કાળના અનુભવજ્ઞાનમાથી જ તેને લગના નિયમોનું વૈજ્ઞાનિકાને જ્ઞાન થયું એટલે, જો કોઈ મિદ્ધાન્તની માછળા કુદગતનો કોઈ અવગ ઢાયદો રહેયો હોય તો તે મિદ્ધાન્તનું સ્પષ્ટપણે જ્ઞાન મથના તેનો સ્વીકાર છે કે નહિ એ બધું મહત્ત્વનું નથી એના વિનાયે તેનો અમલ થનાનો જ લોક એથી વિરોધી માન્યતાને પાયા મિદ્ધાન્ત તરીકે માને તોયે, જાણેઅજાણે, તેઓ ક્યારેય પણ મિદ્ધાન્તનો અમલ કરે જ. દા ત, ધણા લોકો માને છે કે નિગ્નિથી જ બધું બને છે, અને નિયતિની મર્ગિલાયામાં જ પુરુષોર્થનેયે સમજાવે છે, છતાં પ્રસંગ આવ્યે પુરુષ-પ્રયત્ન ક્યારે વિના કોઈ રહી શકતું જ નથી, એટલે નિયતિના ક પુરુષાર્થવામાં એટલું સત્ય છે તેનો ચોખ્ખો નિકાલ ન થાય તેથી વ્યવહારમાં બહુ ફરક પડતો નથી આ રીતે માયા સિદ્ધાન્તોનો સુદ્ધિથી સ્વીકાર કરાવ્યા વિનાયે એનો અમલ કરાવી શકાય છે.

હું લયે આપણે આ દલીલોમાં કાંઈક વળૂદ છે એમ સ્વીકારીએ છતાં, આનો અર્થ એવો ન જ થાય કે મતપ્રકરણ અને સિદ્ધાન્તચર્યાને ધ્યારેયે સ્થાન જ નથી, ચર્યાનું કર્તવ્ય અને એ કરવાનું કદી કર્તવ્ય ઉત્પન્ન થતું જ નથી જ્યારે એમ જણાતું હોય કે કોઈ વ્યક્તિની કે સમાજની અમુક રૂઢ થયેલી માન્યતા બૂલભરેલી છે, અને એને-

લીધે એમનું હીંચ અનેક પ્રકારે દર્શાવા દરે છે એમનામાં 'પૂરો
પુરુષાર્થ' બિપજતો નથી અને અવળે માર્ગે તે વેડફાઈ જાય છે,
ત્યારે યોગ્ય નાજે, યોગ્ય રીતે અને યોગ્ય આવધાની ગણી મિદ્ધાન્ત-
ચર્યા ન કરવામાં, અને તેમ કરવાથી એ વ્યક્તિ કે સમાજને કાર્ષક
આધાત પડે એ તો તે ન પડે એવાડવામાયે કર્તવ્યનો ભગ થાય છે.
યનશાસ્ત્રનો ઝાઈએ અભ્યાસ થો. તેના હક્તરે વર્ષ પહેવાયે
લોખાએ ઉચ્ચાલનદડનો લાભ લીધા દરો એ ખરૂં, પાગુ એ લાજ
અતિ મર્યાદિત જ હતો. એના મિદ્ધાન્તના જ્ઞાન પત્રી એ લાભ
હનગેગણો વધી ગયો કુગ્તના ઝાઈ દાવદાનો ભયે અણુશીખવી
બુદ્ધિથી અમલ થતો હોય અને જગવી ચકાતો હોય, પણ એ
કાયને મમલ્યા પછી એના બુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગનો લાભ હનરો-
ગણો વધી જાય છે હિંદુમુખ્યમાન ઝગડાના સમયમાં પૂલ્ય
ગાધીજીએ પોતાના લેખથી મનાતની, આર્યમમાજી અને મુમલમાન
તરો પડેનો રાય વહોરી લીધો, ફૂતગ-વાદગ વિષેની ચર્યા
ઉપાડી અને વાજડાનો પ્રાણ મુઠાવો જનવજ્ઞુવોનો રાય વહોરી
લીધો, અમ્પૃશ્યતા વિષેના પોતાના વિચારોથી મનાતનીઓ તથા
કેટલાક હરિજનોનોયે રાય વહોરી લીધો, એ બધી જાણતોમા
હજુ વિચાર ફેરવવાને ભયે અનવાશ હોય, તેમની પદ્ધતિમા ભલે
કાર્ષકે દોષ લાગે, છતાં એ રાય વહોગીને તથા આધાત પડે એવીને
પણ પોતાનો મન પ્રગટ કરવા અને મિદ્ધાન્તચર્યા ઉપાડવી એ
એમની સ્થિતિના લોકનેતાને કર્તવ્યરૂપ જ થાય છે એમ સ્વીકાર્યા
વિનાં ચાલે જ નહિ

મારાશ એ કે બિપલી દલીલોથી મતપ્રજરાન કે સિદ્ધાન્ત-
ચર્યા કરવાનું કર્તવ્ય હોય જ નહિ, અથવા એમા ઝાઈ અર્થ જ
નથી એવું કરવું નથી

હવે ચર્ચા કે મતપ્રકાશન ઉપર અંકુશો મૂકનારા નિયમોનો ચર્ચા પર અંકુશો વિચાર કરીએ.

મતપ્રકાશકની દીકાપદ્ધતિ ગમે તેટલી ગંભીર અને પ્રતિ-પક્ષીની માન્યતાઓના મૂળમાં જ પ્રહાર કરનારી હોય, છતાં તે વજૂદભરી, મર્યાદાભરી અને વજનદાર હોવી ઉદારતાની જરૂર નોંધીએ. પ્રતિપક્ષીનો મત પાકા ઢોંગ ઉપર જ રચાયેલો છે એવા આક્ષેપ કરવામાં નથી. પ્રતિપક્ષીને ન્યાય મળતો, અને નથી આપણામાં સમતોલપણું આવતું. છતાં નૂવો મત પ્રગટ કરનાર જૂના મત ધરાવનાર સામે ઘણીવાર આવી જ રીત અજમાવે છે. ગુજરાત માટે કદાચ આપણે એમ કહી શકીએ કે સત્ય વસ્તુસ્થિતિને અનુવક્ષીને જે કઠોર ટીકા કરવામાં સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી એક્કા હતા, તે ટીકાથી જે પરિણામ આવવાનું હતું તે આવી ચૂક્યું છે. હવેનો સુધારક પરમત પર ઢોંગ, હંલ વગેરેના આક્ષેપોથી હુમલો કરતો નથી, પણ તેને બુદ્ધિથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ ગુજરાતમાં જે વ્યાપ્તિ નિશ્ચિતપણે આવી છે એમ કહેવાય નહિ, અને બીજા પ્રાન્તોમાં—વિશેષે કરી મહારાષ્ટ્રમાં—ઝેરવેરભર્યા આક્ષેપો કરીને જ સાત્રા પંક્ષની નિર્જીવતા સિદ્ધ કરવાના ઘણીવાર પ્રયત્નો થતા હોય છે.

થોડાં વર્ષ પર આપણા દેશના ત્રણ બળવાન પંથો—સનાતની, આર્યસમાજ અને મુસલમાન—ત્રણે પોતપોતાના મતભેદો દર્શાવવામાં જે અનુદારતા અને દ્રેપનું દર્શન કરાવતા તેનું ત્રણ ધર્મપંથો ઘણાને સ્મરણ હશે. તેથી કોઈ પણ તટસ્થ સત્યશોધકને લાગ્યે જ એકે પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થઈ શકતી. કારણ કે, જ્યારે કોઈ ધર્મ કે સંપ્રદાય કે

પક્ષમાં અનુદારતાનો પ્રવેશ થાય છે ત્યારે તેમાં રહેલો સત્ય અંશ પણ એટલો ઝાંખો થઈ જાય છે કે એટલા અંશને શોધવા કે મેળવવા માટે એ ધર્મ કે પક્ષના અનુયાયી બનવા જેટલું ભાગ્યે જ એમાં આકર્ષણ રહે છે. થોડાં વર્ષ પૂર્વે ચુસ્ત સનાતની, ચુસ્ત આર્યસમાજ અને ચુસ્ત મુસલમાનની મનોવૃત્તિ કેવા પ્રકારની હતી, અને તેમનામાં કેવા પ્રકારની અનુદારતા અને મતાંધતા વર્તતી તેને થોડા સ્પષ્ટ શબ્દમાં રજૂ કરવી અયોગ્ય નહિ થાય. કારણ કે એ ત્રણ પંથોના ઝગડાથી આપણા દેશનું વાતાવરણ ડહોળાયેલું રહેતું, અને એ ઝગડાઓની પાછળ કોઈ એવા મુદ્દાઓ નહોતા કે જેને પરિણામે ભવિષ્યમાં કોઈ મહાન સત્યને નેરવીકાર્યા વિના છૂટકો જ ન થાય; અથવા એમ કહો કે એ ઝગડાઓના મુદ્દાઓ મોટેભાગે એવા જ હતા કે જે દરેક પંથના લાંબા ભવિષ્યમાં દીલા અંશો જ લેખાય, અને દરેક પંથને એ છોડ્યે જ છૂટકો હોય. સદ્ભાગ્યે એ સ્થિતિ હવે એટલી જ ડહોળાયેલી રહી નથી. છતાં, એનાં બીજાં નિર્મૂળ થયાં નથી તેથી જ્યેમના દષ્ટાન્તથી મતપ્રકાશનનો કયો પ્રકાર યોગ્ય છે અને કયો અયોગ્ય છે તેના કંઈક ખુલાસો કરી શકું એટલા જ હેતુથી એ જૂંસાતા ઝગડાઓનો ઉલ્લેખ કરું છું.

માણસ બીજા મતના માણસ પ્રત્યે કંઈ ભાવનાથી જુએ છે, તેના ઉપર મતપ્રકાશનની યોગ્યાયોગ્યતાનો કેટલેક અંશે આધાર છે. મને મારા મતોના ખરાપણા વિષે ગળા સુધી વિશ્વાસ હોય, બીજાનો મત સાચો ન જ હોઈ શકે એવી પરિપૂર્ણ ખાતરી હોય, છતાં આને લીધે મને જો બીજા મતનો અનુયાયી તિરસ્કાર-પાત્ર, નરકનો અધિકારી કે હણવા યોગ્ય લાગે તો હું મતાન્ધતા અને અનુદારતાનો દોષ કરું છું એમ કહેવાય.

તે વખતના (અને કદાચ આજનાયે કેટલાક) ચુસ્ત મના-
તનીની મનોવૃત્તિ જોશુ તે જણાશે કે એ જાતે શાન્તોની મર્મ
આગાઓ પાગતો હોય કે ન પાગતો હોય,
ચુસ્ત મનાતની એ શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ, આગમ, નિગમ,
તુષાપિત, કદિ એ સર્વે પર અપાર શ્રદ્ધા
દર્શાવતો, માર્ગ ભૂતકાગમા જે કાર્મ શાસ્ત્ર તરીકે અથવા શ્રદ્ધિથી
પ્રચલિત થયું હોય તે એને ત્રણ કાળ માટે સાચું અનુસરવા જેવું
અને વધ લાગતું એની શ્રદ્ધા એને લયે હોય, પણ એવી શ્રદ્ધા
ગાળીને એ અટકી શકતો નહિ જે એના જેટલી શ્રદ્ધા ન ધરાવી
શકે તેને એ ઉપેક્ષાવૃત્તિથીયે મહન પરી શકતો નહિ એનાને એ
નાસ્તિક કહેતો અને એને જોતા જ એનો કોઇ પ્રગળી જાયો.
એ જન્મોજન્મ નીચ યોનિઓનો અને નગ્નનો અધિકારી થશે
એમ એ માનતો એટલું જ નહિ, પણ વિધિનો ચુસ્ત પૂજારી
હતા એ માન્યતા પ્રગટ હવામાં તે કોઈ વિધિનેયે અનુસરવાની
આવશ્યકતા સમજતો નહિ એની સાથે એકમત ન થનાર પ્રત્યે
એને તિરસ્કાર અથવા તિરસ્કારમિશ્રિત કરણા રહેતી

ચુસ્ત આર્યસમાજની મનોવૃત્તિ મિશ્રિત જુદા પ્રકારની રહેતી
સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ જે ધર્મો, મંત્રદાયો કે મતોનું ખડન
કર્મ છે તેના પ્રવર્તકો જુલાવામાં પડેલા હતા
ચુસ્ત કે અજ્ઞાન હતા એટલું જ એ માનતો નહિ,
આર્યસમાજ કિંતુ તેઓ પાખડી અને દબી હતા તથા
પૈસા કમાવા કે બીજી મલિન વામનાઓ
પોષવા માટે જોળા અને અજ્ઞાની લોકોમાં નવાનવા પથો એને
વહેમી માન્યતાઓ ફેલાવવાવાળા હતા એમ એ માનતો વળી એ-
એમ પણ માનતો કે આ બધું સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ એટલું

નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ કર્યું છે કે જે એ પુગવાઓને ન સ્વીકારે અને આર્યમમાજનો મદ્દેશો ન માને તે સ્વાર્થથી કે જાણી ખૂણને સત્યથી દૂર રહેવા ઇચ્છે છે આથી એને કોઈ પણ બીજા મતપથ માટે કે તેના અનુયાયી માટે આદર ગ્રહેતો નહિ, અને મહાતુશૂતિ એથીયે ઓછી ગ્રહેતી આર્યમમાજના મતોની મત્યતા વિશે એનો એટલો બધો આત્મવિશ્વાસ અને, તેને પરિણામે, ગર્વ હતો કે એ બીજા કોઈ પણ મતની કે મતવાળાની ઠેકડી કરવા અને તેના પ્રત્યેનો પોતાનો તિગ્ગકાર બતાવવા પોતાને પૂર્ણ અધિકારી મમજતો. બીજા મતવાળાને એ બે વ્યતનુ જ નોતરુ આપેના કા તો અમાગમાં લખેા, નહિ તો લડવા આવેા.

ચુસ્ત મુસલમાનની અન્ય ધર્મીઓ પ્રત્યેની વૃત્તિ કાંઈક સનાતનીના જેવી અને કાંઈક આર્યસમાજના જેવી ગણાય. જેમ સનાતનીની બુદ્ધિ હિંદુધર્મશાસ્ત્રોને સર્વથા ચુસ્ત મુસલમાન તરફે હતી, તેમ ચુસ્ત મુસલમાનની દરયામી શાસ્ત્રોને તરફે હતી વળી, જે મુસલમાન નથી તે નગ્કમા જ જવાતો છે એ વિષે એના મનમાં શંકા જ નહોતી આર્યમમાજની જેમ એને પણ પોતાના ધર્મની માન્યતા-ઓની મત્યતા વિષે એટલો બધો આત્મવિશ્વાસ અને તેના ગર્વ રહેતો કે જે તેનો સ્વીકાર ન કરે તે કાં તો પાપી છે અથવા મૂર્ખ છે એમ એને લાગતુ. પાપી લાગે તો તે પ્રત્યે તિગ્ગકાર હોવો એને આભાવિક લાગતો, અને મૂર્ખ હોય તો તેનું હિત એની સમતિ વિના અને એને છેતરીનેયે કરવું યોગ્ય છે એમ સમજી એને ગમે તે પ્રકારે સત્યધર્મમા લઈ લેવો એને એ સત્કર્મ મમજતો.

આ રીતે સનાતની અને મુસલમાન બન્નેએ પોતાની બુદ્ધિ

ઉપર અતિશય ટૂંકી મર્યાદા મૂકેની હોવાથી બીજાને તેની બુદ્ધિને જાગ્રત રી પોતાના મતનો રવાની જરૂર જણાતી નહિ આર્થ-સમાજ બુદ્ધિને જાગ્રત રવા છત્તો પણ એનામા ધીરજ નહોતી તટસ્થતા નહોતી અને જેમ મુસનમાન ધમ્મામ પામેથી શીખેલી બુદ્ધિને બુદ્ધિની પગડાણા મમજતા તેમ એ ગામી દગાનદ સરસ્વતી પામેથી લીધેની દૃષ્ટિને જ બુદ્ધિની પગડાણા મમજતો

આ રીત જ મા જુદી-જુદી રીતે મતાધતા અને અનુભવતા હતી મતપ્રમાણ કે મિદ્ધાન્તર્યા આ પ્રકારે ન વળા જોઈએ

હું મતજગત ગ્નારે કે મિદ્ધા તર્યા ઉપાડનારે કેવળ શ્રદ્ધાની નહિ પણ બુદ્ધિથી અથવા આનુભવમાથી બોનવું જોઈએ, અને સાલગનાગની કેવળ વિશ્વાસ મ નારી

બુદ્ધિને જ શ્રદ્ધા નહિ પણ અનુભવ પ્રતે લઈ જનારી જગાડવાની જરૂર શ્રદ્ધાને અથવા તેની બુદ્ધિને જાગ્રત રી

જોઈએ પોતાના બુદ્ધિ કે અનુભવ કોઈ શાસ્ત્ર પ્રેમજગ કે ગુરુદ્વાગ પ્રાપ્ત થયા હોય એમ બને એમના પરબી શ્રદ્ધાને લીધે જ એમની બુદ્ધિએ અમુક એ પ્રાગ્નુ વળાય લીધું હોય અથવા તેને અમુ અનુભવ થયા હોય એમ પણ બંને પોતાના મતની સત્યતા વિષ એને ગણા સુધી ખાતરી હોય એ પણ અમોય જ છે એમ ન કહેવાય છતાં એણે જે માન્યતાઓ બાંધી હોય તે શાસ્ત્રો ગ્રન્થ કે ગુરુની વાણી માલબી, તે ઉપર પોતાની જેટલી બુદ્ધિ હોય તેટલી દાની અથવા જે અનુભવો થયા હોય તે પગવી બાંધી દોની જોઈએ અત્તે એ રીતે જ એણે માલગનાગનો મત દેરવા મનવું જોઈએ

પોતાની માન્યતાઓનો જેટલો ભાગ એ કેવળ શ્રદ્ધાની જ

સ્વીકારી લેતો હોય તેટલા ભાગનો સ્વીકાર કરાવવા એણે આગ્રહ
 ન ગણવો જોઈએ, અને મતપ્રકાશન કે
 જનકલ્યાણ પર જ સિદ્ધાન્તચર્ચા કરવામાં એનો ઉદ્દેશ બીજાને
 દષ્ટિની જડર જીતવાનો કે પોતાનો પક્ષ વધારવાનો ન
 હોવો જોઈએ, પણ પોતાનો મત સ્વીકારવામાં
 જનકલ્યાણ નથી છે એરી એની પ્રામાણિક માન્યતા હોવી જોઈએ
 જે મતપ્રકાશક આવી વૃત્તિ ગણે તો એ સામાની બુદ્ધિને
 પ્રેમ અને આદરથી જાગ્રત કરવાનો, અને તેની શ્રદ્ધાઓની ઠેકડી
 ન કરતા મમભાવપૂર્ણ તેની બુદ્ધિમાં તે પ્રત્યે શક્ય નિર્માણ કરવાનો,
 અને એ રીતે એને આઘાત પહોંચે તો પહે ચવા દેનારો પ્રયત્ન કરશે
 આમ કરતારે મમાજમાં વનહ જામે એમ અને ઘરણુ
 કે મતપથોના પ્રચારકોનો મતપ્રચારમાં અંધિયર સ્વાર્થ ગહલો
 હોય છે અને તેથી એના પ્રચારમાં ભ અને
 છતાં, કલહનો પાખડ ધરાદાપૂર્વક પણ ભેળવવામાં આવે
 સભવ છે-એ આમી દનાનદ સરસ્વતી કે ટોલસ્ટોયનો
 આક્ષેપ ખોટો જ છે એમ હમેશા જી
 શકાય નહિ કેટલી જન્નાએ ધમ્મી છતાં વધારે ઉદાર દષ્ટિથી
 જોવું અશક્ય જેવું લાગે છે આથી પોતાનો વિરોધ ગાહેર કુગ્ગાર
 કે નવો સિદ્ધાન્ત જૂનાના ગમે તેટલી શુદ્ધ બુદ્ધિ ઋમૌજન્ય
 દાખવે તોપણ જે વિચારનું એ ખડન કરે તે વિચાર ચાલુ
 ગણવામાં જેમનો આધાર હોયો હોય તેમનો ગાય વહેરી લેવો
 અનિચાર્ય છે અને તેથી મમાજમાં પ્રચલિત જામે એ મલનનીય
 છે તમે મત જૂનાથી જેટલો પાયામાથી જ જુદો પડતો હોય
 તેટલો એ નહ વધારે તીવ્ર પણ થાય ઘરણુ પારામાં જ જુદો
 સિદ્ધાન્ત એવું નામ જ કાન્તિકાન્ત વિચાર એ ગાય કે વનહનું

જોખમ ખેડય જ છૂટકો થાય પણ નવા સિદ્ધાન્તવાદીની બુદ્ધિ જોટલે અશે શુદ્ધ અને સૌજન્યભરી હશે તેટલે અશે એ ક્રાન્તિ વધારે સૌમ્ય, અને મત્યનો ખીડાર વધારે જલદી, થનાનો સભવ રહેશે

હું અત્યાગ સુધી મતપ્રકાશન કે મિદ્ધાન્તચર્ચા કરવા દોય તો કેવી વૃત્તિથી અને પદ્ધતિથી કરના જોઈએ તેનો વિચાર થયો પણ એ કરાવું ક્યા પ્રસંગોમા ચર્ચાના પ્રસંગો અત્યવરૂપ થાય છે અને ક્યા પ્રસંગોમા નથી થતું એનો વિચાર કરવા બાકી રહે છે

૧ આમા પહેલો નિષેધાત્મક નિયમ કોઈ પણ માણુમ બહુમા બહુ એટની આશા રાખી શકે કે તેમની આગળ આપણે વિરુદ્ધ મત પ્રગટ કરતા ખામોશી રાખીએ પણ તેથી આગળ જઈ આપણે જોની અને નિમિત્ત માન્યતા પણ પ્રગટ કરીએ એની આશા રાખવાનો તેમને હોશ હક નથી

૨ બીજો રિધયાત્મક નિયમ જ્યારે પોતાના વિચાર રજૂ કરવાને પ્રમગ સ્પષ્ટપણે પોતા આગળ ખડો થાય ત્યારે પોતાના વિચાર જોવા હોય તેવા મોઢાં મને પ્રગટ કરવાની તેની ચોખ્ખી ફગજ છે, અને તેમ કરવાનો તેનો હક પણ છે

૩ આ પગથી ઉપર જે ખામોશી રાખવાનો પ્રમગ મ્હા તે ત્યારે જ ઉપચિત થાય છે જ્યારે મત પ્રગટ કરવાની સ્પષ્ટ ફગજ બની થઈ ન હોય

૪ આની સ્પષ્ટ ફગજ જ્યારે બની થાય, તેને લગતો એક નિયમ આ છે જ્યાં મૌન ગણવાથી પોતાની સમ્મતિ હશે એમ મનાવાનો સભવ હોય અને એની સમ્મતિ નથી પણ બરોડો રિગાધ છે એમ ગ્રહણ કરવાનો તેનો દેવ હોય ત્યાં તેને પોતાનો મત પ્રગટ કરવાની ફગજ બની થાય છે

૪ આ પરથી ચોથો નિયમ નીકળે છે કે સીધી કે આડ-
જતરી રીતે જોગી પ્રતિજ્ઞા કરવામાંથી સત્યાગ્રહીએ મુક્ત રહેવું
જોઈએ સીધી રીતે એટલે, દા ત, જોગી પ્રતિજ્ઞા કરીને
આડજતરી રીતે એટલે દા ત એ ૧૬ માણુમ કોઈ ધાર્મિક કે
સામાજિક મનાયેલી ક્રિયાવિધિને કેવળ વહેમનું ચિહ્ન અને સમાજમાં
ગુણસાનકારક માનતો હોય, અથવા મનને છેતરનારી માનતો હોય
છતાં એવી ક્રિયાવિધિ વખતે જાજરી આપે અગર તેમાં સહકાર
આપે તો તેણે આડજતરી રીતે જોગી પ્રતિજ્ઞા કરી રહેવાય

૬ ધાર્મિક માન્યતામાં જ્યારે એક જણના વિચાર કુટુંબના
બીજા માણુમોથી જુદા પડી જાય ત્યારે હમેશા નાજુક ગિથિતિ
ઉત્પન્ન થાય છે એનો બધાને પરિચય હશે
કુટુંબમાં મતભેદ માન્યતા સંનાતની હોય અને દીકરાની
આર્યમમાજમાં શ્રદ્ધા બેસે, પત્ની જૂના
વિચારની હોય અને પતિ સુધાગમાં જાણે, ભાઈઓ વચ્ચે ધાર્મિક
ભેદો જાણ થાય, ત્યારે એ બીજા વચ્ચે દેતપ્રીત જાળરી રાખ્યા
છતાં દરેક જણ પોતાના અત કરણની પ્રતીતિને વળગી રહી શકે
એવો મેળ બેમાડવો અતિશય ઠંઠણ થાય છે આથી ઉપરના નિયમોની
ચર્ચા કરતાં મોર્લી કેનાક સખ્યોનો વીગતવાગ વિચાર કરે છે

તેમાં, પહેલા માતાપિતાના સમઘમાં મોર્લી કહે છે કે
જીવનસા માત્ર એક, અને કેવળ એક જ, સગપણ એવું છે કે જેને
વિચારીને, અષ્ટ લાપણ બીજે બધેય પ્રસંગે
મોર્લીના મત આવશ્યક હોય છતાં અહીં મૌન ઉચિત થાય
છે આ મગપણ સત્તાન અને માતાપિતા
વચ્ચેનું છે જ્યારે પોતાના પુત્ર કે પુત્રીને પોતાના કુળધર્મ કે

કુલાચાર વિષે અચર્યા પ્રગટ કરતા માજીનવાથી માખાપને ખરેખરી ઊંડી વ્યથા થાય એમ હોય, ત્યારે એમ લાગે છે કે બાળકોને તેવા સિદ્ધાન્તો વિષેનો પોતાનો અવિશ્વાસ ગુપ્ત રાખવાનો અધિકાર છે સામાન્ય રીતે માતાપિતાનો મતાનો ઉપર એક પ્રકારનો એવો દાવો છે કે જે જગતમા ખીજા કાંઈને ગહેતો નથી, અને તેથી બાળકને પોતાના મામાપ આગળ પોતાના મતનો બોધ દેતા અચર્યાકાવુ પડે તો તેથી પોતાના આત્માને હણે છે એમ માનીને કુખિત થવાને ઝાઝું કારણુ નથી

ન્યા માતાપિતા અને સત્તાન વચ્ચે ખીજી રીતે પ્રેમસમઘ રહ્યો છે ત્યા જ મોર્ચાએ ઉપર સૂચવેલા નિયમનુ પાલન આવશ્યક માન્યુ છે આમાયે એમણે એક અપવાદ સૂચવ્યો છે. એ કહે છે કે જો તમને એમ ખરેખર નિશ્વાસ ધર્મિયો હોય કે જ્ઞાન અને આનંદથી પૂર્ણ એવો એક લગ્ન બોધ ધર્મિયે તમને સુણાવ્યો છે, તો તમાગ વહાલામા વહાલા જનોને તે પહોચાડવાની તમને તીન અભિવાધા થાય એ અશક્ય નથી એટલે કે એ મિથિતિમા માતાપિતાને પણ બોધ દેતા અચર્યાકાવુ નહિ પણ એવું કાંઈ ન હોય તો આપણે પિતૃ-ભક્તિની બધી અધુગતા કેવળ કડના વાદવિવાદમા ખોઈ બેસવાની ઇચ્છા ન કરવી જોઈએ

મમે લાગે છે કે મોર્ચાએ અટી મેત્રણુ જુદીજુદી પ્રવૃત્તિઓનો ભેળસેળ કર્યો છે, અને તેથી કુટુબના જુદાજુદા મમખોમા જુદી-

જુદી વૃત્તિ ધાગણુ કરવી જોઈએ એમ કહેના

ટીકા જણાય છે પણ પોતાના મનવિરુદ્ધ વર્તન, મૌન, મતપ્રકાશન અને મનનો ઉપદેશ એ

ત્યારે એકખીજથી, વસ્તુત નહિ તોયે અનુક્રમમા, જુદીજુદી પ્રવૃત્તિઓ છે

કોઈ પણ વિષયમાં જુદો મત ધરાવનાર માણસે કુટુંબ કે સમાજમાં ક્યારે પોતાના મતથી વિરુદ્ધ વર્તન કરવું યોગ્ય ગણી શકાય, ક્યારે મતવિરુદ્ધ ન વર્તતા હતા કેના મૌન રાખવું યોગ્ય ગણાય, ક્યારે મૌન રાખીને બેસી ન ગ્રહેતા પોતાનો મત પ્રગટ કરવો આવશ્યક ઠહેરાય, ક્યારે કેવળ પ્રગટ કરીને બેસી ન રહેતા તેની ચર્ચા પણ કરવી આવશ્યક થાય, અને ક્યારે તેટલાથીયે ન અટકતા પોતાના મતનો પ્રચાર કરવાની ચળવળ કરવી આવશ્યક થાય, એ વિષયના નિયમો વધારે વ્યાપકપણે વિચારના જોઈએ ઠારણ કે જે મનપ્રગટન એ સત્યોપાસકની પવિત્ર ફરજ થતી હોય તો તેમાં સામેની વ્યક્તિ અને પોતાની વચ્ચે પિતાપુત્રનો કે બીજો કોઈ સંબંધ છે એ વિચાર અપ્રસ્તુત ઠારણ કે, મોર્લીએ જ આગળ કહ્યું છે તેમ, મત્ય બોલનાથી માન્યા અથવા બીજા કોઈની અરોગ્ય અને વધારેપડતો દાવો રાખનારી લાગણી ન હુખાર તે માટે જે મનુષ્ય પોતાના નિશ્ચયો કૌટુંબિક સ્નેહભાવને અનુકૂળ કરે છે, અને અમત્ય બોલવું એ વાઈ ભારે દોષ નથી એમ માનવાની વૃત્તિ કેળવે છે, તે મનુષ્ય માટે ખરી આત્મોન્નતિ અશક્ય છે હિંદુ મતોએ તો સત્ય કરતા કોઈ પણ મતને વધારે પવિત્ર નથી ગણ્યો.

“ કુળને તજ્યો, કુટુંબને તજ્યો, તજ્યો માત ને પાપ રે ”

“ ભગિની સુત-દાસને તજ્યો, જેમ તને કસુકી સાપ રે ”

(નરસિંહ મહેતા)

બીજી બાજુથી, જે મત પ્રગટ કરવો કર્તવ્ય ન હોય તો હુલાનાર વ્યક્તિ કુટુંબજ્ઞાનની હોય કે ઘરની તેની વૃત્તિને સમજી જ પવિત્ર સમજની જોઈએ માતાપિતાનો મનધ અત્યંત નિકટનો અને પવિત્ર છે ખરો, તેમનો આપણા ઉપર ઘણો ભારે દાવો છે એમાં પણ ના નહિ આથી આભાસિક રીતે જ તેમની

લાગણી દુભાય એવું ક્રૂતા પહેલા ધાર્મિક વૃત્તિનો પુરુષ હજાર વિચાર કરશે પણ તેનો અર્થ એ થયો કે એણે ખીજની વૃત્તિ દુભાય એવું ક્રૂતા પહેલા એને માખાપની જગ્યાએ મૂકી કર્તવ્યના કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવો જોઈએ

૬ ત્યારે આ વિષયમાં મોર્ચીના વિચારો બરાબર રજૂ થયા નથી એમ મને લાગે છે માગ વિચારો આ પ્રમાણે થાય છે

૧ મતપ્રકાશન કે સિદ્ધાન્તચર્યાની બે પદ્ધતિઓ છે અમુક વ્યક્તિ અથવા નિશ્ચિત વર્ગને ઉદ્દેશીને, અને મેધવૃષ્ટિ-આધે—એટલે કે મામાન્યજનસમાજને ઉદ્દેશીને બન્નેને માટે એકમરખા નિયમ ન હોય

૨ ખીજ ચર્યાના વિષય પ્રમાણે પણ જુદા નિયમો થાય જે મિદ્ધાન્ત એવા પ્રકારનો હોય કે તેને સ્વીકારવાથી જનનમાં કે આચારમાં ફરક પડે એમ હોય તેની સિદ્ધાન્તચર્યામાં જે પ્રકારનું કર્તવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું જ્યાં એવું કશું ન હોય પણ કેવળ મત્ત્વ માહિતી કે તર્કદષ્ટિએ જ એવું મહત્ત્વ હોય ત્યાં ઉત્પન્ન થતું નથી દા ત, મૂર્તિપૂજા કે અસ્પૃશ્યતા વિષે સત્ય થું એ ચર્યા જીવનરૂપરશી છે એની વિવેકયુક્ત ચર્યાને જોડલી કર્તવ્યરૂપ લેખી શકાય, તેટલી જ દૈવવાદ વિરુદ્ધ પુરુષાર્થનાદની, અથવા હિંદુસ્તાનને બાહ્યભૂમિ કુમાકથુ કે બૌદ્ધધર્મે એ ચર્યા કર્તવ્યરૂપ ન રહેનાય

ત્યારે, પહેલા, આપણે વ્યક્તિ અથવા નિશ્ચિત વર્ગ આગળ

વ્યક્તિ સાથે ક્યારે ચર્યા વિના કેવળ મતપ્રકાશન જ ચર્યાના નિયમો આનસ્થિત થાય છે, અને ક્યારે ચર્યા-પણ આવસ્થિત થાય છે તે તપાસીએ

૧ કોઈ માણસે અમુક માન્યતાઓનો ત્યાગ કર્યો હોય,

પણ એને ઝોળખનાર અમુક વ્યક્તિ કે વર્ગ એ વાત માણતો ન હોય અથવા એ માન્યતાઓ એ સ્વીકારે જ છે એમ એના કાર્ધ પણ વચન કે વર્તન વિનાયે માની લેતો હોય, તેટલા પરથી જ એ માણુમ પર પોતાનો મત પ્રગટ કરવાની ફરજ આવી પડતી નથી પણ જ્યારે એવી પરિસ્થિતિ જોઈ થાય કે કા તો એણે પોતાનો મત પ્રગટ કરવો જોઈએ, નહિ તો પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે શરૂ થયેલા કાર્ધ કાર્યમાં સીધી રીતે ભાગ લેવો જોઈએ, ત્યારે મતપ્રકાશન—કેવળ પ્રકાશન જ, ચર્ચા નહિ—કર્તવ્ય બને છે હા ત, ધારો કે એ માણુમ અહપૂજ્યમા માનતો ન હોય, અને એના દુહાનના કાર્ધ લગ્નપ્રમગમાદ્ અહશાતિ વખતે તે હાજર હોય, તો—જો તે દુહાનનો વર્તાપુરુષ ન હોય તો—પોતાનો અહપૂજ્ય વિરુદ્ધ મત પ્રગટ કરવો જ જોઈએ એમ આવશ્યક નથી પણ એને જો એ ક્રિયામાં સીધી રીતે ભાગ લેવા દુઃમાનનામાં આવે તો એણે એ વિષયમાં પોતાની અશ્રદ્ધા પ્રગટ કરી જોઈએ. પણ એ વખતે તેની ચર્ચાએ કરવી જ જોઈએ એમ ન ઠેરનાય. પોતાને એ વિધિમાંથી મુક્ત ગણવામાં આવે એટલી માગણી કરીને એ બેમી ગી રાકે.

૨. જ્યારે કોઈ માણુમના જાણવામાં એમ આવે કે અમુક માણુમો અથવા વર્ગ તેના વિચારો ને વર્તનને અનુકરણીય કે આદરણીય માને છે, અને તેથી અમુક માન્યતાઓના વિષયમાં તે માન ગણે તો તે લોકોની એવી મમજ થવાનો મહત્ત્વ છે કે એ માન્યતાઓ એ પણ સ્વીકારતો હશે, તો તેણે પોતાનો મત એટલે અંગે તે લોકોને જણાવવો જોઈએ એટલે કે ‘જો એ માન્યતા મને પણ હજૂ ન છે એમ મમજ તેનો તમે સ્વીકાર કરવા પ્રેરતા તો તો તે ગેરમમજ છે, હું એની માન્યતા ધરાવતો નથી’ એમ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ. આ વિશ્વામી જન પ્રત્યે બિપજનુ કર્તવ્ય છે.

૩ ઉપર પ્રમાણે મતપ્રકાશનનો પ્રમગ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે, અથવા સ્વતંત્રપણે, કેઈ માણસ એ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવા છૂટે, ત્યારે પણ હમેશા ચર્ચા કરવાની ફરજ જ છે એમ નહિ કહી શકાય. જો પૂછનાર કેવળ વિતરણવાદ કરવા આવેલો હોય, અથવા એને થોડી કુરસદ છે તે ખીચ્છનો સમય બગાડી ગાળવા છૂટે હોય તો કેવળ એણે પ્રશ્ન કાઢ્યો માટે ચર્ચા કરવી જ જોઈ એ એવું કર્તવ્ય નથી.

૪ પણ પૂછનાર ભલે આપણી બુદ્ધિ કે માન્યતા વિષે અશ્રદ્ધાળુ હોય, ભલે આપણને પોતાના મતમા ફેરવવાનીયે આકાંક્ષા રાખતો હોય, ભલે આપણા જુદા મતથી દુખિત થયો હોય, પણ જો તે ગભીરપણે આપણી પાસેથી સત્ય જાણનાની અથવા આપણને સત્ય મમજાવવાની વૃત્તિથી ચર્ચા કરવા માગણી કરે, તો તેની આગળ મિદ્ધાન્તચર્ચા કરવી આવશ્યક થાય. આ પ્રમગ સ્પષ્ટપણે આપણી સામે ખડો થયેલો કહેવાય.

૫ વળી, આપણી સાથે વિદ્યાર્થીદાવો ગણનાર—જોને યોગ્ય માર્ગે વાળનાતુ આપણે માથે હોય—તેની આગળ યોગ્ય કાળે અને યોગ્ય રીતે મિદ્ધાન્તચર્ચા કરવી આવશ્યક ગણાય.

૬ તેમજ, આપણી માથે મિત્રદાવો રાખનાર—જોનાથે જીવનનો ઉદ્દેશ મત્યની શોધ હોય અને ધ્યેય ઉદાત્ત હોય—તે પોતાની બ્રામ્હ માન્યતાઓને લીધે, આપણી દૃષ્ટિએ, માયા માર્ગથી વચ્ચિત રહે છે અથવા અધાગમા કાક્ષા મારે છે એમ આપણને લાગતું હોય, તો તેની આગળ પણ યોગ્ય કાળે, યોગ્ય રીતે અને યોગ્ય માત્રામા મિદ્ધાન્તચર્ચા કરવી આવશ્યક ગણાય. વિદ્યાર્થી અને મિત્રની વચ્ચે એટલો બેદ રહે કે વિદ્યાર્થીને જો રીતે મિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ મમજાય તેવી દરેક તક આપણે જાતે શોધીએ, કેટલેક અંગે એમા આપણે પ્રયાગક (મિશનરી) વૃત્તિ પણ ધગવીએ એમ.

બને, કાગળ કે એણે પોતાનો ભાર આપણી ઉપર નાખેલો ગણાય. પરંતુ મિત્રને જ્યારે સમજાવવાનો પ્રયત્ન થાય ત્યારે જ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરી શકાય વળી, મિત્રની સમજવા—અને આપણી પાસે સમજવા—કેટલી રુચિ છે તે ઉપર પણ એ પ્રયત્ન કેટલો આગ્રહ-ભર્યો થાય એનો આધાર રહે.

હું વ્યક્તિ કે નિશ્ચિત વર્ગ માથે ઉત્પન્ન થતી આવી ચર્ચાનો વિષય જીવનસ્પર્શો છે કે કેવળ મત્ય માહિતી કે શુદ્ધ તર્કની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનો છે એ પ્રશ્ન એક રીતે ગૌણ છે પણ, વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ, ખીજા પ્રકારના વિષયની ચર્ચાને કેવળ કમેશ વધે એવું જ પગિણામ લાવવા માટે ચર્ચવાની ફગજ છે એમ કહી શકાય નહિ. દા ત, ધારો કે પ્લાઠ્ઠલુધર્મો અને બૌદ્ધધર્મો એવા બે મિત્રો વચ્ચે હિંદુસ્તાનને ક્યા ધર્મથી વિશેષ નુકમાન થયું એ ચર્ચાનો વિષય હોય એ ચર્ચાને પગિણામે બન્ને ધર્મો પર એકબીજા કેવળ આક્ષેપો મૂકે એથી વધુ કશું નીપજે એમ ન હોય, તો બેમાથી જે વિચારશીલ હશે તે એ ચર્ચાને લખાવશે નહિ.

હું હવે મેધવૃદ્ધિન્યાયે મતપ્રકાશન કે મિદાન્તરાર્થા વ્યારે કતંબરૂપ થાય તે જોઈએ.

૧. જે માન્યતાઓને આધારે સમાજમાં અમુક રૂઢિઓ કે ઝગડાઓ પ્રચલિત છે, તેની અસત્યતા અને અનિષ્ટતા વિશે જેની ખાતરી થઈ હોય, તેણે એ રૂઢિઓ અને મેધવૃદ્ધિ ચર્ચા ઝગડાઓના મૂળમાં રહેલી માન્યતાઓની મમાલોચના કરી સમાજમેસાની ઇચ્છાથી તેની ચર્ચા કરવી ચોખ્ખ છે.

૨ જે માહિતી આપના માટે અથવા વિચારસગળીના સંસ્કારો પાડવા માટે ઇરાદાપૂર્વક પ્રયત્ન થતા હોય, તેમા રહેલી ખૂલો કે અમત્યતા દૂર કરવા માટે, જેણે તેનો સપ્રમાણ અભ્યાસ કર્યો હોય, તેણે તેની ચર્ચા કરવી યોગ્ય છે. દા ત, હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ વિષે અનેક ખોળી માહિતીઓ વિદ્યાર્થીઓને આપવામા આવતી હોય, તેનો આજના જીવન માથે કરો મંતવ્ય ન દેખાતો હોય તોયે, જે અર્થે તે સંસ્કાર ઇરાદાપૂર્વક પાડવામા આવે છે તેથી, ઇતિહાસના અભ્યાસીએ તેની ચર્ચા કરવી આરસ્યક ગણાય તે જ પ્રમાણે, પ્રાગબ્ધ કે પૂર્વકર્મનાદના મહાણુ ઉપર તર્કગ્રંથી ગચવાના મસકારો હિંદુસમ્માજમા ખેમાલુમ રીતે પાડનામા આવે છે એના સ્વીકાર, અગ્વીહાર કે અધર્મિત સ્વીકારથી જીવન પર કર્ત અમર થાય છે જ એમ હમેશા ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય એમ ન હોય, તોયે એ વિષેનો જેણે સારી રીતે વિચાર કર્યો હોય, તેણે એની ચર્ચા કરવી યોગ્ય છે એટલુ જ નહિ, પણ એવા વિચારોની ચર્ચા વ્યક્તિને સમોધીને નહિ પણ મેવવૃદ્ધિન્યાયે કરવી જ વધાર યોગ્ય છે

મેઘવૃષ્ટિન્યાયે જાહેર કરનાર મોટું લેખન ખેડે છે એ ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ વેદાન્તમાં આવેલો નિપર 'નિર્ગુણ'ની ચર્ચાનો ગણાય, જોકે નિર્ગુણની ચર્ચા ન હોય એવું કોઈ વેદાન્તનું પુસ્તક નથી, એટલે એ તહેર ગુપ્તતા કે ગમે તેમ હોય, પરંતુ, સાથે જ એ પણ યાદ - ખતુ કે આના કોઈ મિદ્ધાન્તની ચર્ચા કરવી યોગ્ય નથી એમ કોઈ કંગવ તો તેનો અર્થ એ નથી કે તેણે તે માટે અમત્ય માન્યતાઓને મેઘવૃષ્ટિચર્ચામાં પોષવી છટે ઉદાહરણાર્થ, ઉપરનો જ 'નિર્ગુણ' વેદાન્તી જે મૂર્તિપૂજન અયોગ્ય માનતો હોય, તો ત્યારે તે 'નિર્ગુણ' નિરૂપણ ન કરી શકે ત્યારે મૂર્તિપૂજને પોષવી જોઈએ એમ નથી કંગતુ

આ પ્રમાણે મને મૌન મતપ્રકાશન અને ચર્ચાના મગધમાં કર્તવ્યનો માર્ગ લાગે છે આમાં મામી વ્યક્તિનો આપણી માથે કયા પ્રકારનો સમ્બંધ છે એ તત્ત્વત ગૌણ છે, જોકે મત પ્રગટ કરવાની કે મિદ્ધાન્તચર્ચા કરવાની આપણી પૃથક્તિ કંગવવામાં એ સમ્બંધ, જેમ મામા માણમના અભાવને લક્ષમાં રાખીએ તેમ, જરૂર લક્ષમાં રાખના જેનો ગણાય

હું પણ મોર્ચાએ જે મગધપ્રોમાં મત્યાગ્રહીની દરજ્જાની આ વિષયમાં ચર્ચા કરી છે તેનું મહત્ત્વ મૌન, મતપ્રકાશન કે સિદ્ધાન્ત-ચર્ચાને અંગે નથી, પણ પોતાના મતવિરુદ્ધ મતવિરુદ્ધ વર્તન વર્તન કરવાના પ્રમંગોમાં છે મત્યાગ્રહીએ પોતાના મતવિરુદ્ધ વર્તન કદી વાળખી ગણી શકાય કે કેમ એ પ્રશ્ન છે થોડા ઉદાહરણો લેવાથી આ પ્રશ્નનું આપણા દેશમાં કેટલું બધું મહત્ત્વ છે તે ખ્યાલમાં આવશે એ દરે. પ્રશ્નો આપણે એમ માની લઈશું કે મત્યાગ્રહીને પોતાને એ

ક્રિયામાં વિશ્વાસ નથી, (અને તે અવિશ્વાસની પાછળ એનો મિદ્ધાન્ત રહેલો છે) મામાપ પુત્ર પાસે ઘઠની કાંકારપૂર્ણ કગવવા કે શ્રાદ્ધ કરાવવા ઇચ્છે છે, અથવા મગલપ્રસંગે જન્મણુ કગવવા માગે, છે, અથવા માતાપિતા કે પત્ની માને છે કે સત્યાગ્રહીના પુત્રને જનોઈ આપવું જોઈએ, અથવા ગુરુમન અપાવવો જોઈએ, અથવા નાનપણમાં મગપણુ ઠરી નાખવું જોઈએ, અથવા મગીર કન્યાનું કે જણુતા પુત્રનું લગ્ન કરી નાખવું જોઈએ, અથવા ધરમા હરિજનને આનના ન દેવો જોઈએ, અથવા તેનો સ્પર્શ થાય તો નહાવું જોઈએ, અથવા ધરમા આવેના વિધર્મીને ધરના વામણુમાં ખાવાપીવાનું આપવું ન જોઈએ, અથવા પત્ની અમુક પ્રકારના દાન, વ્રત કે અનુષ્ઠાનમાં પતિને મક્કપ મૂકનાના વિધિમાં માથે જેમના આમલ ગમતી હોય, અથવા પોતે વિધવાવિવાહ કે પરજાતિવિવાહ ગવા ઇચ્છતો હોય અને માતાપિતાનો નિરોધ હોય, વગેરે વગેરે હિંદુ કુટુંબમાં ધાર્મિક મતભેદોમાંથી ઉપજતા આવા ખીન્ન મેન્ડો પ્રમંગો કટપી શકાય આ મતભેદ કદાચિત સિદ્ધાન્તનો ગણીએ, તો એથી ઝોછા મિદ્ધાન્તરૂપ પણ એટલા જ ધાર્મિક ગણાતા પ્રસંગો પણ કટપી શકાય : જેમકે, વંધ્યન પત્ની, માને કે પતિએ શૌચ પછી નહાવું જોઈએ, અથવા પાણીથી બાંધેલા લોટના રોટલા એક ગણના જોઈએ, અથવા અમોઢિયુ પહેરીને જ જન્મવું જોઈએ, અથવા ઠી બાંખા વિના પાણીને અડવું ન જોઈએ, અથવા (જિનોમા) પતિએ બટાટા ન ખાવા જોઈએ, કે સૂર્યાસ્ત પહેલા જ જન્મવું જોઈએ, કે સૂર્યોદય પછી જ દાંતણુ કગવું જોઈએ, વગેરે વગેરે

હું આવા પ્રસંગોમાં ઉપયોગી થઈ શકે અને સર્વત્ર લાગૂ પાડી શકાય એવા કોઈ નિયમો છે? આ બાબતમાં મોર્ચીએ કોઈ

સામાન્ય સિદ્ધાન્ત સૂચના નથી એણે કટપેલા પ્રસંગોમા પ્રાર્થના
અથવા અમુક ધાર્મિક ક્રિયાઓમા હાજરી આપવી અને અમુક
વિધિ પ્રમાણે બેસવું તથા પ્રમાદી લેવી
માર્ગદર્શક નિયમો એટલું જ ડરવાનું હોય છે, એટલે એવા
બેચાગ પ્રસંગો જ ઉકેલવાનો પ્રશ્ન હોય તો
માતાપિતાની પ્રસન્નતા માટે કેમ વતવું તેનો નિર્ણય સિદ્ધાન્તથી
ડરવાની જરૂર કદાચ જતી કરી શકાય પણ હિંદુસમાજમા, જ્યાં
જીવનની એકેએક ક્રિયા ધાર્મિક લાવનાથી જ થતી હોય ત્યાં, તેને
માટે કોઈ વ્યાપક નિયમો હોય તો તપાસવા જોઈએ

મને લાગે છે કે નીચેના નિયમો આની જાગૃતમા કોઈક
માર્ગદર્શક થઈ પડે

૧ કુટુંબીઓની જે વિધિઓ એવી હોય કે તેને વિષે તમે
એટલું જ ઘડી શકો કે તેની આવશ્યકતા વિષે તમારી શ્રદ્ધા રહી
નથી, પણ તેથી જીનગા પ્રગળી ક્રિયામા તમારી શ્રદ્ધા છે એમ
ન ઘડી શકો, અને તેવો ક્રિયામાં તમારે કંઈ પડે તેથી તમને બહુ
તો થોડી અગવડ જ મળતી ડરવી પડે એમ હોય, તો કુટુંબીઓની તે
માન્યતા શિથિ ન થાય ત્યાં સુધી તેવા ક્રિયામાંને અનુકૂળ થવામા
હકત નથી જેમકે રૌચકર્મ પત્રી નહાવું, એવી મણાતી
વસ્તુને હાથ લાગે તો તે ધોઈ નાખવો (જેને) ઘરમા સૂર્યાસ્ત
પછી ન જમવું, સૂર્યોદય પહેલાં દાતણ ન કાપવું વગેરે પણ એ
રીતે દારવાર નહાવાનો, કે પાણીની બનાની છે એટલા જ માટે
કોઈ વસ્તુને એઠી ગણવાનો, કે (જેને) સૂર્યાસ્ત પછી ન જ જમાવ
કે સૂર્યોદય પહેલાં દાતણ ન જ કાપવું—એ રીતિઓ તોડવાની જરૂર
જોવા થઈ છે, એવો તમારો અભિપ્રાય બધાયો હોય એ
તોડવાનું પ્રયાગ્માર્ગ તમે સ્વીકાર્યું હોય તો આ દૃષ્ટાન્તો ત્યાંજ

સમજના જોઈએ, એટલે કે એ સ્થિતિમાં તમારે માટે તમારા વિચારોનો આગ્રહ રાખવો કર્તવ્યરૂપ થાય

૨ જે રૂઢિઓ એવા પ્રકારની હોય કે તેની સાથે ધર્મની ભાવના ન વળગાડી હોય તો તેમાં કાંઈ નૈતિક દોષ છે એમ તમે કહી શકો નહિ પણ તે નિરર્થક છે એટલું જ કહી શકો, અથવા એની સંદોષના એની જોડે અધ્યક્ષાથી વળગાડેલી ધાર્મિક ભાવનાને કીધે જ હોય, અને એ રૂઢિ જે એવા પ્રકારની અક્રિય (passive) હોય કે તેમાં તમારે જાતે કશું કરવાનું ન હોય, પણ તમારા શરીર પર કે ધરમાં કાંઈક થાય તે સજન કરવાનું જ હોય તો તેવી રૂઢિઓને નીચેની શરતે અનુકૂળ થવામાં હરકત ન હોય તમે કુટુંબીઓને જણાવો કે આમાં મારી શ્રદ્ધા નથી, તમારી છે, માટે મારી પામે એનું પાલન કરાવવાની તમારે ચીનટ રાખવી જોઈએ જોકે, માંગ ગળામાં ઢરી કે જનોઈ ન હોય તો તમે ઇચ્છો તો હું તમારા પાણીને ન અડુ, તમે જો તો જમના દૂર બેસુ, પણ માંગ ગળામાં તે જોઈએ જ એવો તમને આગ્રહ હોય તો તમારે તે મને પૂરી પાડવી જોઈએ, હું પોતે એ વિષે આગ્રહ નહિ ગણુ પણ માણસે ઢરી કે જનોઈ જેવું કાંઈ રાખ્યું હોય તે કાઢી નાખવું એ જ કર્તવ્ય અને ધર્મ છે અને જોનો ત્યાગ કરવાનું જ તમે બધાને સમજાવના હો તો આ દૃષ્ટાન્ત ત્યાજ્ય સમજવું જોઈએ તેમ જ તમે મૂંઝવે જ ઢરી કે જનોઈનાં ન હો, પ્રશ્ન તમને પહેલી વાગ એ પહેરાવવા પ્રયત્ન થતો હોય તો તે ઠેકાણે તમારે સત્યાગ્રહ ગણવો જોઈએ

ઉપર મુજબ અનુકૂળ થવામાં સત્યાગ્રહનો ત્યાગ થાય છે કે કેમ એ વિષે થોડોક પિયાર કરવો યોગ્ય થતો આ વિધિઓ એ એવી કપેલી છે કે જે તમે જીવનના કેટલાક વર્ષો સુધી

શ્રદ્ધાપૂર્વક પાળતા આત્મા હતા, તે ન પાળનામા ધર્મની આરાતો
ભગ થયેલો માનતા, પણ પાછળથી તમારી તે શ્રદ્ધા ચાલી ગઈ
અને તે અને ધાર્મિક જીવનને આનંદ સમઘ છે એમ માનતા
અનુભવ પડતું તમારું કુટુંબીઓ તો હજી તમારી જૂની માન્યતા
જ ધરાવે છે તમારી અશ્રદ્ધા કુટુંબીઓએ જાણી છે, પણ તેમની
શ્રદ્ધા અડગ રહી છે બીજી બાજુ તમારો તેમનું ધાર્મિક જીવન અને
તમારી માથેનો મેલમધ એવા પ્રકારનો રહેલો છે કે તેમની
(તમારી દૃષ્ટિએ ભૂલભરેલી લાગતી હોય તોયે) અડગ શ્રદ્ધા માટે
તમને આદર જ લાગે એમ છે તેઓ તમારી પામે જે અનુકૂળ
વર્તન કરે છે તેમા તમારે કેવળ અકારકપણે (passively
—તમે જાતે કશું નથી વિના) લાગ લેવાનો છે, (નહીં કે જનોઈ
તોડના નહિ કે તૂટ્યા હોય તો ફરીથી બાધના), વળી તેઓની
એ કંઈ પગાવનામા એવી પ્રામાણિક માન્યતા છે કે તમે એ કંઈ
તોડવામા કેવળ કુમળથી જ દોરનાઈ ગયા છો, પણ જાતે દલાડે
પાડા તેમા શ્રદ્ધાવાન થયો, અને તેથી (તેમની દૃષ્ટિએ) તમારા
શ્રેયની નિગળથી જ તેઓ આવી રીતે અનુકૂળ થના આગ્રહ
કરે છે, એ આગ્રહમા ન્યાતમતની ખફામરજીનો ડગ નથી,
વળી તમે એમને અનુકૂળ ન થાઓ તો તેમને એ-૦ એવું ધર્મ
મંડળી કહી કહી લાગે છે કે હા તો તેમણે તમારો ત્યાગ કર્યો
નેઈએ અથવા પોતાના ધર્માચરણનો ત્યાગ કર્યો નેઈએ આ
ચિન્તિમા તમે અનુકૂળ થવાની ટીકા સ્વીકારો તો તેમા મન્યામદનો
ત્યાગ નથી, પણ પૂર્વમંદારોનું બીજું ' છ ' ટીકે નાશ કરી
શરૂ નથી, એ અનુભવનો જ સ્વીકાર છે અને તેનો ખ્યાલ
ગળ્યો છે એમ મને લાગે છે તરણ, એમા પોતાનો મન
જીપાવ્યો નથી, એ તો પ્રગટ કરેલો જ છે, એ ક્રિયા એવા

પ્રકારની છે કે જેમા તમે મફત લાગ લેતા નથી, એ ક્રિયા કોઈ જાતની શિક્ષાના લાગે કે જમગદનીથી કરતા નથી કે તમારી પાસે જગવાતી નથી, અને ચળવળ કરી એ ક્રિયાનો જ્ઞા હોય ત્યાંથી ત્યાગ કરાવવો જોઈએ એવું હજી સુધી તમારું ધ્યેય બન્યું નથી

૩ ઉપલા જ પ્રકારની નૈતિક દોષવિનાની ગદિઓ હોય, પણ તેમા તમારે અનુકૂળ થવું હોય તો કોઈ મફત કાર્ય કરવું પડે એવી જાતની હોય, ત્યાં જો તે તમારે કુટુંબીઓની વતી અથવા એમની અનુકૂળતા માચરના માટે અને ખીજા કોઈ અનુકૂળતાને અભાવે જ કરવાની હોય, તો ત્યાં એ રીતે અનુકૂળ થવું એમા સત્યાગ્રહત્યાગ નથી. હા ત, તમે જો કુટુંબમા ગદેતા હો તેમા તમારા મિત્રાચના ખીજા માણસોને સત્કાર દે એની ખીજા અન્યથા આવી હોય, અને તે વખતે જો દેસમેવામા તમે માનતા નથી તે યથાવિધિ કરવાનો પ્રયત્ન આવે, તેની સ્થિતિમા તમારે એમને અનુકૂળ બની એમનું ઠામ ઠરી આપવું એમા સત્યાગ્રહનો ત્યાગ નથી, પણ કુટુંબીઓની કેવળ એક નાનકડી મે. જ છે પણ તમારે જ એ કરવું પડે એવી પરિસ્થિતિ ગતી ન હોય અથવા તેને જગરાતો આગ્રહ ગમનાર કુટુંબીઓ જ ગદા ન હોય, ત્યાગ પાંછી પણ તમે એ ચાનું રાખો તો તેમા સત્યાગ્રહનો ત્યાગ છે.

૪ પણ ઉપલા પ્રકારની જ નૈતિક દોષવિનાની ક્રિયાઓ હોય, પણ તે તમારે કુટુંબીઓની વતી અથવા એમની અનુકૂળતા માચરવા માટે જ અને કોઈ ખીજા અનુકૂળતાને અભાવે જ કરવાની ન હોય, પણ કુટુંબની અદર તમાગ જેવી જ સ્થિતિમા રહેનાર દરેક માણસે તે કરી જ જોઈએ એવો કુટુંબનો નિયમ હોય, અને તેથી તમારે તે કરવી એવી આશા ગમવામા આવતી

હોય, તો તે ગ્રિહિતિમા તમારે સત્યાગ્રહ ગખવો જ આવશ્યક
ગણાય દા ત, કોઈ કુટુંબનો એવો નિયમ હોય કે દરેક માણસને
અમુક મમથે અમુક પ્રાર્થનામા કે વિધિમા હાજર રહેવું એટલું
જ નહિ, પણ તેમા અમુક પ્રકારના સ્તોત્રો કે ભજનો બોલવા,
અમુક પ્રતિમાની આગતી ઉતાગવી કે દડવત્ પ્રણામ કે પ્રદક્ષિણા
દગ્ધી—અને તે બવામા તમને અમત્ય લાગતું હોય તો તેમાથી
અવગ રહેવાની તમારી ફરજ છે

૫ આથીયે આગળ વધીને ન્યાયે એ ક્રિયાઓમા ન્યાય,
નીતિ કે મામાજિત દલ્યાણના કોઈ પ્રશ્નો ભળેલા હોય, ત્યારે
તો સત્યાગ્રહ ગખવો વિશેષ કર્તવ્યરૂપ થાય છે જૈમદે, પોતાના
મિદ્ધાન્તની નિમ્મ્હ હોય એવી રીતે પરણવું, કોઈને પગલાવવું કે
પગલાનનાની ક્રિયામા ભાગ લેવો, મગ્ધ પાછળ જમણ વગેરે
ક્રિયાઓ દગ્ધી, જે દાન, વ્રત, યાત્રા વગેરેમા તે ન માનતો હોય
તેનો મન્નપ મૂકવો વગેરે આના પ્રમગોમા ક્યારે એણે એવા
નિધિમાવી કેળ અવગ જ રહેવું જોઈએ, અને ક્યારે એથીયે
આગળ વધી કુટુંબ માથે અમલયોગ કે વિરોધ પણ કરવો જોઈએ
એ એમા ગેલા પ્રશ્નોની મહત્તા ઉપર આધાર ગમે છે

૬. ઉપર જે ક્રિયાઓ કહી તેમા જે નીતિ, ન્યાય, કે
મામાજિતના પ્રશ્નો ભળેલા છે તેમા કેવળ કુટુંબની વ્યક્તિઓ
માથેના વ્યવહારનો જ મમથ છે એમ ક'પના દગી છે પણ
ન્યાયે એ પ્રશ્નો કુટુંબ અને કુટુંબમહાગની વ્યક્તિ વચ્ચે ઊભા
હોય, ત્યા વિવેક દગ્ધા જોઈએ એટલે કે ન્યાય, નીતિ કે
સામાજિક દિનની દષ્ટિએ જેટલું આવશ્યક જ હોય તેટલો માણસે
સ્વવર્તનમા આગ્રહ ગખવો જોઈએ, અને ખીજા કુટુંબીઓને
એગની માન્યતાનુમાર વર્તવાની છૂટ આપવી જોઈએ, અને જેટલું

એથી વધીને, તેની પોતાની ઉદાર કે સમદૃષ્ટિથી પ્રેરાઈને વર્તનાની તેની વૃત્તિ થતી હોય, તેમા તેણે કુટુંબની લાગણીને અનુકૂળ વર્તન રાખવું જોઈએ ઉદાહરણાર્થ, એક મોટા કુટુંબમા અસ્પૃશ્યતાને પાપ સમજનારા તમે એના જ હો, અને તમારી પત્ની સુદ્ધા બીજા બધા અસ્પૃશ્યતાને સુસ્તપણે વળગનારા હોય, તોયે અસ્પૃશ્યને અડચા પછી ન નહાનાની તમને સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ, અને તમને અસ્પૃશ્ય ગણવાની કુટુંબને સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ એટલે નાહીને ઘરમા પેચવાની તમારે ફરજ ન સ્વીકારવી જોઈએ, અને કુટુંબીઓ ધરૂંછે એટલા જ ઘરના ભાગમા ગહેવાની તમારી તૈયારી હોવી જોઈએ જો બીજા કુટુંબીઓની તેમને અડીને જ સેવા કરી શકાય એવો કોઈ પ્રમગ આવે ત્યારે, અથવા તમારી સગવડ માટે નહિ પણ કુટુંબીઓની બીજી રીતે ન ટળી શકનારી અનિવાર્ય અડચણ ટાળવા માટે, તમારે નહાવું પડે તો તે પ્રમગ ઉપર ગણાવેલા ત્રીજા નિયમમા વર્ણુઓ છે તેવા કહેવાય, અને તે પ્રમાણે વર્તનામા હસ્કત ન હોય ત્યાં કુટુંબમા આવો મતભેદ હોય ત્યાં તમને મતોષ થાય એટલું માન સાચવીને કોઈ હર્ષિજનને તમારે ઘેર બોનાવવાનું જણાય તો એટલે તેમા તમારે તમારો મિત્રોને તમે ધરના જેટલા ભાગમા ફરી શકતા હો તેટલા જ ભાગમા હર્ષ જવાની છૂટ લેવી જોઈએ આ જો યોગ્ય રીતે ન થઈ શકે તો તમારે તમારા સ્પૃશ્ય તેમજ અસ્પૃશ્ય બધાયે મિત્રોને મળવા માટે કોઈ જુદું સ્થળ જ ગમવું જોઈએ આ સ્થિતિમા તમને તમારું ઘર તમારું પોતાનું જોધું લાગે એવા સહન છે પણ કુટુંબમા બેઠતા સત્યાગ્રહના મર્મ પ્રમગોમા અડી થોડીધણી સ્થિતિ થવાની જ, અને તે માટે જ તો ત્યાં મત્યાગ્રહ કર્તવ્યપ થાય છે

ત્યા કુટુંબની એવી સ્થિતિ હોય કે સત્યાગ્રહની ફરજ મમજનાર પોતે જ ધરનો આગેવાન પુરુષ હોય, અને ધરની એકાદૃષ્ટિ વ્યક્તિઓને જ અસ્પૃશ્યતા સામે મળત વાધો હોય, (જેમકે, વૃદ્ધ માતા, કે બહેન, કે પત્ની, કે ભાણી કે કોઈ પુરુષ) તો તો એવી વ્યક્તિઓને એમનો મરજદ પાળવાની સગવડ કરી આપી એ પ્રશ્નનો નિવેડો લાવી શકાય. ત્યા મત્યાગ્રહીની કસોટીનો કોઈ પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય છે એમ ન કહી શકાય.

ખીજા આવા જ પ્રશ્નો, જેવા કે મુમયમાનને કે અસ્પૃશ્યને તમાગ ધરમા જમાડવાનો પ્રસંગ આવે અને તમે પક્ષિબેદને રાખવા ન ઇચ્છતા હો, તો તેવે પ્રસંગે તમારું વર્તન ઉપર સૂચવેલી દિશાથી વિચારી શકાય.

પોતાના મત પ્રમાણે અમલ કરવાની અને ઠગવવાની બાબતમા સત્યાગ્રહીનું ધોગણુ કેવું હોવું જોઈએ એ વિષય આવતા પ્રકરણમાં તપાસીશું. ઉપરની ચર્ચા એ વિષયમાં મરી પડ્યા જેવી લાગશે એની સીમા વચ્ચે બેદ પાડવો કઠણ છે, છતાં થોડો મમજ શકાય એવો બેદ છે. સત્યાગ્રહીએ પોતાના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ કે નહિ અને કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ એ દષ્ટિએ અહીં વર્તનનો પ્રશ્ન વિચારાયો નથી, પણ જે મતોમા મત્યાગ્રહીની શ્રદ્ધા હોય તે મનો પ્રમાણે તે કયા સુધી વર્તી શકે તે દષ્ટિએ એ વિચારાયો છે એટલે કે મતવિરુદ્ધ વર્તન, મૌન, મતપ્રકાશન અને મનપ્રચાર એ ચાર પ્રવૃત્તિઓ વિષે મત્યાગ્રહીની વૃત્તિ વિચારાઈ છે.

§ કૌટુંબિક મંજબોની ચર્ચા કરતા બન્ને પક્ષોને પોતપોતાના મતના પાવન માટે આમાણિક અને ધાર્મિક વૃત્તિથી જ, એટલે કે

ધાર્મિકતાનું લક્ષણ

પોતાની આત્મશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ જ આગ્રહ છે એમ ઉપર ગૃહીત કર્યું છે આવી ધાર્મિક વૃત્તિ વિશે બોલતા મોર્ચો કહે છે કે જો ધાર્મિકતાનું પરિણામ જીવનને વિવેકી, અને ધાર્મિકતાનું લક્ષણ સુદૃઢ કરવાનું થતું હોય, આનંદ, દયા, પ્રેમ અને ઉદારતા વધારનારું થતું હોય, જગત અને જીવનના પ્રિશાળ અને ગૃહ સ્વરૂપનું જ્ઞાન ઉપજાવનારું, કોઈ મર્યાદાશક્તિ અને મર્યાદાશક્તિમાન મત્તા પ્રત્યે ઉપદ્રાગની અને આદ્યયુક્ત ભયની વૃત્તિથી આત્માની ઉત્તતિ કરાવનારું થતું હોય તો—વહેમ-ભરેલા મિદ્ધાન્તને લીધે ગમે તેટલી હાનિ થતી હોય તોયે—તેવી ધાર્મિકતા એકદરે મારી વગ્નુ છે પણ જો એ ધાર્મિકતા શુદ્ધિને સાકડી, હાપૂરું અનુભવ ગાળનારી કેવળ મામાગિક શિષ્ટાચારની જ વૃત્તિ હોય, આપણી આમપામતા લોભ જેમ વિચારતા અને કરતા હોય તેવી જ ગીતે નિચાગ્રા અને વર્તનામા તેનો અત આપતો હોય, જો તે નજીવી જેવી પ્રતિષ્ઠા ખોઈ એમવાના ભયનું જ ખીજુ નામ હોય તો તે મારી નથી, પણ અત્યંત ખરામ અને નિષ્ઠ વગ્નુ છે એની ધાર્મિકતાને અંગે આપણે ઘડી છૂટાટ અકદાને બધાએ નથી

પણ, જાગીર એ છે કે ત્યાં મોર્ચોએ કહી તેની જાયા પ્રકારની ધાર્મિકતા જો ૧૬મા હોય ત્યાં દરેકને પોતપોતાના મત પ્રમાણે વર્તનામા અને જીવનને ગોઠવનામા ઝાઝી મુત્કેલીઓ ભાગ્યે જ જોઈ, જે તેમજ ત્યાં મોર્ચોએ કહ્યો તેનો ધાર્મિક આજ્ઞાસ જ હોય ત્યાં કશી છૂટછાટ મુશ્કેલી જરૂર નથી એમ કમવતાયે સત્યાગ્રહીને ભાગ્યે જ ખડુ વિચાર કરવા પડે એમ હોય છે

પણ ધર્મનું સ્વરૂપ જ એવું જણાય છે કે જેટલે અંગે એમા વહેમો, વાદો, વિધિઓ વગેરેનું મિશ્રણ વધારે હોય, તેટલે અંગે

તેમા મોર્ચોએ કહ્યા તેના જીયા તત્ત્વો હોય તે છતાં માટડી બુદ્ધિ,
હડીલી અનુદાગતા અને બાહ્ય વિધિના લગથી અનિષ્ટ થશે એવો
મઠ ડર પણ વધારે હોય છે આના ધર્મમા
સમુચિત ધાર્મિકતા ઊછરેલા કુટુંબમા જ એમની આવા આચારોમા
પ્રામાણિક નિષ્ઠા છે એટલી જ વાત ખ્યાલમા
રાખી—મત્યાગ્રહીને આચારના નિયમો ઠરાવવાની ફરજ થઈ
પડે છે ઉપલા નિયમો વિચારવામા પ્રામાણિક નિષ્ઠા છે એટલું
જ ગૃહીત ઠગનામા આશુ દે, એથી વધારે જાંચી ધાર્મિકતાની
અપેક્ષા ગમી નથી

ઉપર સૂચવેલા નિયમોથી કુટુંબમા વાદવિવાદ, તીખાશ કે
કવેશ જિભા થશે જ નહિ એમ માનવું વધારેપણુ ગણાય પણ
ધણાખગ કુટુંબમા જે પ્રકારની ધાર્મિક
કૌટુંબિક કવેશ વ્યપય ઉત્પન્ન થાય છે તે ધર્મ માટે મરખો
આગ્રહ ગમનારા પક્ષોમા નથી થતી, પણ
ત્યારે એ પક્ષ માચી કે ખોગી રીતે મમજના પોનાના ધર્મના
પાલન માટે અતિશય આગ્રહી હોવા છતાં કુટુંબમા પર્ગાધીનપણુ
ભોગવતો હોય છે, અને બીજો પક્ષ ધર્મ વિષે કેવળ બેપરવા
અથવા એને સ્વાર્થ માધનાનું માધન કુનામે, બીજાની લાગણીને
માન આપનાની ફરજ ન મમજનારો એટલું જ નહિ, પણ કંઠા,
મસ્કરી, ઠટાક્ષ વગેરેથી બીજાની લાગણીને દુભરી તેમની મમક
ઉડાનવીમા ગર્વ માનનાના દોષ કુટુંબમા આધીનપણુ બોગવનારો
હોય છે ત્યારે ત્રીજા કક્ષ સાચા ઢરે છે પહેલા પક્ષના મતો
જૂઝમરના હોય છતાં તેની પાળ પ્રામાણિક નિષ્ઠા હોય છે,
બીજાના માચા હોય તોયે તે બાંધ ધર્મના ગોધનને પગિલામે
સીધાગેવા નહિ, પણ અન્ય રીતિને અનુદાગ જણાવાથી ઉપાડી

લીધેલા હોય છે આવી વિષમ ગિચિતિને માટે કોઈ સમાધાનદારક તોડ મળવો કઠણ છે એમા આમાન્ય રીતે આપણો મમલાવ નિર્મળ અને પ્રામાણિક પક્ષ તરફ જ રહેવાનો અહીં એ પરિગ્ચિતિનો વિચાર કર્યો નથી એ નિર્મળ અને પ્રામાણિક પક્ષને એટલુ જ કહી શકાય કે એણે પોતાની નિર્મળતા છોડવાની જ શક્તિ ઉપજાવવી જોઈએ કે તો પોતાના પ્રેમથી મગ્ન કરનાર કુટુંબીઓની મહાનુભૂતિ મેળવવી જોઈએ, નહિ તો પોતાના અભિપ્રાયો માટે ગમે તેટલી હાડમારી વેઠીનેય કુટુંબી અવગ થવુ જોઈએ અહીં જે પરિગ્ચિતિનો વિચાર કર્યો છે તેમા કુટુંબના મર્વે માણુમે એકબી ને ચાહનાગ છતા પ્રામાણિકપણે જુદાજુદા મતો ગમ્પનાગ માન્યા છે એવા માણુસો કેની રીતે પોતાનો વ્યવહાર ગમ્પે તો તીવ્ર મતભેદો છતા કોઈને પણ પોતાને લાગતા મત્પનો લગ કર્યા વિના એકબીજાની માથે મીઠાશ જાગવીને રહી શકે તેનો વિચાર કર્યો છે કાગણુ કે કોઈના પણ મનમા એવુ તો ન જ હોવુ જોઈએ કે મારા વિચારના લોકો જોડે ન ગહુ તો મારુ માનુ જળવામે જે મનુષ્ય પોતાના કુટુંબીઓને તેમના મન શાત ન ગમ્પવા દે તેવા મનુષ્યની માન્યતામા કોઈને ઝાલનાપણુ કે ઉત્પાતકારક હોવાનો ધણો સભન છે

ફે માતાપિતા વચ્ચે ધાર્મિક મતભેદ હોય તો બાળકની ધાર્મિક કેળવણી કોના મત પ્રમાણે થવી જોઈએ એ બાગતમાયે મોર્લી ચોખ્ખો કે સતોષ રક નિર્ણય આપી બાળકની શક્યા નથી એકવાર તે મ્હે છે કે 'કદાચ કેળવણી કદામા મ્દો નાગ્તિક પણ એમ માનમે ખરો કે બાળકને ધાર્મિક શિક્ષણ આપનાનુ માતાને જ સોપવામા જોટવા લાભ મ્હેલા છે તે કૂમળા મગજમા વહેમો

ભરવાથી જે હાનિ થાય તેના કરતાં વધી જશે.' અને 'પછી તરત જ ખીજ વાક્યમાં કહે છે કે 'આવા અટપટા પ્રમંજોમાં તો કોઈ શૂંખલાબદ્ધ નિયમના કરતા પ્રામાણિક અને નિષ્કપટ મનના માણસની અંતઃકરણપ્રવૃત્તિ જ મન્માર્ગ બતાવે એ વધુ મંલવિત છે.' આમા પહેલો વિચાર બરાબર છે કે કેમ એ વિચારવા જેવી બાબત છે, અને ખીજા વિચારથી કશું માર્ગદર્શન થતું નથી. કારણ, 'પ્રામાણિક અને નિષ્કપટ મનના માણસની અંતઃકરણપ્રવૃત્તિ જે બતાવે તે જ મન્માર્ગ' એટલું કહેવાથી તો આખા પુસ્તકનું પ્રયોજન જ ચાલુ જાય છે. કારણ, 'પ્રામાણિક અને નિષ્કપટ મનના માણસની અંતઃકરણપ્રવૃત્તિ' ઉપર જ સર્વે નિયમો છેવટે ધરાયેલા હોય છે, અને તેવા જ પણ ખૂબ જીદિ ન ચલાવી શકનારા માણસોને જ કોઈ નિયમો હોય તો મદદગાર થઈ શકે છે. કારણ, માણસ પ્રામાણિક અને નિષ્કપટ મનનો હોય છતાં કુટુંબના નાનુક મંત્રામાં તે ઘણીવાર જાતે અને તરત નિર્ણય કરી શકતો નથી અને મૂંઝવણ અનુભવે છે. પોતાના સિદ્ધાન્તને વળગી રહેવાની ઇચ્છા છતાં કુટુંબ અને સિદ્ધાન્ત વચ્ચે વિરોધી ભાવનાઓના ઝગડાને લીધે પાછળથી જૂલભરેલો હાથ એવો નિર્ણય થઈ જાય એમ બને છે, અને ધર્મસ્ય દરિતા ગતિઃ। એ વચન પ્રમાણે ગયેલી તક પાછી આવે નહિ, અને થયેલી બૂચ સુધારવાનો પાછો પ્રયત્ન જ આવે નહિ એવું બને. આથી પ્રામાણિક અને નિષ્કપટ મનના માણસોની અંતઃકરણપ્રવૃત્તિ કેવી દિશામાં વળે તે વિચારવું મદદરતનું છે.

આ રીતે નિયમો મોઢવા જરૂરી છે. પણ નિયમો હોય છતાં મોલોએ કશું છે તેમ નિયમોનો વિચાર કર્યા બાદ પણ પ્રામાણિક અને નિષ્કપટ મનના માણસે પોતાના અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિ જે

માર્ગે વાળે તે જ માર્ગે વળવું ઘટે જરૂર દોઢટાએ કહ્યું છે તેમ આવા વિષયોમા ‘કેવળ પોતાની બુદ્ધિથી જ દોઢાઈને કશું પગલું ન ભરવું—એના મગતા વધારે હાનિકારક કશું નથી પણ જ્યારે પોતાનું રોમરોમ એ પ્રકારની માગણી કરે ત્યારે જ કંઈ પણ પગલું ભરવું પણ તે સાથે એટલું માત્ર યાદ રાખવું કે જે સત્યને માર્ગે જાય છે તેને બેમાથી એકની પસંદગી જે જ છૂટકો થાય છે અને ક્યારેક એવું બને છે કે ધર્મની બાજુ અને અધર્મની બાજુ તોલમા એટલી સરખી ઊતરતી લાગે છે કે પાલડા હાથ્યા જ મરે છે અને તે જ ક્ષણે કાની પસંદગી કરી એ મહત્વનો નિર્ણય માણસ કરી નાખવો પડે છે એ ક્ષણે બહારની દખલગીરી અતિશય જોખમભરેલી અને ત્રાસજારક થાય છે જેમ કે ૬ માણસ ભારે બોળ સાથે એટલો પરિશ્રમ કરીને ચાણુ પગથી જતો હોય કે એક આગળીનો સ્પર્શ પણ એની જમર તોડી નાખવા બમ થાય—તેની એ સ્થિતિ સમજવી ૧૨

આટલી ચેતવણી આપ્યા બાદ હવે બાળ ના શિક્ષણનો પ્રશ્ન વિચારીએ ખરું પૂછતા આમા કેવળ ધાર્મિક શિક્ષણનો જ પ્રશ્ન ઊઠતો નથી આપણા દશમા તો મગકારી શિક્ષણ, ગૃહીય શિક્ષણ, મામુલ્ય શિક્ષણ ઔદ્યોગિક શિક્ષણ એજ અનેક પ્રશ્નો કેવળ લાભાલાભની દૃષ્ટિએ નહિ પણ મિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ પણ ઊઠે છે આર્થિક લાભહાનિ અને ઉચ્ચ મિદ્ધાન્તની રચે ધણીવાર વિરોધ હોય છે અને તેવે વખતે ધણીવાર મામાપ વચ્ચે બાળકનું ભાવિ કેવી રીતે ધરવું તે બાબતમા મતભેદ ઉત્પન્ન થાય છે તાત્કાલિક લાભહાનિનો પક્ષ એક બાજુથી એક માવતરને અનુલવ-સિદ્ધ લાગતો હોવાથી બોળ માવતરનો મિદ્ધાન્તવાદ એને કેવળ

મનનો તગ્ગ લાગે છે અને તેને માટે બાળકનું ભાવિ 'બગાડવા' એની તૈયારી નથી હોતી, જ્યારે બીજા માવતરને પોતાનો મિદ્ધાન્ત બાળકના આરિતવિકાસની દૃષ્ટિએ અને દેશના ભાવિની દૃષ્ટિએ એટલો મહત્વનો લાગે છે કે, મોર્લોની ભાષામાં કહીએ તો, તેને રૂઢ માર્ગે વાળવું એટલે પોતાની સાગમાં સારી જમીનમાં કાટા વાવવા જેવું લાગે છે

આ પૈકી પહેલા ધાર્મિક શિક્ષણનો વિચાર કરીએ આચારની કટલીક બાબતો બાદ કરીએ તો પતિ પત્ની વચ્ચે ધર્મના મૂળ સિદ્ધાન્તોમાં જ મતભેદ હોય એવું કવચિત જ બાઈબલ અને છે ઇગ્નાઝ માર્ટિને મોર્લોને લખેલું પત્ર છે કે 'હાલ પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓ વધારે

પરિપક્વ શુદ્ધિનાળા અને ખરી તુલનાશક્તિવાળા હોવાનો બહુ ઓછો સંભવ છે જ્યાં સુધી તેઓને ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારના સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન મળવાના પુરુષો કરતા બહુ ઓછા સાધન છે, અને એથી પણ વધારે મહત્વની વાત એ છે કે જ્યાં સુધી તેમને એવી એવી સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિમાંથી મનાજ દૂર ગળે છે કે જે પ્રવૃત્તિથી જ પુરુષોની વિવેકશક્તિ સુદૃઢ રીતે ધડાય છે 'અને પોતાના નિશ્ચય પાકી રીતે ધડાનાની જવાબદારી તેમનામાં વધે છે, ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓ છે એવી ને એવી જ રહેવાની'

આપણા દેશમાં કવચિત જ ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોનો સ્વતંત્રપણે વિચાર કરનારી સ્ત્રી મળી શકે છે બાલુખરુ, પતિના મતોને સ્વીકારવાની સ્ત્રી પોતાની કુળ મમળે છે, અથવા એમ કહો કે સપ્તરે આવે ત્યાં સુધી સ્ત્રીએ ધર્મના કશા ચત્ર મિદ્ધાન્ત કાયમ માટે બાધી લીધેના નથી હોતા, અને તેથી મામગિરા જેવા વિચાર એને આપે છે તેવા તે ઉપાડી લે છે બહુબહુ તો કટલાક જૂના

રિવાજોને વળગી ગયેલા એ આગ્રહ બતાવે છે, અને જો તેની ઉંમર ઘણી વધી ગઈ ન હોય અને તેમણે સહૃદય પતિ એની માથે ધીરજથી કામ લે તો ધીમેધીમે એને પોતાના વિચારો તરફ વાળી શકે છે એમ ન કરી શકે તોયે બાળકને પોતાના ધર્મ-મત પ્રમાણે જ કેળવના આગ્રહ ગાખનાર પત્ની હિંદુસમાજમાં ભાગ્યે જ જોવામાં આવશે કદાચ એવી વિરલ સ્ત્રી નીકળે કે જેણે ધર્મ વિષે અત્યંત વિચાર કર્યો હોય અને વિચારપૂર્વક અમુક મતોને પોષ્યા હોય તો ત્યાં ઘણુંખરું એમ પણ હોવાનો મહત્ત્વ છે કે એનો પતિ કા તો ધાર્મિક સિદ્ધાન્તો વિષે ઉદાસીન હશે, અથવા પત્નીએ પોતાના ચારિત્ર અને બુદ્ધિથી પતિને એટલો અનુકૂળ કરી લીધો હશે કે બાળકને કેવા પ્રકારના મતોનું શિક્ષણ આપવું એ પ્રશ્નની ચર્ચા ઉત્પન્ન થવાનો પ્રસંગ જ ન આવે.

છતાં, ટાઈ ટેકાણે એની ગિચ્છિતિ ઊભી થાય જ કે માતા અને પિતાના ધાર્મિક સંસ્કારો એકબીજાથી અતિશય જ જુદા હોય, દા. ત., માતા અનેક દેવદેવીઓ, બાધા, આખડી વગેરેને દૈવપણે વળગનારી, અને પિતા સુસ્ત આર્યમહાત્મ્ય પણ પત્ની સાથે જગડનારો નહિ હોય, અથવા જ્યાં ધર્માન્તરલક્ષ્ણ થતાં હોય, અને જગડના ધાર્મિક શિક્ષણનો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય, તો મને લાગે છે કે બાળક પોતાની રચિ બતાવી શકે ત્યાં સુધી સમજી માતાપિતાએ મનેએ, બાળક પોતાના જ મત મુજબ ઊઠે એવો આગ્રહ રાખ્યા વગર, પોતપોતાના ધાર્મિક મતો ઘટતી-રીતે સમજાવવા, પણ પળાવવાનો કશો પ્રયત્ન કરવો નહિ પળાવવાનો પ્રયત્ન કેવળ નીતિ અને સદાચારના નિયમોનો જ હોય માખાપ પોતપોતાના ધાર્મિક વિધિ અને માન્યતા પ્રમાણે જીવન ગાગતા હોય, તે બંનેનું નિરીક્ષણ કરતાકરતા બાળકનું માનસ જે બાજુ

હજે તે બાજુ ઢળના દેવુ એ માગમા મારો ઉપાય છે બંનેએ
 યાદ ગખવાનુ છે તે એ કે બાળક અમુક ધર્મ કે મપ્રદાયમા ડોહરે
 તે એના કે મમાજના ડલ્યાણુ માટે મહત્વનુ નથી, પણ એ
 ધાર્મિક વૃત્તિનુ અને સદ્ગુણી હોના એ મહત્વનુ છે એ જ ન્યાયે,
 દા ત, જે બાપની જનોડ આપવામા શ્રદ્ધા ન હોય અને માની
 હોય, તો બાળક જ્યા સુધી એની ઝખના ડગ્તુ ન જણાય ત્યા
 સુધી એ મજ્દાર બિનકુલ ન ડગ્તો માબાપના બનેતા વિચાર
 બાળક જાણી લેગે અને જ તો માના મત તરફ (લલેને કાચી
 બુદ્ધિથી) ઢળગે અથવા બાપના મત તરફ (ત્યાયે કદાચ કાચી
 બુદ્ધિથી જ) ઢળશે જે એ માના મત પ્રત્યે ઢળી મજ્દારની
 ઝખના કરે તો તે તેને કગ્તો (અનન્ય, પિતાએ તેમા મક્કિય
 ભાગ લેવાની જગ્ત નહિ) નાગણુ બેમાથી એકે બૂલ એવી નથી
 જે બૂલ જણાતા એને સુધાગ્વાનો માર્ગ જ ન હોય પણ એવા
 જે કાઈ વિધિઓ હોય કે જેમા શરીરના કાઈ ભાગનુ છેદન-
 ખડન થતુ હોય (જેમકે કાન કાડના, નપુમન કગ્તો વગેરે), કે
 બાળકનુ જીવન મટેજે ન ફેગ્વી સકાય એરી રીતે બદલાતુ હોય
 (જેમકે લખથી કે માધુની દીક્ષાથી), તો ત્યા માતા કે પિતા,
 જે એ વિધિમા ન માનતા હોય તેણે, મગીગ બાળકની માગણી
 હોય તોયે, તે નિધિ તે સ્વતત્ર ઉમગ્તો થાય નહિ ત્યા સુધી થવા
 દેવો નહિ મામાપ બનેને અને ઘટતા પ્રમગોમા મમાજનેયે, તેવા
 સન્નેગોમા, કાયના પ્રમાણે બાળકના ઉપગ આલી રાકે તેટલા હક
 અલાવવાનો અધિકાર છે

બાળકના ધાર્મિક શિક્ષણની બાબતમા મોર્ચોની બીજ
 સૂચના પણ ખ્યાનમા ગખવા જેવી છે તે એ કે તમે જે સિદ્ધાન્તો
 બોગ માનતા હો તેવા સિદ્ધાન્ત બાળકના મગજ ઉપગ જાણીજૂઝીને

અને વ્યવસ્થાપૂર્વક કામચલાનો કાઈ પણ કારણે બચાવ થઈ શકે તેમ નથી. તેમ કંટુ એ તો તમાગ દુસ્મનના ખેતરમાં કાંટા વાવ્યા બરોબર નહિ, પણ તમાગ મૌઠી અધિક મૂલ્યના, અને અધિક આશા આપનારા ક્ષેત્રમાં કાંટા વાવ્યા બરોબર છે. ખગ રસ્તો એ છે કે આ બાજતો વિષે તમને તમાગ મનમાં જે સત્ય લાગતું હોય તે જ લેરા માત્ર મોકાચ, અતિશયોકિત, આવેશ કે અતિવિસ્તાર વિના તેમને કહેવું

ધાર્મિક મિવાયના બીજા શિક્ષણની બાબતમાં મૂળ મિદ્ધાન્ત તો ઉપર કહ્યો તેવા જ લાગૂ પાડવા ધટે. આ બધા પ્રશ્નોમાં એક બાજુએ સિદ્ધાન્ત અને બીજી બાજુએ

વ્યાવહારિક શિક્ષણ રૂઢિ કે આર્થિક લાભની આશા ગહેલી હોય છે. આમાં મિદ્ધાન્તવાદીનો માર્ગ કંટુ જ હોવાનો. એણે સમજવટદાર સામાની

લાવનાને ફેવવી પોતાનો માર્ગ કાઢવો ગ્યો, એમાં જખગ્ગની કે પરાણે કગવવાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે એટલું જ નહિ, પણ સિદ્ધાન્ત પ્રત્યે પ્રત્યાધાત ઉપજવવી બાજ સાથે સિદ્ધાન્તભગ કરવાની વૃત્તિ પણ ઉપજવનારા તે થાય છે બાજક ઉપર નવા વિચારો અને નવા સરકારોની અમર થાય જ નહિ, અને એ તો જન્મથી જ જે સરકારો લાવ્યું હોય તેને જ ખીલવે એ એક છેડાની ભૂલ છે. બાજક જન્મથી રુચાયે રૂઢ સરકારો કે સ્વભાવ-વિનાનું જ હોય છે, અને વડીલો અને જેમ ધડે તેમ ધડી ચકાય છે એ માન્યતા બીજા છેડાની ભૂલ છે. કેટલાક બાજકોની વૃત્તિઓ જન્મથી જ સ્પષ્ટપણે ધડાયેલી હોય છે. કેટલાંકની એ ચોડીધણી જ ધડાયેલી હોય છે. જે બાજકોને શિક્ષણથી ધડી ચકાય ■ તે આ બીજા પ્રકારનાં બાજકો. તેમના ઉપર

નવા વિચારો અને નવા સંસ્કારોની અસર થાય છે, અને તેમને બીજામાં દાળી શકાય છે. તે સાથે એ પણ ખરું કે એ બાળકની ભાવનાઓનું બળ અને તેમનું જોશ પહેલી પ્રકારનાં બાળકો કરતાં ઓછું હોય છે, અને એમને જૂના બીજામાં દાળો કે નવામાં દાળો એ બન્નેમાં તે સામાન્ય કાટિનાં જ રહે છે. આથી આવાં બાળકો વિચારમાં નવા સિદ્ધાન્તો સ્વીકારે અને પૂજે, છતાં આચારમાં તો જેથી ઐહિક લાભ થતો હોય તેવા જ માર્ગોને વળગે છે. પહેલા પ્રકારનાં બાળકો, એટલે કે જન્મથી જ જેની ભાવનાઓ અને રુચિઓ બળવાન હોય છે, તેમની સિદ્ધાન્ત પ્રત્યેની કે સામા પક્ષ પ્રત્યેની રુચિ ઘણી નાની ઉંમરથી જ સ્પષ્ટ માલૂમ પડી આવે છે. એમની છુદ્ધિ અને ભાવના એક જ પક્ષને સમજી શકે છે, અને કોઈ પણ દલીલથી એમને બીજા પક્ષ પર ભાવ નથી લેવજી શકતો.

સમજી સિદ્ધાન્તવાદીએ—અને આમાં સિદ્ધાન્તવાદી મા કે બાપને જ વધારે વિચારવાનું રહે છે—પોતાના બાળકની રુચિનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. એ પોતાના બાળકને પોતાના સિદ્ધાન્ત સમજાવવાનો અને એની ભાવનાને એ પક્ષમાં પોષવાનો પ્રયત્ન કરે; જો એ બાળકની જન્મસિદ્ધ પ્રકૃતિ એના પક્ષમાં જ બળવાન હશે તો એને કશી મુશ્કેલી નડવાની નથી; જો એનો જન્મપ્રકૃતિ બળવાન-પણે વિરોધી પક્ષની હોય, તો એનું પોતાને સ્પષ્ટ દર્શન થયા બાદ એને પરાણે પોતાના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણેનું શિક્ષણ આપવા પ્રયત્ન ન કરવો, પણ બીજા માવતરને એના શિક્ષણનો ભાર સોંપી દેવો. આ સ્પષ્ટ દર્શન કોઈવાર બાળપણમાં જ થઈ આવે, પણ મોટેભાગે ૧૨ થી ૧૬ વર્ષ દરમિયાન થાય. આવાં બાળકો તેમજ ઉપર દલાં એવાં સામાન્ય કાટિનાં બન્ને બાજુએ દળી શકનારાં

બાળકોના શિક્ષણનો પ્રશ્ન જ માળાપની વચ્ચે મતભેદ હોય તો કલેશમય ચર્ચા નિર્માણ કરે છે, કારણ કે બન્ને પોતાની દૃષ્ટિએ બાળકનું હિત કરવા આગ્રહ રાખે છે. આ ચર્ચાનો બુદ્ધિવાદથી ભાગ્યે જ નિર્ણય લાવી શકાય છે. કારણ કે એમાં લાવના બુદ્ધિથી પર જઈને બળ કરતી હોય છે. સાચુ પૂછનાં, દરેક બાળકનું શિક્ષણ શરૂ થાય તે પહેલાં આ બાબત માતાપિતાએ ચર્ચો લઈ તથા દરેક પોતાની લાવનાના બળનું માપ કાઢી લઈ, એકને કે બીજાને નમતું આપવાનો નિર્ણય કરી નાંખવો જોઈએ, અને ત્યારબાદ દરેક જણ પોતાની દૃષ્ટિ બાળકની બુદ્ધિમાં ઉતારવા બંને પ્રયત્ન કરે, પણ બાળકની રચિત રચિત દર્શન થાય નહિ ત્યાં સુધી તે નિર્ણયને તેમણે દબણે વળગી રહેવું જોઈએ. કારણ, થોડા દિવસ એક દૃષ્ટિનું શિક્ષણ અને થોડા દિવસ બીજી દૃષ્ટિનું એ બાળકને માટે અત્યંત હાનિકારક છે એ ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ. જો બન્ને સંતોષ થાય અને બાળકનું કંઈ નુકસાન થયા વિના પોતાની પસંદગી કરવાનું છેવટે બની આવે એવું શિક્ષણ થોડું શક્ય તો તો ઉત્તમ; પણ સિદ્ધાન્ત સાથે કાંઈ પણ બાંધછોડ કર્યા વિના એ થઈ શકે એવો સંભવ નથી. જેટલે અંશે પોતાના સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ બાળકનું શિક્ષણ થતું હશે તેટલે અંશે સિદ્ધાન્તપક્ષી માવતરને તેમાં રસ લેવો ઠીક થવાનો એ દેખીતું છે; પણ એ માવતર સમજે કે બાળક અમુક બાબત ઢાળામાં જ ફેળવાય તે કરતાં એની સિદ્ધાન્ત પ્રત્યેની લાવના પોષાય એ વધારે મહત્ત્વનું છે, કારણ સિદ્ધાન્ત માટે પ્રેમ બળજાન યશે તો બાળક ખોટા ઢાળામાંથી બળ કરીને નીકળી આવશે જ.

ફૂ બીજા પ્રકરણમાં જોયા પ્રમાણે, જેમ જમ કે અસત્યના લાભો બતાવનાર પક્ષ હોય છે, તેમ કેટલાક પ્રમોગમાં પોતાનો મત ગુપ્ત રાખવાથી લાભ થાય છે એવું કહેનારા પણ કેટલાક લોક

હોય છે તેઓ કહે છે કે જૂના દેવોને કૂલની એક પાખંડી ચડાવનાથી લોકમત ઉપર અથવા સમાજના અમુક ભાગ ઉપર ઉપયોગી અમર થતી હોય, તો તે ઉત્તમ તક મતની શુષ્કતા ખોવા ડગતા એની અસર ચાલુ રહે તે માટે થોડો સત્યાગ્રહત્યાગ કરવામા શુ ખોટું ? ચરણ સત્ય લોકવિરુદ્ધ નાડકરણીય નાડકરણીયમ્ ।^૧ એ કહેવત આના સમર્થનમા વાગનાર ટાડવામા આવે છે

પણ આ દલીલ બગબગ નથી ફાગળુ કે, માણુમે જે વિષયમા ખૂબ વિચારીને નિશ્ચિતપણે મિદ્ધાન્તો બાધ્યા હોય, અને તેનું મહત્ત્વ માન્યુ હોય, તે વિષયમા જે વિચાર જૂઠા લાગતા હોય તેની સામે થવા ડગતા ખીજી કઈ રીતે તે ઉપયોગી અમર કરી શકવાનો હતો ? માચી રીતે હોય કે જૂલથી હોય, પણ જે માણુમને દબતાપૂર્વક એમ લાગ્યુ હોય કે મનુષ્યમમાજ પોતાની દુપના અને લાગણીની આગમા મારી શક્તિઓને કેવળ સ્વપ્ને જોવા અને ભ્રમો પોષનામા જ ખર્ચો નાખે છે, અને તેને લીધે તેઓ સમાજને વિગેષ જ્ઞાની અને સુખી દગવાની તકને અમર્યાદ ફાગા માટે અજવાની ગણે છે, તો તે માણુમની તે વિચારોને પ્રગટ દગવાની જોટથી ફરજ છે, તેની આગળ સત્યને એમ પ્રગટ કરવાથી એ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની, કે માનવશાસ્ત્રની કે ઇતિહાસની કેટલીક વાતો ટ્હી સડો નહિ એ

૧. 'સાચુ હોય તોય, જે તે લોકવિરુદ્ધ હોય તો તે ફરતુ નહિ અને આચરતુ નહિ' આ શિખામણનો સાચો પ્રયોગ એટલા જ ફોતમા કરવાનો છે - જે કર્મ, માણુસનુ હૃદય પવિત્ર ન હોય તો, નૈતિક દોષ હતપત્ત કરે એવુ અમાય, તે કર્મ પવિત્ર માણુમે પણ ન જ કરતુ - જેમકે, પરત્તી સુદ એકાદશી.

વાતની ઠંજ કિંમત નથી જે પ્રતિષ્ઠા ખોવાના ભયથી એ એમ કરે તો એણે વિચાર કરવો જોઈએ કે જે અપ્રતિષ્ઠાનો ૬૨ પ્રતિષ્ઠા માત્ર ગૌણ વિષયમાં જ વાપરવાની હોય અને જે વધારે મહત્ત્વની વસ્તુને ભોગે જ મળી શકતી હોય, તે પ્રતિષ્ઠામાં યોગ લાભ નથી, કયો પ્રામાણિક આનંદ નથી ખરી રીતે જગતનું વધારેમાં વધારે આશુ જેમણે જ્યુ છે તેવા માણસોએ પ્રતિષ્ઠાની ભાગ્યે જ ઠરી અપેક્ષા ગમી છે તેમણે માત્ર મત્ત્ય જ્ઞાનની જ અપેક્ષા ગમી છે અને પ્રતિષ્ઠાને દૈનાધીન ગમી છે જેઓ જગતની ગમે તે રીતે વાહવાહ મેળવવાને માટે પોતાનું નીતિમળ તજવાનો, અને જગતની અપમાર્તિ અથવા નિંદાને—હૃદયનું સત્ય સુઘર્ષ જન કે આત્માની જ્યોત ઝાખી પડે તે ક્રૂતા—વધારે અનિષ્ટ સમજવાનો ઉપદેશ આપે, તેઓની ક્ષુદ્ર શિષ્યામણુ ન સાબળતા માણુમે પોતાના જીવનમાં અને પોતાની વાણીમાં મત્ત્ય અને શુદ્ધ મત્ત્ય જ પ્રગટ થતું ગહે એટલી જ ચિંતા ગમી પોતાને જે અત્ત્ય જીવન ગાળવાનું હોય તે તદ્દન નિર્ભયતાથી પૂરું કરવું ધટે, અને એમ ક્રૂતા જતા પોતાને રિપે અથવા પોતાના જીવન વિષે ભોલ જે ભોલના દોષ તેની ભેગમાત્ર પરવા ન કરવી ધો

આ વિષયમાં કેટલાક આર્થ સતોના વચનો ૮૧ ના અરોચ્ય સતોના અભિપ્રાય નહિ થાય

“ માત્ત છાહે, તાત્ત બોહે, છેહે સમે સાઈ
છાહ દીની કુલની રાજ, કયા કરેગ કોઈ ? ॥ ”

*

“ કોળી કાય મ્હણો યા સાઠી । ચલકટ પ્રેમ અસાવેં ગાઠી ।
નિંદાસ્તુતિ વરો લાગુની કાઠી । મી-તુ હરા રે ॥ ”૧

“ કાય માશે નેતી વાઈટ મ્હણેન । ક્ર સમાધાન કરા સાઠી ॥
કાય મજ લોફ નેતી પરલોકા । જાતાં કોળા આ નિવારેલ ॥
ન મ્હણે કોળાસિ ઉત્તમ વાઈટ । મુગે માક્ષી કૂટ રાગો માગે ॥
સર્વ માક્ષા ભાર અસે પાડુરગા । કાય માક્ષે જગા સર્વે કાજ ॥
તુકા મ્હણે માક્ષે સર્વે હિ સાધન । નામ સર્કીર્તન વિઠોપાવે ॥ ”૨

“ કાસયાચા વાધ એકાધ્યા નિરોપે ।
કાય મ્હાવે કોપે જગાચિયા ॥
તુકા મ્હણે ચેયે રાગ્યાચા વિકરા ।
ન સરતી ચેરા રોટણા પરી ॥ ”૩

૧. જેના મનમાં આવે તે ભડે અને તે બોલે; પોતાના હૃદયમાં બગવાન પ્રેમની આક બાધથી, નિંદા અને સ્તુતિ પર લાગુની મારતી, અને દુ-ગુને નાશ કરેલા.
(શિવદિન)

૨. અને ઠાઈ ખરામ કહેરો તેથી મારું શું લઈ જવાના છે? શા માટે દુ કોઈનું (ખાટું) સમાધાન કરું? શું લોકો અને જરલોક પદો આપવાના છે? અથવા અને જતા એમાનો એક પણ જાણ અટકાવી રાકવ નો છે? દુ ઠાઈને (ખાતી રીતે) વખાણવાનો નથી, કે વખોડવાનો નથી, ભડે માગી પાળ તેઓ માની વાતો કર્યા કરે માગે બોલે બાર પ દુરમ ઉપર છે, જનન સાથે મારે શું પ્રયોજન છે? તુકાગમ કહે છે કે મારું સર્વ સાધન વિઠોપાનું નામસર્કીર્તન જ છે.

૩. એક રત્ન આવે તેથી શું તુકસાન છે? (૧) અને જમનનો કાપ થાય તોરે શું થવાનું છે? તુકારામ કહે છે અહીં તો સાચનો વડો છે, અહીં જુદું ચાલતું નથી.

, હિંદુ-મુસલમાન આગેવાનો

“ સત્યઅસત્યાસી મન કેલે ગ્વાહી ।
માનીયેલે નાહીં બહુ મત ॥ ”

ઈ હાલમાં આવતા હિંદુ-મુસલમાન ઝગડાઓમાં આર્યમંત્રી,
મનાતની તેમજ મુસલમાન નેતાઓના ઉપર
હિંદુ-મુસલમાન કલ્લા તેવા પ્રતિષ્ઠા જળવવા માટેના મત્યાગ્રહ-
આગેવાનો ત્યાગ માટે ખેદ થયા વિના રહેતો નથી.

ધર્મ જે હૃદયની પ્રતીતિ અને સત્યની ખોળનો એક વિષય
હોય તો દેખીતું છે કે એ મુમુક્ષુએ પોતે પમંદ કરવાની વસ્તુ છે.
એમાં ભય, લાલચ કે વ્યાવહારિક સ્વાર્થોને સ્થાન ન હોય. પરંતુ,
હિંદુ તેમજ મુસલમાન નેતાઓ, પોતાના સાચા કે ખોટા રાજ-
કારણના વિચારોને મિદ્ધ કરવા ધર્મને પોતાનું મહોરું બનાવી
રહ્યા છે; જેને તેઓ પોતાના સ્વતંત્ર અભિપ્રાયમાં અજ્ઞાન, વહેમ
કે અતાર્કિક બાબતો માને છે, તેને જ અજ્ઞાન પ્રગતે ઉશ્કેરવા
મહત્ત્વની કહી વર્ણવે છે. જે ઝગડા ધર્મના ઉદાર વિચારો દેશ-
વવાથી સહેજે શમી શકે, તેને આર્ય અને અરબી મંદૃતિ (!) ના
તાર્કિક વિરોધનું સ્વરૂપ આપી કાયમ રાખવા પ્રયત્ન કરે છે,
અને માનવમાનવ વચ્ચે વેર વધાવવાનો જ ધ્વજો માંડી બેઠેલા
જણાય છે.

પોતાને એક મત્ય પ્રાપ્ત થયું છે, મનુષ્યજીવનને માર્ગકે,
સફળ, સુખી અને શાંત કરે એવું કાંઈક દર્શન પોતાને થયું છે,
‘મારું શું થશે?’ એવી ચિંતા કરનાર વ્યાકુળ ભક્ત કે મત્ય-
શોધકમાં નહીં ચેતન, નવી આશા પ્રગટાવનાર કાંઈક દિવ્ય ઔપચ

૧. સત્ય અને અસત્યની બાબતમાં મેં મનને જ સાક્ષી કર્યું છે;
બહુમત માન્યો નથી.

ગુજરાત

પોતાને મળ્યું છે, એ નિષ્ઠાથી તેમા પોતાના સર્વ માનવબુદ્ધિઓને ભાગીદાર કરવાની પ્રેમની-કુરુણાની વૃત્તિથી કોઈ ધર્મપ્રચાર કરવા પ્રેરાય તો તે અતિશય સ્વાભાવિક અને યોગ્ય પ્રવૃત્તિ ગણાય એના પ્રચારકના મતો માથે આપણે એમત થઈ ન શકીએ, તોયે એના આશયો તથા શ્રદ્ધા માટે તેને માટે આદર ઉત્પન્ન થયા વિના ન રહે એ ધર્મપ્રચારકના મનમા ગળાઈ ન બળ વધારવાનો, કે સખ્યાથી કે જળગદસ્તીથી પોતાના મધને બળાના કરવાનો હેતુ અત્યંત ક્ષુદ્ર લાગે એવું એનાથી ચર્ચા ન શકે

પોતાને 'અજ્ઞાનમા પડેના લાગતા' માનવબુદ્ધિઓ પ્રત્યે એની પ્રેમ કે કુરુણાની વૃત્તિથી આજે હિંદુ કે મુસલમાન ધર્મની દીક્ષા આપનાનો પ્રયત્ન ચાલે છે એમ કોણુ જી શકે એમ છે ? ગમે તે રીતે હિંદુનો મુસલમાન કે મુસલમાનનો હિંદુ કરી શકાય—એની તે તે ધર્મોની શાસ્ત્રાણ હોય તોયે તે નીતિનિરક્ષ છે, આદર આપના યોગ્ય નથી—એમ હેનાને નથી હિંદુ કે નથી મુસલમાન આગેનાનો તૈનાર ધર્મપ્રચારની પાછળ જે વૃત્તિની આવશ્ય તા છે તે બાબત તેઓ સૌ મૌન ગમીને જ રહે છે, અને ધર્મપ્રચારને નામે સત્યનું નીતિનું, ન્યાયનું અને માનવત્રેયનું નુકસાન કરી ગયા છે

ધર્માતર, ગોવધ, વાગ્ધ, ધર્મર્થિ નું ખૂન વગેરે કેટલાક હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચે ઝગડા ઉત્પન્ન કરનારા પ્રશ્નોની બાબતમા એક વાત સ્પષ્ટપણે આગેવાનોએ સમજાવી જોઈએ તે એ કે આની બાબતમા જેલોકા ધર્મને નામે ઝગડા કરે છે કે ગમે છે તેઓ શાસ્ત્રના ખોટા અર્થ કરે છે, સાચા અર્થ તો આના આવા છે એટલું જ કહી તેઓ બેસી ગયે એ પૂરતું નથી એમણે પોતાના સ્વધર્મોઓને એમ પણ સ્પષ્ટપણે કહેવું ધો છે કે આ બાબતમા જેના અર્થો ઝગડા

વિરોધી માન્યતાઓનું શોધન

કરાવનારાઓ તરફથી લોકોને સમજાવનામા આવે છે તેવી જ આજ્ઞાઓ હિંદુ કે મુસનમાન શાસ્ત્રોમાથી નીકળતી હોય તો તે આજ્ઞાઓ તિનાજલિ આપના જેની છે, અને એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા માનીને જ જો હિંદુ કે મુસનમાન ધર્મ પાળી શકાતો હોય તો તેમને પણ તેમના રત્નધર્મોઓએ હિંદુ કે મુસનમાન મની ગયેલા સમજના આ રીતે સ્પષ્ટપણે મત પ્રગટ ન કરવાથી એક મહત્વના વિષયમા મત્યાગ્રહનો અપરિત ત્યાગ થાય છે અને દેશમા કામી ઝગડાઓનો જે અગ્નિ વાગ્યાગ મળગી બેઠે છે તેનું આ વૃત્તિ પણ એક વાગણુ છે

આમ સ્પષ્ટપણે હેરાથી વિરોધીઓને હાથે નું તાન થાય એ શક્ય છે પણ આગેવાનોએ એની પરવા કરવી યોગ્ય નથી

હું હિંદુ તથા મુસનમાન ધર્મની જે માન્યતાઓ એકબીજાથી બચી હોય, જે માન્યતાઓ એકમા પુણ્યરૂપ અને બીજામા પાપરૂપ મનાયેની હોય, તેની માન્યતાઓ વિરોધી માન્યતા- સાચવવાની દરેકને સ્વતંત્રતા છે એટલી જ વાત ઓતું શોધન સ્વીકારવામા પગમનસહિષ્ણુતાનો એક અશક્ય છે અને તેવા પૂરતો એ પ્રયત્ન દીક છે પણ એથી બે કામ વચ્ચેના એ ચોા કાયડો બન્ને એમ મને લાગતું નથી એની વિરોધી માન્યતાઓની જોડીમાથી બેઉ સાચી ન હોઈ શકે, જ તો એ બોલી જ હોય અને બીજી જ સાચી હોય, અથવા બે બેની કે અધૂરી હોય, અને મત્ય કાઈત્રીજી જ દષ્ટિ સ્વીકારવામા હોય આથી દરેક માન્યતામા કેટલું મત્ય છે તેનો સ્પષ્ટરૂપથી ધાર્મિક વૃત્તિથી અને ગાભીર્યથી નિર્ણય કરવાની જવાબદારી ઉપવા ન્યા સુધી ધમ મત્ય અને માણસાઈને જ

પૂજનારા હિંદુ તેમજ મુમલમાન આગેવાનો તૈયાગ ન થાય, અને
બન્ને ધર્મના અનુયાયીઓની તે નિર્ણય મુજબ માન્યતા ફેરવવા
પ્રયત્ન ન થાય, ત્યાં સુધી આ ઝગડાઓનો અત આવવો કઠણ
લાગે છે ત્યાં સુધી બન્ને વચ્ચે મધ્ય ગ્રામવાના માર્ગે ઝગરો કે
સુલેહનામાઓ ઉપગ્રહના પ્રયત્નો જ ગ્રહેવાના, અને પોલીસની
બનસ્થા ઇલાઓનો ભગ થવાની સદૈવ ધાસ્તી રહેવાની ઘરણી,
વિરોધી માન્યતા વિરોધી માનમને જ નિર્માણ કરી શકે, અને
માનમના ભેદમા જ ગ્રહેનાતી 'સમૃદ્ધિ'નો, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે
પ્રકૃતિ અથવા સ્વભાવનો ભેદ નિર્માણ થાય છે વિરોધી માનમો
વચ્ચે ઘટાડો પણ કબલ ઉત્પન્ન થયા વિના ગ્રહે જ નહિ બે
કામોનું માનમ એક કરવાનો, અને મત્યને શોધનાનો ઘડો, કે
પરમેશ્વરને ભજવાનો ઘડો કાઈ એકજ ન હોય તોયે અવિરોધી
માર્ગો શોધનાના પ્રયત્નમાથી જ બન્નેનું શ્રેય સાધી શકાશે

એના પ્રયત્નની આવશ્યકતા મમજનાગ કેટલાક મતોના ઉદ્ઘાટ
સતોના ઉદ્ઘાટ ટાની આ પ્રકરણ પૂરું કરું છું

તુસીં ફત્તમ ખિતાબોં પઢદેહો, કેહે ડલ્લે મન કરદેહો ।
યેમૂજબ ભૈય લઢદેહો, કેહા ડલ્લે વેદ પઢાયા હૈ ॥
હુઈ દૂર કરો કોઈ ભોર નહોં, હિંદુ તુરક કોઈ હોર નહોં ।
સબ સાધુ લસો કોઈ ચોર નહોં, ઘટઘટમેં આપ સમાયા હૈ ॥
ના મેં મુલ ના મેં કાજી ના મેં સુન્ની ના મેં હાજી ।
પુરેસાહ નાલ લાઈ વાજી બન્નહદ સવદ બનાયા હૈ ॥

૧. તમે સાત્રો અને પોથીઓ બન્ને છે, પણ એવા વચગા અર્થો કરો

ના હુદા મરીતે લમદા, ના હુદા રાના વાલે ।

ના હુદા કુરાન કિતેવો, ના હુદા નમાલે ॥

ના હુદા મેં તોરય દિદા, ઈયે પેટે જાગે ।

હુલાશોદ જદ મુરશિદ મિલ ગયા, ટુટે સબ્બ તગાદે ॥^૧

મગ પૂછત હૈં પરતીત નહોં, નાદી બાચી જાગડા યનં ।

મુક્તા જુતા નહોં રાદ લહે, નહોં સાધ અસાધકૂં જાનત હૈં ॥

દેવલ જાહોં, મરિજદ માહોં, સાહિષ થા સિરજા માનત હૈં ।

પહિત ફાજી ઢોવી વાજી, નહોં ખીર સીર કૂં જાનત હૈં ॥

છા ? મુળખ (= કારણ ?) વિના વ્યર્થ લટો છા ! આવા બિચરા વેદ તમને કોણે બહાળ્યા છે ? ભેદને દૂર કરો, અમડાનું કાઈ કારણ નથી. હિંદુ અને મુસ્લિમ (= મુસલમાન) બુદ્ધા નથી. સર્વને સાતુ સમજો, કોઈ ચેર નથી. ધટધટમા આપ જ સમાધેવો છે હુ તો મુલ્યાયે નથી, કે કાણયે નથી; મુત્રીયે નથી, અને હાણયે નથી બુલ્લાશાહે તો હદયનુ વાનિત્ર ચલાવીને (?) અનાદત રાખે વગાડ્યો છે.

૧. મને ખુદા મસ્લિહમાયે ન મળ્યો અને કાખામાયે ન મળ્યો, મેં અને કુરાનકિતાબોમાયે ન મેળવ્યો, અને નમાજમાયે નહિ. વળી ખુદાને મેં તીર્થમાયે દીઠો નહિ, અને મેં વ્યર્થ જ પગ દૂખવ્યા. (?) બુલ્લાશાહ કહે છે કે જ્યારે સદ્ગુરુ મળ્યા, ત્યારે બધી ઉધરાણીઓ બધ ધઈ (નબધી ખટપટ મટી ગઈ) (ઈ. સ. ૧૭૬૦ થી ૧૮૧૦ દરમિયાનનો પંદબનો એક ફકીર)

ચેતન કા ગલ કાટત હૈ, ઘર પત્યર પાહન માનત હૈ ।
કહે દાસ ગરીબ નિરાસ ચલે, ધિક્કાર જન્મ નર લાનન હૈ ॥^૧

૧ કાજ અને પડિત ઝગડા કરી પૂછે છે, પણ નિશ્ચય થતો નથી. મુક્તિ કે યુક્તિ (યોગ)નો માર્ગ લેતા નથી, સામુઅસામુને જાણતા નથી. દેવળમા જાય છે અને મસ્જિદમા જાય છે, અને ત્યાં ઈશ્વરના સર્જેલાને કાપે છે. પરિતો અને કાજઓએ બધી બાજુ ડુબાડી દીધી છે; તેઓ નીરક્ષીરનો વિવેક કરતા નથી. જૈતન્યનું ગુણ કાપે છે, અને પશ્ચર તથા પાષાણને માને છે. ગરીબદાસ કહે છે અતે તેઓ નિરાસ થઈને જાય છે. એમના જીવતરને ધિક્કાર અને લાનત છે. (સન ૧૭૭૪ થી ૧૮૩૫ દરમ્યાનમાં એક કબીર શિષ્ય. ત્રણે ઉતારા સત્તવાળી મા. ૨, અજ્ઞાતવાદમાંથી લીધા છે.)

પ્રકરણ ૫ મું

સત્યવર્તન અને સત્યપ્રચાર

હુંવે પોતાના મતોને બ્યવહારમાં મૂકવાનો અને સમાજ પાસે મુકાવવા પ્રયત્ન કરવાનો પ્રશ્ન વિચારીએ.^૧

તેમાં પહેલાં પોતાના મત પ્રમાણે વર્તવાની ફરજનો વિચાર કરીએ. ,સત્યનિશ્ચય અને સત્યપ્રકાશન કરતાં સત્યવર્તનની ફરજ ઉપર હજુ વધારે મર્યાદાઓ હોય એ દેખીતું સત્યવર્તનની ફરજ છે. કારણ, એમાં આપણા વર્તનની બીજાનાં જીવન ઉપર શું અસર થશે એ જોવાની ફરજ બીજી થાય છે, અને તેથી પોતાના મત પ્રમાણે વર્તવાની પદ્ધતિ, વેળા વગેરેનો વિચાર કરવાની જરૂર રહે છે. છતાં,

૧. શા કારણસર તે હું સમજી શક્યો નથી, પણ મોક્ષાએ પોતાના મતોનો સમાજ પાસે અમલ કરાવવાનો વિષય ચહેલો વિચાર્યો છે, અને પોતે અમલ કરવાનો બીજો. મને આ રીત બિલકી લાગી છે, તેથી મેં એ કમ બદલ્યો છે.

પોતાનો જીવનક્રમ ઘડવાની બાબતમાં જો કોઈ માણસને ચાલુ આદર્શ અને પોતાના આદર્શ વચ્ચે મહત્વનો ભેદ લાગતો હોય, અને પોતાનો જીવનનો અખતરો સુદર રીતે અજમાવી શકાશે, તથા ધણા માણસોને તે રીતે વર્તતાં કેળવી શકાય તો માનવજાતિનો કેટલોક ભાગ તો વધારે જિંચા પ્રકારનું જીવન ગાળી શકશે, એમ તેને લાગતું હોય તો થોડા કાળ માટે તેને સમાજનિંદાની સગવડો લેવી પડશે એ ધાર્તીથી એવી મૂલ્યવાન અને ઉદાત્ત આશાઓ ત્વજવી એ તો પેટની ખાતર પોતાનું સત્ત્વ વેચવા બરાબર છે. સમાજની ચડતી માત્ર તેનાં નીતિસૂત્રો સુધરવાથી કે ઉન્નત થવાથી જ થઈ શકતી નથી; પણ નૈતિક પુરુષાર્થ જાગ્રત થવાનીયે જરૂર રહે છે. કોઈ પ્રજાની નૈતિક અવનતિ થવાનું

નૈતિક પુરુષાર્થનું તાત્કાલિક કારણ તેનામાંથી નૈતિક પુરુષાર્થ મહત્ત્વ ધરી ગયેલો હોય છે તે હોય છે તથા તેના નૈતિક સદસદ્વિવેકનો નાશ થયેલો હોય છે તે હોય છે, તેના નીતિના સિદ્ધાન્તની અવનતિનો નહિ. મુસલમાનો પૂર્વમાં અને રૂપેનમાં ખ્રિસ્તીઓ સામે ફત્તેહમદ થયા તે તેમનું કર્તવ્યશાસ્ત્ર વધારે ઉન્નત અથવા વધારે વ્યાપક હતું તેથી નહિ, પણ કર્તવ્ય અથવા ધર્મ માટે તેમનો આદર વધારે પુરુષાર્થો અને તેજસ્વી હતો તેથી.

નૈતિક પુરુષાર્થ અથવા તેજના આવા અતિમહત્ત્વને લીધે, પ્રજામાંથી બળાતકારે એને દાખી દેવાના પ્રયત્નો એ પ્રજાની ચડતીને અત્યંત વિઘ્નરૂપ છે એ બહુ સદગતવર્તું તેને દાખી દેવામાં પડે એમ નથી. આપણા દેશમાં એનો પ્રયોગ સંકડો વર્ષોથી થતો આવ્યો છે, અને આપણો દેશ એનાં પરિણામ ભોગવી રહ્યો છે. આથી, કોઈ માણસ પોતાના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પોતાનું જીવન ઘડવા પ્રયત્ન

સ્વરૂપશી વર્તન—મોર્ક્ષીનો મત

કરે તો, તેમ કગામા એ અચૂક જૂલ કરતો હોય અને એનો દાખલો પ્રગ્નને નુકસાનજગક છે એમ ધણા લોકોનો મત હોય તોયે, જ્યાં સુધી એનો પ્રયત્ન કેવળ પોતાના જીવનપૂરતો, જ મર્યાદિત ગહે ત્યાં સુધી એને એમ કગતા અટકાવવા માટે કોઈ પણ પ્રકારના બળનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય નથી એમ મોર્ક્ષી લાગપૂર્વક કહે છે જેને પોતાના મિદ્ધાન્તો માયા જ છે એમ પાકે પાયે ખાતરી હોય, તેને મામ ઉપાયો ઉપર જ આધાર રાખવો ઘટે બળાત્કાગના ઉપાયો મમાજનુ નૈતિક તેજ આણુ કરે છે અને દક્ષને પોષે છે^૧

હું જો કોઈ માણુમની નવીનતા કેવળ પોતાપૂરતા વર્તનની મર્યાદામા જ ગહે તો તેને તેનો અમન કગવા દેવાની સ્વતન્ત્રતા હોવી જોઈએ એમ મોર્ક્ષીએ નિયમ તારાવ્યો

સ્વરૂપશી વર્તન— છે સારી પેઢે ઉન્નત થયેલા અને નીરાગી મોર્ક્ષીનો મત મમાજમા પોતાનું રક્ષણ કરવાની પૂરતી શક્તિ હોય છે, અને તેથી એવા મમાજમા આની સ્વતન્ત્રતાનો ઉપયોગ ન કરનાર તેમજ એવો ઉપયોગ કરનારને

૧૦ લોર્ડ મોર્ક્ષી—પોતાની હિંદી પ્રધાન તરીકેની કારકિર્દી દરમ્યાન—કા તો આ વિચારોનું વિસ્મરણ થયું, અથવા એનું કોઈ ચાલ્યું નહિ તેથી, અથવા હિંદી પ્રજા પ્રત્યે પૂરતો સદ્ભાવ નહિ હોય તેથી, એના સમયમા, એના આવા વિચારો હોવા છતાં, હિંદી પ્રજાનું નૈતિક તેજ હણી લેવા માટે ઇરાદાપૂર્વક પ્રયત્નો થયા હતા

કમનસૂત્રે આપણે દેશ દરેક વિજ્ઞથી પ્રજાએ દેશની પ્રજાનું નૈતિક તેજ હણવા માટે લીધેલા કપાયોની જીવલીભગતી મોખ છે આપણા અસ્પૃશ્યો, આપણી રાનીપરજે, બ્રાહ્મણોનો, બ્રાહ્મણો તેમજ મુસલમાનો જેમજેમ બીજાએથી હણાતા ગયા, તેમતેમ તેઓ પામ માણુ જીવું કરી જ ન શકે એવી નીતિ તેમને વશ કરનારા તરફથી તેમના પ્રત્યે ચલાવાઈ, અને આજ સુધી એજ નીતિનો અમલ ચાલુ રહ્યો છે

બળાત્કારથી દાબી દેવા મથનાર બંને નડામા જ લાયલીત રહે છે એમ મોર્ખો માને છે કેટલી હદમા નના વિચાર સમાજને લાભ-કારક થશે કે હાનિકારક તે એ સમાજની નીતિની લાવના કે બુદ્ધિના પ્રગટાસ પર જ આધાર રાખતી નથી ગણે કે સમાજની પ્રવૃત્તિને પ્રેરનાર માત્ર એ બે જ બળો હોતા નથી, પણ તેની રાજકીય અને આર્થિક સ્થિતિ પણ હોય છે કેવળ નીતિના વિચારો રાજકીય અને આર્થિક પરિસ્થિતિને ઊંચી વાળવાને અસમર્થ નીવડે છે એમ ઇતિહાસમાંથી જોઈ શકાય માટે જ્યાં સુધી રાજકીય અને આર્થિક પરિસ્થિતિ અમુક સુધારાને અનુકૂળ ન હોય ત્યાં સુધી નૈતિક કે તાત્વિક દૃષ્ટિએ એ ગમે તેટલો સહસ્ત્રનો લાગતો હોય, તોપણ પ્રજામાં એ બધું પ્રવેશ કરી શકશે નહિ અને ગણીગારી વ્યક્તિઓ જ તેનો અમલ કરશે આવી વ્યક્તિઓને પોતાપૂર્વે પોતાના જીવનમાં એના સુધારાનો અમલ કરવા દેવામાં સમાજને ઘણું નુકસાન નથી બચતું, જો કંઈ થાય તો લાભ જ થાય

આથી, મોર્ખોની સલાહ એવી છે કે સુધારકે માર્ગ લીધેલું કાર્ય ખતથી અને પાકે પાચે કર્યું જવું, અને જૂના વિચારના માણસોએ કંઈ પણ નીરોગી સમાજમાં આત્મમરફાણનો શુભ છે એવી શ્રદ્ધા રાખવી. જૂના માર્ગોની મોતી જૂલ એ હોય છે કે તે એમ માની લે છે કે સામાન્ય રીતે માણસો પોતાના આવેશથી જ દોરાતા હોય છે, પણ હિતબુદ્ધિથી દોરાતા નથી, એટલું જ નહિ પણ, વળી, એમના આવેશ ધણખંડુ સ્વાર્થો અને નુકસાનકારક જ હોય છે, અને જે યોજના માથે એમને સીધો સંઘડ હોય તેમાયે તેઓ પોતાનું હિત વિચારવાને લાગ્યે જ શક્તિમાન હોય છે આ વિચારસરણી મોર્ખોના મત પ્રમાણે જૂલભરેલી છે.

હું મોર્લીના આ વિચારો મોર્લીએ સ્વીકારેલા મિલના 'સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાન્ત' પરથી નીકળ્યા છે. મિલનો સિદ્ધાન્ત જે બરાબર હોય તો કદાચ મોર્લીનો, મત મિલનો સ્વતંત્રતા- બરાબર ગણાય. પણ જે એ સિદ્ધાન્તમાં જ નો સિદ્ધાન્ત જૂલ હોય તો મોર્લીના વિચારોમાંયે દોષ આવવાનો. આથી, આપણે મિલનો સ્વતંત્રતાનો સિદ્ધાન્ત જરા તપાસવાની જરૂર છે. મોર્લીની પોતાના પુસ્તકની આગલી આવૃત્તિઓમાં પુરવણીરૂપે એ સિદ્ધાન્તની એણે વિસ્તાર-પૂર્વક સમજૂતી આપી છે.

મિલ કહે છે કે માણસનાં કાર્યો અને વિચારોના 'સ્વરૂપર્શો', અથવા પોતાની જાતપૂરતાં મર્યાદિત, અને 'પરસ્પર્શો' અથવા બીજાઓ ઉપર પણ અસર પહોંચાડનારાં જે પ્રકારનાં કાર્યો એવા જે ભાગ પાડી શકાય. આ વિભાગ અશાસ્ત્રીય જ નહિ, પણ નૈતિક દૃષ્ટિએ પણ સમાજને હાનિકારક છે, કારણ કે દરેક કાર્ય વ્યક્તિસ્પર્શી અને સમાજસ્પર્શી એવા બંને અંશોવાળું હોય છે—એવો આ વિભાગ ઉપર આક્ષેપ મૂકવામાં આવ્યો છે. મોર્લીના આ ઉપર એટલો જ જવાબ છે કે 'આ વિભાગો વ્યવહારદૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે. આપણે એવા વિભાગને ખ્યાલમાં લાવી શકીએ એમ છીએ. સ્પૂળપણે આમ કહેવું ઠીક છે. પણ જે વિભાગની પદ્ધતિ સંદોષ હોય તેના ઉપર રાજકારણનો કે નીતિશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત રચવો એ સુચિતક લાગતું નથી. વળી, એ વિભાગપદ્ધતિ નૈતિક દૃષ્ટિએ સમાજને નુકસાનકારક છે એ આક્ષેપ સામે મોર્લીના કંસો જવાબ નથી.

ફે મોર્લીએ ખીજ પછુ મે સિદ્ધાન્તો માની લીધા છે, અને તેને લીધે એને ઉપરના વિભાગો આવશ્યક લાગ્યા છે: (૧) માણસ ખીજના હિત પર દષ્ટિ રાખીને વર્તે છે, માનવવર્તનના સિદ્ધાન્તો તેના કરતાં પોતાના હિત પર દષ્ટિ રાખીને, પછુ સમાજના નિયમોને વશ રહીને વર્તે છે, તો વધારે સુખ મેળવી શકે છે; અને (૨) માણસોનો મોટો ભાગ પોતાનું નીતિનું ધોરણ, કોઈ અતિ ઉદાર સ્થાયી સિદ્ધાન્તને અનુસરીને, અને નહિ કે દરેક પ્રસંગે જે તાત્કાલિક ઉપયોગનું લાગે તેવા સિદ્ધાન્તને આધારે અમલમાં આવે છે.

મોર્લીએ માની લીધેલા આ સિદ્ધાન્તો વિવાદાસ્પદ છે. ખીજે દેકાણે આ પુસ્તકમાં જ મોર્લીએ એથી ઊલટા સિદ્ધાન્તો સાચા હોય તેમ દલીલ કરી છે. શરૂઆતમાં જ મોર્લીએ ઐય અને ગ્રેય વચ્ચે ભેદ દેખાડીને કહ્યું છે કે લોકોની અભિરુચિ ઐય કરતાં ગ્રેય પ્રત્યે વધારે હોય છે, અને એ મનોદશા માટે પોતે ભેદ દેખાડ્યો છે; એટલે કે ઉપર પહેલા સિદ્ધાન્તમાં જે કહ્યું છે તેથી ઊલટું જ કહ્યું છે. તેમજ, સત્યાગ્રહીએ 'ધણ'ના મતની દરકાર ન કરતાં સત્યને જ અનુસરવું જોઈએ, એના સમર્થનમાં દલીલ કરી છે કે 'ધણ'ના જીવનની, તેમના ચર્ચાના વિષયોની અંતે તેમના આદર્શોની ક્ષુદ્રતાને વિચારીએ, તો તેમના મતની લેશ પણ પરવા કરવી ઘટતી નથી. આ દલીલ ઉપરના ખીજ સિદ્ધાન્તથી ઊલટી જ છે.

વિચાર કરતાં જણાશે કે ઉપરના સિદ્ધાન્તોથી ઊલટા નિયમો વધારે સાચા છે. જે માણસ ખીજનું હિત લક્ષ્યમાં રાખીને વર્તે

છે તે, સમાજના નિયમોને વશ રહ્યાં છતાં પોતાનું જ હિત
ધ્યાનમાં રાખીને વર્તનારા કરતાં વધારે સુખ અનુભવે છે. તે જ
અમાણે, ધણાખરા લોકો પોતાનું નીતિનું ધોરણ કાંઈ અતિ ઉદાર,
સ્થાયી સિદ્ધાન્તને અનુસરીને નહિ, પણ,
હિલટા સિદ્ધાન્તો સાધારણ રીતે, કાં તો દરેક પ્રમંગે જે
તાત્કાલિક ઉપયોગનું લાગે તેને, અથવા
તો મુશ્કેલાવે રૂઢિ કે કાયદાને અનુસરીને વર્તે છે.

મિલ અને મોર્લી બન્ને વ્યક્તિને જેમ બને તેમ વધારે
સ્વતંત્રતા આપવા ચાહે છે. કારણ, ‘ધણા’ ભેગા થવાથી વિવેક
વધે છે એમ તેઓ માનતા નથી. ‘ધાડાં-
બહુમતી વિષે શાહીના દોર છૂટા મૂકવામાં આવે તો
અશ્રદ્ધા અમામાન્ય પુરુષોની ઉદાર આશાઓ અને
વિચારસૂષ્ટિઓ ધૂળમાં મળી જાય.’

‘ધણા’ઓના હાથમાં સત્તા આપવા કરતાં એકાદ ગાલા
‘ઉદ્ધારક’ના હાથમાં તેને સરમુખત્યાર (ડિક્ટેટર) કરી પૂર્ણ
સત્તા સોંપવામાં આવે તો જનકલ્યાણ વધારે
પ્રભુનો ઉદ્ધારક સારી રીતે સાધી શકાય એમ તેમને લાગે
સરમુખત્યાર છે. આવા ઉદ્ધારક પાછી શકે તે માટે વ્યક્તિ-
સ્વાતંત્ર્યની માત્રા જેમ બને તેમ વધારે
રાખવી જોઈએ. આ વિચારથી જ બન્નેએ કાર્યો અને વિચારોના
‘સ્વસ્પર્શો’ અને ‘પરસ્પર્શો’ એવા વિભાગો કર્યા છે.

હું મિલ અને મોર્લીના આ સ્વતંત્રતાનો સિદ્ધાન્ત પૂરેપૂરો
રૂપીકારી શકાય એવો નથી. ‘સ્વસ્પર્શો’ કાર્યો અને વિચારો

માટે બ્યક્તિને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવાથી સમાજની નીતિ જોખમમાં આવી શકે છે. જેઓ સતતિનિયમનના ઉપાયોને અનીતિ-મય માને છે, તેમની દષ્ટિએ સંતતિનિયમનની હિલચાલ આનું

ઉદાહરણ થઈ શકે. માણસ કોઈ નવા પ્રકારનું મોર્શી-મિશન કર્ય કરે અથવા મત બાંધે ત્યારે તે શરૂઆતમાં મતોની પરીક્ષા લેલે 'સ્વસ્પર્શી' જ છે એમ લાગે, છતાં એનું ધ્યેય તો એને ફેલાવવાનું જ હોય. આથી કોઈ કાર્ય કે વિચારને કેવળ 'સ્વસ્પર્શી' ગણવું એ જુલાવામાં નાંખનારું છે. માણસ સામાન્ય કર્મમાર્ગનો ત્યાગ કરી સન્યાસ લે, ભક્ત બને, કે યોગ સાધે, તો તેમણે એનો, મોડોવહેલો, ખીજને એપ લગાડવાનો ઉદ્દેશ બની જાય છે, અથવા એવા સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ વિનાયે એપ લાગવાનું પરિણામ નીપજે છે. વળી, પ્રજામાં બધી બાબતોમાં અને હંમેશાં આત્મરક્ષાની શક્તિ હોય છે જ એમ નથી દેખાતું.

‘જનકલ્યાણનું એક અતિશય અગત્યનું અંગ સ્વતંત્ર આત્મવિકાસ છે, અને સ્વાતંત્ર્યનું ક્ષેત્ર બને તેટલું વિશાળ રાખવાથી જ સ્વતંત્ર આત્મવિકાસને ઉત્તેજન સ્વાતંત્ર્ય અને મળી શકે છે’—એ વાક્ય પણ વધારેપૂરું નિયંત્રણ છે. દરેક પ્રકારના આત્મવિકાસથી લોક-કલ્યાણ કે એ બ્યક્તિનું કલ્યાણ થાય જ એમ નથી. લોક કે બ્યક્તિ—બંનેના—કલ્યાણ માટે સ્વતંત્રતા તેમજ મોઝ નિયમન (disciplined training) બંનેની આવશ્યકતા રહે છે. ‘ધણા’ આથી વધારેમાં વધારે કલ્યાણ થાય છે, એ પણ જેમ જરાજર નથી, તેમ ‘ઉદારક’ સરમુખત્યાર પણ તે સાધી શકે છે જ એમ ન કહેવાય. એકમાં જેમ અરિધતા

૧ સ્વતંત્રતાની યોગ્ય માત્રા

અને દૂકી દૃષ્ટિના સ્વાર્થનો સદા સભર ગ્રહે છે, તેમ ખીજમાં, કમમાં કમ, પચુતા વધવાની ધામ્તી ગ્રહે છે^૧

સ્વતંત્રતાની યોગ્ય માત્રા હું ત્યારે સ્વતંત્રતાની યોગ્ય માત્રા કઈદી
માત્રા મને આ પ્રમાણે લાગે છે

૧ ‘સ્વરૂપર્શો’ કે ‘પરરૂપર્શો’ કાર્યો કે વિચારો પર નિયમન હોઈ જ ન શકે એમ ન કહી શકાય

ખીજી વ્યક્તિને હાનિ થતી અટકાવવા માટે વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા પર અંકુશ હોઈ શકે એટલું તો બધાએ સ્વીકારે છે.

૨

૧. મિલની પહેલા મિલ્ટન અને લોક એ એ વિદ્વાનોના ‘સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાન્ત’ના વિચારો પ્રચલિત હતા એમના મત પ્રમાણે ખોલ બધાને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર આપી શકાય, પણ રોમન કેથલિક મતના લોકોને તે આપી શકાય નહિ એવો હતો. આ સંકુચિત દૃષ્ટિ કારણ મિલ તથા મોર્સની ખ્યાલમાં બરાબર જાન્યુ લાગ્યું નથી રોમન કેથલિક મતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મના વિધિઓ કે ઉત્તર, આત્મા, પોપ વગેરે બાબતોની માન્યતાઓ પોતા કરતા જુદી હતી એ કારણથી આ વિરોધ હતો એમ માનવું બરાબર નથી પણ જ્યો રોમન કેથલિક ગુરુઓને અને સપ્રદાયને ન માને તેઓનું નિર્કર્ષન, કરવું જોઈએ—એવો ઉપદેશ અને બળાત્કાર એ વિરોધનું કારણ હશે. જ્યાં સુધી એવો ઉપદેશ અને બળાત્કાર કાયમ રહે ત્યાં સુધી તે સપ્રદાય માનવસમાજને હાયરૂપ ગણાય એમ, હા ત, કોઈ મુસલમાન પણ કે હિંદુ પણ એમ માને કે પરધર્મીને બળાત્કારે ઘટલાવવામાં કે એની સ્ત્રી પર બળાત્કાર કરવાથી અથવા પોતાના ધર્મની નિંદા કરનારનું ખૂન કરવાથી પુણ્ય લાગે છે, તો એ થંથ જરૂર માનવસમાજને હાયરૂપ ગણાય, અને તેથી તેની સ્વતંત્રતા પર અંકુશ મૂકવો પડે મિલના અમતમાં એ દસ રોમન કેથલિક મતમાં રહ્યો નહોતો, એટલે તેમની સ્વતંત્રતા ઉપર અંકુશનું પણ કારણ રહ્યું નહિ આથી, મિલ્ટન અને લોકના મત મિલ તથા મોર્સની સંકુચિત લાગ્યા.

તે વ્યક્તિ અમુક કાર્ય કરશે અથવા કરતી અટકશે તો તે જાતે સુખી થશે એ કારણથી, અથવા તો તેમ તેની પાસે કરાવવું, એ ધીજનની દષ્ટિએ હાપણુલરેણુ અથવા વાજખી લાગતું હોય તે કારણથી તેના પર અંકુશ મૂકવો યોગ્ય નથી એવો નિયમ પણ હમેશાં સ્વીકારી ન શકાય.

૨ પણ નિયમન કરવામાં વિવેક હોવો જોઈએ. નિયમનના પ્રકારમાં નીચેના ગુણો હોવા જોઈએ :

(ક) નિયમન સચોટ હોવું જોઈએ : એટલે જે ઉદ્દેશથી તે યોજવામાં આવ્યું હોય તે ઉદ્દેશ પાર પડે એવું હોવું જોઈએ. સામાન્ય રીતે આમ નથી હોતું. દડનીતિથી યોગ્યથેલા નિયમોમાં સામાન્ય રીતે એ ખામી હોય છે કે તે પ્રામાણિક અથવા નિર્દોષ માણસના માર્ગમાં ડગલે ને પગલે વિઘ્નરૂપ થાય છે, અને અપ્રામાણિક અથવા દોષ કરવા ઇચ્છનાર એનો લંગ કરી શકે છે. દાણ, દારૂ-વેચાણ, છાપખાનાં વગેરેને લગતા કાયદાઓ આવા પ્રકારના હોય છે. અપ્રામાણિક માણસો દાણમાંથી છટકવાની, ચોરીથી દારૂ બનાવવાની કે વેચવાની, અને અસત્ય તથા ગંદું સાહિત્ય ફેલાવવાની રીતો શોધી શકે છે. પણ પ્રામાણિક માણસને દાણના નિયમોને ક્ષીધે જ વધતી અનીતિને કારણે એની સાથે સંબધ ધરાવનારો ધધો કરવો પાલવતો નથી, દારૂનિષેધની પ્રવૃત્તિ કંઠણ થાય છે, અને છાપવું પાલવતું નથી. જેમજેમ આવા કાયદાઓ જોવામાં કંઠણ થાય તેમતેમ સરકારી નાનામોટા અમલદારોને લાંચરૂશવતનાં દારો ખૂણતાં જાય છે, અને પ્રજાની કનડગત વધતી જાય છે.

(ઘ) નિયમન ઓછામાં ઓછું હોવું જોઈએ, અને ઉદ્દેશ્ય સિદ્ધ થઈ ગયા પછી અટકી જવું જોઈએ. સામાન્ય રીતે દંડથી

‘દાખલો બેસાડવામાં’ નિયમન કરનારાઓને શ્રદ્ધા હોય છે. પણ નિયમનનો હેતુ ભયથી અમુક કાર્ય કરાવવાનો કે અટકાવવાનો નહિ, પણ દોષ કરનાર વ્યક્તિને અમુક નિયમો પ્રમાણે ચેતીતું જીવન ગાળવાની કેળવણી આપવાનો હોવો જોઈએ. પીનલ ડાક પ્રમાણે થતી શિક્ષાઓ તો ગુનેગારને પ્રામાણિક જીવન ફરીથી ગાળતું અશક્ય થઈ પડે એવા પ્રકારની છે. એથી ગુનેગારનું કશું કલ્યાણ તો થતુ નથી જ, પણ સમાજનીયે કશી રક્ષા થતી નથી. અમલદારો અને ગુનેગારો વચ્ચે જાણે સંક્રાંધી ગુના કરવાની રીતો શોધવાની અને તે રીતોની મામે એમને નિષ્ફળ કરવાની ખીજ રીતો શોધવાની સરત ચોજવામાં આવી હોય એવું પરિણામ જ આવે છે. નિયમનના આવા પ્રકાર ચોગ્ય નથી.

(ગ) નિયમન શરૂઆતમાં ભલે કપરુ લાગે, પણ અંતે નિયમમાં રહેનાર વ્યક્તિનેયે એ ઇષ્ટ હતુ એમ લાગે એવું હોવું જોઈએ.

(ઘ) જે કાર્યો અથવા વિચારો—પછી તે સ્વરૂપશી હોય કે પરસ્પરશી—આખી પ્રજામાં ફેલાય તો તે પ્રજાના જીવનનુ ધારણ, પોષણ અને સત્ત્વમશુદ્ધિમાં બાધા આવે એવાં હોય, તેમાં જ કાર્યો અને વિચારો ઉપર નિયમન થવું જોઈએ.

(ચ) જ્યાં આવા ગુણોવાળુ નિયમન ન ચોજી શકાય ત્યાં નિયમન ન કરવામાં જ હાપણ સમજવું જોઈએ. જેમકે, ખરાબ વિચારો ફેલાય એ ઇષ્ટ ન હોય, પણ એને માટે કરેલું નિયમન ખરાબ વિચારો ફેલાતા ન અટકાવી શકે, પણ એના પ્રગટ પ્રચારને બદલે ગુપ્ત પ્રચાર જ વધારે એવું જોય, અથવા સત્ય વિચારોનો પ્રચાર પણ અટકાવી દેતુ હોય, તો તેવું નિયમન કરવા કરતાં અનિયતજી રાખી, ખરાબ વિચારોનો વિરોધ સારા વિચારો ફેલાવવાના પ્રયત્નથી કરવો જોઈએ.

(છ) નિયમન છૂટક વ્યક્તિઓનું હોય, ગુનેગાર વ્યક્તિઓનું હોય, કે આખા સમાજનું હોય, એને પરિણામે આખા સમાજનું તેજ, નીતિધૈર્ય અને સમૃદ્ધિ વધવાં જોઈએ, એનો ક્ષય ન થવો જોઈએ.

૩ નિયમનના ક્ષેત્રની બાબતમાં આટલું ખ્યાલમાં રાખવું ધટે છે :

(ક) ધનપ્રાપ્તિનાં અને સુખનાં સાધનોનો ઉપયોગ અને વધારો કરવા પ્રત્યે સામાન્ય રીતે 'ધણી'ઓને ઉત્તેજનની જરૂર ન હોય. એ પ્રત્યે લોકોનું વળણ હોય જ. એના ઉપર અંકુશ મૂકવાની જરૂર પડે. આથી જે માણસોનાં કાર્યો અને વિચારો તેવાં સાધનોનાં ઉપયોગ અને વિપુલતા ઝોઝાં કરવાં તરફ હોય, અને સ્વસ્પર્શીપણની હદમાં રહ્યાં હોય, એટલે કે અહિંસાને માર્ગે જ એ કરવામાં કે ઉપદેશવામાં આવતાં હોય તો તેમની સ્વતંત્રતાની ઉપર અંકુશ મૂકવાની જરૂર ન હોય. કારણ, એવી બાબતમાં 'ધણી'ની આત્મરક્ષાની શક્તિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવામાં હરકત નથી.

(લ) સામાન્ય રીતે માણસો પોતાના હિતને લક્ષમાં રાખીને વર્તવાથી વધારે સુખ મળશે એમ માનતા હોય છે. માટે એમાં ઉત્તેજનની જરૂર નથી, પણ નિયમનની જરૂર પડે છે. આથી જે માણસોનાં કાર્યો અને વિચારો બીજાના હિતને લક્ષમાં રાખનારાં હોય અને તે સ્વસ્પર્શીપણની હદમાં હોય તેમની સ્વતંત્રતા ઉપર અંકુશ મૂકવાની જરૂર ન હોય. કારણ, એવી બાબતમાં પણ 'ધણી'ઓની આત્મરક્ષાની શક્તિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવામાં હરકત નથી.

(ગ) પણ ધનપ્રાપ્તિ અને સુખ મેળવવાની ઇચ્છાવાળા લોકો તેમજ પોતાના જ હિત તરફ દૃષ્ટિ ગાળનારા લોકો પણ તે માટે હમેશા ઉદ્યમી જ હોય છે એમ નથી બનતું આવી લોકકલ્યાણની દૃષ્ટિએ ધનપ્રાપ્તિ અને સુખના જે માધનો માટે તથા સ્વલિત માટે જે ઉદ્યોગિતા જરૂરની હોય તે નિર્માણ કરવા નિયમન હોઈ શકે

(ઘ) ધન અને સુખની પ્રાપ્તિ ધર્મમાર્ગે થાય, અને કેવળ પ્રેમને નહિ પણ પ્રેમનું પ્રિયાર જગાની રહે, જે માટે સ્વસ્પર્શી તેમજ પરસ્પર્શી કાર્યો અને વિચારો ઉપર અકુશ હોઈ શકે

૪ ધણા, લોકો ભેગા થયાથી જનકલ્યાણ થાય છે એ પણ સાચું નથી, અને પૂર્ણ સત્તાધારી ઉદ્ધારક પણ કલ્યાણ કરી શકે છે એ પણ સાચું નથી એ તો જેમના જીવનનું ધારણ અને પોષણ શુદ્ધ રીતે અને સારી રીતે થયું છે, તથા જેમની ભાવનાઓ શુદ્ધ અને જીવિતીય છે તેવા સરકારી, આગ્રિવાન અને જ્ઞાની પુરુષોની પરપગમાંથી જ વધારેમા વધાર મધાય એવો મતભવ છે તે ઉપગત એમની મદદમા નિષ્ણાત લોકોનીયે જરૂર પડે, પણ એવી ભાવનાની સમૃદ્ધિવિનાના કેવળ નિષ્ણાતો પણ પ્રજાનું કલ્યાણ ન કરી શકે આથી, સમાજમા સ્વતન્ત્રતા તથા નિયમનનું ધોરણ એવું હાવું જોઈએ કે જેથી ઉપર કલ્યા તેવા પુરુષોની પરપરા અખડ ચાતુ ગહે એવો પુરવ એક હોય કે અનેક હોય તે જ શાસન કરવાને લાયક છે સામાન્ય અર્થમા લોકોના એ પ્રતિનિધિ કે નેતા ન હોય, એટલે કેવળ પ્રસિદ્ધ લોકમતનો પડપો પાડનારા કે પ્રસિદ્ધ લોકમતના વકીલો ન હોય, પણ લોકહત્યને સમજી તેમની અવ્યક્ત અભિનાયાઓ અને વિચારોની દિશાને સમજનારા અને તે રીતે લોકમતને દોરનારા અને વાળનારા હોય, છતાં લોકની સેવા કરેલો હોવાથી લોકોએ તેમને પસંદ કરેલા હોય.

“સારું કામ કરવાની સ્વતંત્રતા એ જ સ્વતંત્રતા છે. સ્વૈર-વર્તનની સ્વતંત્રતા એ સ્વતંત્રતા નથી. સારું જ કર્મ કરી શકાય એવું નિયમન એ બધન નથી.” (મુદ્રારાક્ષમ)

આટલી નિયંત્રિત સ્વતંત્રતાથી વ્યક્તિને તેમજ સમાજને પોતાનું શ્રેય સાધી શકે એવો પુરુષાર્થ કરવામાં અડચણ નહિ આવે એમ મને લાગે છે. જેને સત્યની ઉપાસના કરવી હશે તેને એનાથી પૂરતી સગવડ રહેશે. મને લાગે છે કે સત્ય અમૂલ્ય રહે તેટલા માટે તેની ઘટતી કસોટીયે થવી જોઈએ. આવી વ્યવસ્થામાં સમાજનું નૈતિક તેજ હણાઈ ન જાય એટલી મર્યાદામાં સત્યોપાસકની કસોટીયે થશે, અને એવી કસોટીમાં જ સત્યામહી પોતાની, પોતાના વર્તનની અને પોતાના સિદ્ધાન્તોની મર્યાદાઓ જાણી શકશે.

હું હવે પોતાના મતનો અમલ કરવાકરાવવાની ફરજનો મતપ્રચાર આગળ વિચાર કરીએ.

પ્રથમ તો સત્યામહીએ આટલી વાત ખ્યાલમાં રાખવાની જરૂર છે: જે લોકોના વિચારોથી પોતે જુદા પડે છે, તે લોકોએ પોતાની વિચારસરણી, રૂઢિઓ અને પદ્ધતિઓ લોકાચારનાં કે મર્યાદાઓ વિચાર વિના બાંધેલી હોતી કારણે: નથી. એ બધી એક પ્રકારની વાસ્તવિક યા કાલ્પનિક જરૂરિયાતમાંથી ઉદ્ભવેલી હોય છે. ભલે એ પ્રથાઓ વગેરેની આજે ઉપયોગિતા રહી ન હોય, અને એક-બીજા સાથે તેમનો મેળ પણ તૂટી ગયો હોય. છતાં જ અનેક સંજોગોથી માનવજીવન નિર્માણ થયેલું છે અને તેમાં વીટળાયેલું છે, તેને લીધે લોકોની સ્વાભાવિક વૃત્તિ પોતાની પ્રથાઓ અને માન્યતાઓને ફેંકી દેવામાં મદદ હોય છે, અને ફેરફાર કરવામાં શિથિલ હોય છે.

ચાલી આવેલી પ્રયાઓમાંથી જે કોઈ થોડો આધાર મળે તેટલાથી પણ તેઓને સતોષ માનવાનું મન થાય છે. અતિશય આર્ગળ વધેલા વિચારકોને પણ જે નવીન આચાર અને વિચારમાં થોડા જ વખતથી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ હોય, તેવા આચારવિચારને આર્ષો-યે સમાજ તાખડતોખ શરણુ થઈ જાય એમ સુધારકે આગ્રહ રાખવો એ તો, સંકચ હોય તોપણ, જીવનને અવહેવારુ બનાવવાનો અને સમાજને છિન્નભિન્ન કરવાનો સીધો રસ્તો છે. આથી, સમાજજીવન ચાલુ રહે તે માટે, ત્યાં સુધી નવા આચારવિચાર મુજબની મંસ્થાઓ તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી પ્રાચીન ચાલુ રહેવા જ જોઈએ. આ જાતની નબાવી લેવાની વૃત્તિ—અથવા સનાતન સત્યાગ્રહત્યાગ—અનાગ્રહ—સામાન્ય વિકાસનું અપરિહાર્ય અંગ છે.

હું પણ આ વાતમાંથી બે પ્રકારનો સત્યાગ્રહત્યાગ ઊપજી શકે છે: એક અયોગ્ય અને બીજો યોગ્ય. જ્યારે તમે તમારા સાચા વિચારોને લોકોના ચાલી આવેલા આચારવિચારો સાથે બધબેમતા થાય તેટલા માટે દાટી દો અથવા તેમાં કાટછાંટ કરો.

ત્યારે *તે અયોગ્ય પ્રકારનો સત્યાગ્રહત્યાગ છે. યોગ્ય પ્રકારના સત્યાગ્રહત્યાગમાં તમે છુદ્ધિપૂર્વક માત્ર એટલો જ સ્વીકાર કરો છો કે તમારા કાળના લોકોમાંના ઘણા કાં તો તે વિચાર સ્વીકારવા તૈયાર નથી, અથવા તો તેને અનુસરીને પોતાની જીવનપદ્ધતિ બદલવાને તૈયાર નથી, અને તેથી, જોકે તમે તો તમારા વિચાર પર જ મક્કમ છો, છતાં આખું જગત તે વિચારને તાખડતોખ અનુસરે એવી હા ધરતા નથી અથવા આશા રાખતા નથી.

દાખલા તરીકે, કાલિન્સિલોના, સરકારી શાળાઓના, અદાલતોના અને ખેતાઓના બદ્ધિધારના વિષયોમાં, કે હિંદુમુસલમાન એકતાના

વિષયમાં ગાંધીજીના વિચારો સ્વીકારાય એવું આજે વાતાવરણ નથી તેથી જો ગાંધીજી ગણિતસિલમાં જન, પોતાની રાષ્ટ્રીય શાળાએ સગકારી બનાવે, અદાલતમાં વકીલાત કરવા માટે, અને ખેતાબ મળે તો તે સ્વીકારે, અથવા ધરલામ વિરુદ્ધ હિંદુકામને સંગઠિત કરવાની પ્રવૃત્તિ આદરે તો તે અયોગ્ય મત્યાગ્રહત્યાગ થાય પણ, 'મારા છતાં તમે આ વિચારો અમલમાં મૂકશો એવી હું અપેક્ષા રાખતો નથી પણ એ વિચારો મારે વાકે અજાણ્યા ન રહે કે પડતા ન મુજાય તે માટે હું એટલું તો કહી દઉં છું કે મેં તો તે મૂઠ માન્યતાઓ છોડી દીધી છે, અને તે વાત હું છુપાવવા માગતો નથી' આ યોગ્ય પ્રગરનો સત્યાગ્રહત્યાગ છે

હું મામાજિક કુમથાઓને દૂર કરવા માટે જોએ દઢ, સતત અને અડગ પ્રયત્ન કરતા હોય છે તેમની સામે, જોએતો એ કુમથાઓ ટકાવી રાખવામાં કાઈ ને કાઈ કુમથાઓના પક્ષની સ્વાર્થ હોય છે તેઓ તરફથી તેમજ જેમનામાં દલીલો પુરુષાર્થ કરવાની શક્તિ મદ હોય છે તેઓ તરફથી અને પ્રકારની દલીલો કરનારો આવે છે 'સમાજની કુમથાઓ અને દુરાચારો તેમજ હાનિકારક પદ્ધતિઓ એની મેળે જ દૂર થઈ જશે'—એવી માન્યતા પોષવા માટે જેમ આપણા દેશમાં કહેવામાં આવે છે કે 'મૌસૌના કર્મ પ્રમાણે થાય છે' 'ધર્મરેખા હશે ત્યારે જ થશે,' 'ગળે કરીને સધુ રહે થશે, આપણે શું કરવાના હતા?' તેમ સુરોપમાં ક્રિમાતેમાં ઉત્કાન્તિ અથવા વિકાસનાદની ઓથ લેવામાં 'ઉત્કાન્તિવાદ આવે છે ઉત્કાન્તિવાદની પાછળ વૈજ્ઞાનિક શોધખોળના અશો છે, તે છતાં તે પણ કાઈ ઓછા વહેમોને પોષનારું ચતુ નથી એ વાદને આધારે તેઓ કહે

છે કે 'વિચારો અને પ્રથાઓમાં એક પછી એક યનારા ફેરફારો કુદરતી રીતે જ દેખા દે છે અને ચર્ચા જાય છે, અને તેથી તેમાં પુરુષપ્રયત્ન કે ઇચ્છાની અપેક્ષા રહેતી નથી' .

હું મનુષ્યના હૃદયમાં જે વર્ષ ઇચ્છા કે નવો જણાતો વિચાર સ્ફુરે છે, તેને એ પોતાના મગજમાંથી સ્વામી તરીકે ઉપજાવે છે કે વિશ્વમાં કાઈ રીતે સૂક્ષ્મ નવા વિચારનું સ્વરૂપમાં ગહેલા ઇચ્છા અને વિચારોનું, પ્રથમ દર્શન પ્રકૃતિના કાઈ નિયમો મુજબ અનુકૂળ સમયે અને મગજની અનુકૂળ સ્થિતિમાં તેને કેવળ દર્શનજ થાય છે—તેનો યથાર્થ નિર્ણય કરવો કદાચ અશક્ય હોય મનુષ્યનું ચિત્ત ઇચ્છાઓ, વિચારો વગેરેને ઉપજાવનારું માધન નહિ, પણ કેવળ એવું દર્શન કરનારું અથવા પ્રતિબિંબ ઉઠાવનારું દ્રવ્ય જ છે એમ માનવું યોગ્ય હોય એમ અને આથી, ઉત્ક્રાન્તિવાદ, નિયતિવાદ, કાલવાદ વગેરે વિચારસરણીઓ, જે મનુષ્યને પ્રકૃતિના સૂત્રથી બધાયેલા કેનળ પૂતળા જેવો જ કરાવે છે, તે સાવ ભૂલ-ભરેલી ન કહી શકાય એમ પણ બને છતાં, ઝોટલું તો ચોક્કસ છે કે પ્રકૃતિ કાઈ ઢગધડા વિના કયાંયે કાર્ય કરતી નથી એની એક-એક પ્રકારની શક્તિ ચોક્કસ નિયમ પ્રમાણે જ ચાલતી જણાય છે ગમે તે મગજમાં ગમે તે વિચારો કે ઇચ્છાઓ દર્શન દેતા નથી, પણ અમુક રીતે જ વૃદ્ધિ પામેલા મગજવત્રોમાં જ તે, પ્રથમ દર્શન દે છે.

વળી, એકવાર એક કે વધારે વ્યક્તિઓમાં અમુક ઇચ્છાઓ કે વિચારોનું પોતાની મેળે દર્શન થવા પછી એનો વધારે ફેલાવો થવા માટે એ વ્યક્તિઓ જ સાધનજૂત થતી જણાય છે જે

માણુસને કોઈ વિશેષ પ્રકારના વિચાર કે ઇચ્છાનું પહેલું દર્શન થાય છે, તેને તે દર્શન ચતા પહેલાં લાખો ઝાળ સુધી, નજીક પ્રસૂતિ થવાની હોય તેવી, વેદના ખમવી પડે

પ્રથમ દ્રષ્ટા છે એ પોતાની તપશ્ચર્યાથી એ વિચાર, ઇચ્છા વગેરેને મેળવતો જણાય છે પણ એ વિચાર વગેરેને પ્રાપ્ત કરના માટે દરેક વ્યક્તિને એવી વેદના પ્રવૃત્તિ સહન કરાવતી નથી, પરંતુ પહેલી વ્યક્તિઓ દ્વારા જ તે ઇચ્છા કે વિચારને ફેલાવે છે જે અદસ્ય મનોમન્યન બાદ પ્રથમ વ્યક્તિને દર્શન થયું, તે મન્યન સાવ અટકતું નથી, પણ તે દરે સમાજમાં પ્રગટ રીતે અને વિશાળ ક્ષેત્રમાં પસરેલું જણાય છે

આ રીતે પણ એમ કહેવાને હરકત નથી કે પ્રજાની ઉન્નતિ સમાજમાં ચાલતી અનેક પ્રવૃત્તિઓ અને બળોની ઉપર આધાર રાખે છે ખરી, પણ તે પ્રવૃત્તિઓ અને બળોના આગેવાનો અને આધારસ્તંભો તે સમાજના સ્ત્રીપુરુષોમાંથી જ હોવા જોઈએ, બીજા કયાયથી તે મળી આવે એમ નથી પ્રગતિ કોઈ આપોઆપ થઈ જતી નથી એટલે કે એનાં જમાના સુધી લાખી કુખમ્બુ નિદ્રામાં પડ્યા ગયા પછી જગતની સાથે જ કોઈ સુધરેલી રિયતિમાં આપણે આવી ગયા છીએ એમ આપણને માલૂમ પૂરી આવે એ શક્ય નથી પરંતુ, જગતમાં જે કોઈ મર્યાદિત સુધારો થાય છે તેટલો પણ ત્યારે જ થાય કે જ્યારે લોકોમાં સુધરવાની ઇચ્છા પોપાડ, અને તે માટે ચોક્કસ ઉપાયો લેવાય

આથી એટલું મિદ્ધ થાય છે કે સમાજ પોતાની માધારજી ગતિ એક પછી એક અમુક પ્રકારના ફેરફારો કર્યા કરીને જ ચાલુ ગાંધી શકે અને એ ફેરફારોની પરેવ કરનાર કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિ અથવા ગણ્યામાંના લોકો જ દોવા જોઈએ આટલી તો આપણને

પ્રત્યક્ષ બનાવોના કેવળ અવલોકન પરથી જ ખાતરી થાય છે. આવી પહેલ કરવાનો વિચાર અમુક જ એક કે થોડાક માણસોને લાધે છે, અને ખીજને લાધતો નથી તેનું સમાજની પ્રગતિ કારણ એટલું જ કે તેમને કુધારો ખીજ કરતાં વધારે ખૂચે છે. જેને નવો વિચાર સૂઝી આવે છે તે કોઈ સદૈવ જગત રહેનાર કટપનાશીલ બુદ્ધિનો વિરલ મહાપુરુષ હોય છે; તેનાં સ્વભાવ અને તાલીમ જ એવાં હોય છે કે પ્રચલિત સ્થિતિને સુધારવાના વ્યવસ્થિત અને ગંભીર વિચાર ક્યાં વિના તેને જરાયે સખ નથી વળતી.

આનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ ‘સત્યાગ્રહ’ અને ‘રેટિયા’ની શોધ છે. નિઃશસ્ત્ર થયેલી પ્રજા એક મોટા સામ્રાજ્ય સાથે પોતાના હક્કો માટે શી રીતે લડી શકે, અને કામધધાને ‘સત્યાગ્રહ’ અને અભાવે જૂએ મરતા કરોડો લોકોને માટે ‘રેટિયા’ અતિવિશાળ પાયા પર થોજી શકાય એવો ગુજરાનનો ઇલાજ કયો—એ શોધવાને કેટલા

દીર્ઘકાળ સુધી ગાંધીજીના હૃદયમાં મન્યન ચાલ્યું હશે તે ગાંધીજી જ જાણે. ઉપરના અવતરણના છેલ્લા ફરમામાં જે મનની સ્થિતિ વર્ણવી છે તે ગાંધીજીની છે એમ એમના વિરોધીનેયે કળૂલ ક્યાં વિના ચાલે એમ નથી. આથી, સત્યાગ્રહરૂપી શસ્ત્ર અને રેટિયાની રાજી એમને જ સૂઝ્યાં અને ખીજને ન સૂઝ્યાં તેનું કારણ સમજી શકાય એમ છે. ત્યારપછી જે રીતે એ વિચારોનું પ્રજામાં મન્યન થયું તે આપણે જાણીએ છીએ.

સંભવ છે કે એવા જ પ્રકારની શોધ માટે એટલી જ વ્યાકુળતા ધરાવનાર કોઈ ખીજ વ્યક્તિને ‘સત્યાગ્રહ’ કે ‘રેટિયા’ ને બદલે ખીજ કોઈ ઉપાયો સૂઝે. ખીજ કોઈ દેશમાં ગાંધીજીને જ

બીજા ઉપાયો સૂઝે એમ પણ સંભવે. ક્યા ઉપાયો સૂઝે તે દેશકાળ ઉપરાંત તે વ્યક્તિના પૂર્વમંસ્કારો, તેણે સ્વીકારેલી મર્યાદાઓ અને તેની આબુખાબૂની પરિસ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે; અને સૂઝેલા ઉપાયોની યોગ્યાયોગ્યતા તેની વ્યાખ્યાતા ઉપરાંત તેની જીવનભરની સત્યોપાસના, વિવેક તથા તારતમ્ય બુદ્ધિ ઉપર પણ આધાર રાખે છે. એ યોગ્યાયોગ્યતાનું માપ તો ભવિષ્યમાં નીકળે. પણ આમ બેદ હોવાને લીધે જ એમ કહી શકાય કે માણસ (દા. ત. ગાંધીજી) નવા વિચારોના શોધક નથી, પણ કેવળ એના દર્શન કરનારા છે. એક જ મૂળમાંથી જાપજોલો નવો વિચાર માક્સને એક રીતે, લેનિનને બીજી રીતે, ગાંધીજીને ત્રીજી રીતે એમ બહારથી અત્યંત ભિન્નરૂપે દેખાય એમ પણ દર્શન દે. કેટલા અંશમાં એને દર્શન થાય તે એની ઉપર કહી તેવી યોગ્યતાના ઉપર આધાર રાખે છે.

ફૂ સામાન્ય પ્રગ્નને કુધારાઓ ખૂંચતા નથી તેનું એક સચોટ દૃષ્ટાન્ત આપણી ગંદકીને નલાવી લેવાની ટેવમાં જણાઈ આવે છે. સારીરિક સ્વચ્છતાની ખાખતમાં આપણી ગંદકીનું આપણે—ખાસ કરીને સર્વથા હિંદુઓ—દૃષ્ટાન્ત દુનિયાની બીજી પ્રગ્નઓ કરતાં, ચડી જઈએ છીએ એટલે સુધી કેટલાક લેખકોએ કહ્યું છે. છતાં આપણાં પાપખાનાં, મોરીઓ, શેરીઓ, નદીતળાવના આરા. અને તીર્થસ્થાનોને જે રીતે આપણે નરકનાં ધામરૂપે નલાવીએ છીએ, તે આપણાં જ્ઞાનતંતુઓ કેટલાં જડ છે તે બતાવે છે. જે શેરીઓ પ્રસંગવિશેષે જમણવાર માટે પણ વપરાય છે, તે શેરીઓમાં પેશાબના રેલામાંથી પગ મૂકીને આપણે રાજ જઈએ છીએ; મગથી પગ ખરડાવાની પણ નવાઈ ન

ગણાય. તે વખતે આપણને સૂગ ચડે છે ખરી; છતાં એ સ્થિતિ ન જ નભવી જોઈએ એમ આપણને લાગતું નથી. આપણાં પાયખાનાં ગળદા, ખીડોનાં ફૂંઠાં, દીવાસળીની પેટીઓ તથા અસ્હીલ લુખાણો અને ચિત્રોનાં મંત્રહસ્થાન, અને કદીક દુરાચારનાં સ્થાન પણ બની રહે છે. નાકે ડૂચો દઈ કે આંખો બંધ કરી આપણે તેમાં બેસીએ છીએ અને કંટાળાએ છીએ. પણ જેમ પેલી વાતમાંના વાંદરો રાત્રે કરેલો ખૂંપેડી બાંધવાનો કરાવ સવાર પડતાં જ ભૂલી જાય છે, તેમ આપણે એકવાર પાયખાનામાંથી નીકળ્યા કે પાછું જાણે જવું જ નહિ પડે એમ માની ગદકી ભૂલી જઈએ છીએ; અથવા એમ કહો કે ગદકીને જોવાથી આપણને જે સૂગ ચડે છે, તેથી વધારે સૂગ આપણને ગદકી દૂર કરવાકરાવવામાં ચડે છે. ભગિની નિવેદિતા જેવાં કોઈકે આવીને આપણે કરેલી ગંદકી સાફ કરે તો ક્ષણભર આપણા ગાલ પર શરમના રોરડા પડે છે, સફાઈ થવાથી પ્રસન્નતાયે લાગે છે, છતાં આપણને પોતાને એ ગદકી ખૂંચતી ન હોવાથી એનું કામ ચાલુ રાખવા માટે, અથવા આપણી ટેવોને સુધારવા કે બ્યવસ્થા કરવા આપણે કશું જ કરવા તૈયાર નથી. આ અને આવી અનેક સમાજસુધારણા અને ગ્રામસુધારણાની બાબતમાં ગાંધીજી જેવાને જ ચટપટી ધાય છે અને બીજાને નથી થતી કારણ કે પ્રચલિત કુધારા એમને જ બીજા કરતાં વધારે ખૂંચે છે, અને તે સ્થિતિને સુધારવા માટે બ્યવસ્થિત અને ગંભીર વિચાર કર્યા વિના તેમને જરાયે એન પડતું નથી.

હું પણ એકાદ નવો વિચાર કે સિદ્ધાન્ત પોતાને પ્રાપ્ત થયા પછીયે—કોઈક વાર સાચી વિનયશ્રુતિથી, તો ઘણીવાર વિવ્રવ-વૃત્તિના બહાના નીચે રહેલી સુખાસકિતથી—સોકરુચિની પાછળ જ ચાલવામાં અને તેને પંપાળ્યા કરવામાં જ ડહાપણ મનાય છે.

‘પહેલ કાણુ કરે’ અથવા ‘હુ એકલો શુ કરવાનો હતો’ એ વિચારથી ધણાઓ પોતાના સાચા મિદ્ધાન્તને અનુભવતા અટકી જાય છે. લોકરુચિ કે સગાગની રચિની વિરુદ્ધ પડનાથી ઊપજતા ભોખમ ન હોય છતાં નવો વિચાર ધરાવનારને અનેક પ્રકારના સ્વાર્થોનો ત્યાગ કરવો પડે છે. મમા કમ પોતાની પૈસા મેળવવાની પ્રવૃત્તિને થોડી પણ મોળી ડગવી પડે છે અનેક નાનીમોટી સગાઓ તેના નાશ કરનારાઓની શિથિલતાને લીધે નિઃપ્રાણુ જેવી ચાલતી આપણે ભોઈએ છીએ, જાણ, પોતાની સુખાસક્તિનો થોડો પણ ત્યાગ કરી તે સગાને અપનાવવા માટે પૂરતા માણસો મળી આવતા નથી ખીજી પ્રવૃત્તિઓની બાંધતમા ગમે તેમ થાય, પણ જે વિચારો એવા હોય કે તેનો જ્વાલેય પણ સ્વીકાર કર્યા વિના સમાજને ચાલનાનું નથી એની આપણી દૃઢ પ્રતીતિ થતી હોય, તે વિચારોને અગે જરૂરની પ્રવૃત્તિને લોક કે મગાગના ભયથી, અથવા ‘પહેલ કાણુ કરે’ કે ‘હુ એકલો શુ કરવાનો હતો’ એ વિચારથી જો આપણે અટકાની ગમીશું, તો આખરે જ્યારે પરિવર્તન થશે ત્યારે તેનો આવાન કેટલો ભયગ થશે, અને તેને પહેલથી વળગી માટે તથા તેના મપાટામાંથી બચવા માટે મમાન કેટલો ઓછો શક્તિવાન બન્યો હશે તેનો આપણને ખ્યાલ નથી એમ મહેલુ ભોઈએ,

હું એક દષ્ટાન્તથી આ મમજીએ એક વેપારીને વર્ણવેલો ખોટા આવતી હોય અને પોતાની મિનમ્ત ધમાઈ ગઈ છે એમ ખાનરી થઈ હોય, પણ પોતાના કુટુંબીઓને આધાર ‘દેવાળિયા વૃત્તિ’ પહેલ્યે તથા ખૂબ દગ્ગમગ કરી પડશે, અને તેથી ધગની અણમમજુ વ્યક્તિઓ દલાય દ્યેસ કરશે એવી ખીદથી તે ખરી હમીનને દમાવી ગમે, અને

વર્ષો સુધી હાંડીઓ આપીને મંદિરોજલાલીનો ડાળ ચાલુ રાખે, તેને જ્યારે આખરે ઘડો ફૂટી જાય જ, ત્યારે કેટલો તીવ્રતર આઘાત સહન કરવો પડે છે તેના મમાજમાથી ઘણા દાખલા મળી આવે છે. જો પહેલાંથી જ માચી વાતો જણાવી તે પ્રમાણે જીવનમાં ફેરફાર કરવામાં આવે તો જે કુટુંબીઓ થોડા કલેશથી માદા જીવનને અનુકૂળ ચર્ધ શક્ત, તેમને એકાએક નવી સ્થિતિને નહુટકે અનુકૂળ થવું કઠણ ચર્ધ પડે છે, અને પછી પ્રયત્ન છતાં જે કઠણ જીવનને પોતે ટેવાયેલાં નહિ તેને નિભાવવાની ફરજ ઓવી પડે છે, અને ચિંતા, રોગ અને અકાળ મૃત્યુના ભોગ થવું પડે છે. આવી વૃત્તિને આપણે 'દેવાળિયા વૃત્તિ' કહીએ છીએ.

સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક બાબતોમાં પણ દેવાળિયા વૃત્તિની અછત નથી હોતી. નહુટકે જ સત્ય પરિસ્થિતિને અનુસરવું, ત્યાં સુધી તાત્કાલિક પ્રેયને જ પસંદ કરવું—એનું જ નામ દેવાળિયા વૃત્તિ. પછી સત્ય પરિસ્થિતિ આવ્યા વિના તો રહેતી જ નથી, અને નહુટકે જે સ્થિતિને વશ થવું પડે તેમાં સમજપૂર્વક તેને અનુમરમામાં જે મમાધાન રહે છે તે મળતું નથી.

'દેશનું ધન વધતા ને વધતા પ્રમાણમાં દર વર્ષે ધસડાતું જાય છે' ભાગ્યે જ એવો કોઈ ધધો છે કે જેમાં કેવળ કોઈદેશી વસ્તુને પ્રામાણિકપણે ઉપજાવી અને વેચવાથી જે અર્થમાં દેવાળિયા કાંઈ બચત રહે' તેથી કોઈ સમૃદ્ધ થવાની આશા રાખી શકે. બધાંનાં ભાગ્યે 'સદાની હારજીત, ભેગસેળ, ખોટા માપ કે ગ્રાહકની ખીંછ કોઈ છેતરપીંડી ઉપર જ અવલબી રહ્યાં છે. સમાજનો અતિ દરિદ્રી વર્ગ જૂખમરાને લીધે નિમિત્ત મળતાંની માથે મરતો જ જાય છે; દરિદ્ર વર્ગ અતિ દરિદ્ર થતો જાય છે, અને મધ્યમ

વર્ગને મધ્યમપણાનો ડોળ કેમ ચાતુ ગણવો એ ઠંકણ ને કંઠણ
ભાગતુ મન્ય છે આ દેશની આર્થિક પરિસ્થિતિ

સ્વદેશમાં કે પરદેશમાં કોઈ પણ ઠેકાણે માનભગ થવાના
ભય વિના વમતુ અશક્ય, પુરુષની ડમાણીનો કાર્ષક આધાર મગકારી
તત્ત્ર હોવાથી સ્ત્રીને કે દીકરાને પણ દેશની
રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવો અગમ્ય બને એવું
દેવાગિયા વૃત્તિ ભયભરેલું માનમ, જવિધાવાવાની પુનઃગત્તિની
મદૈવ શક્યતા, પ્રજાના મન વિરદ્ધ જ નહિ,
પણ પ્રજાની ઉત્તરિને વિધાતક અને પ્રજાનું અપમાન ઠરનારા
અને એમનો તેજેભગ ઠરનારા કાયદાઓની ગચના અને અમલદાર
લાયગુસવત અને ઉગાઉ પગારોવાળી નોકરશાહી, અતઃ ઠરણ કે
પ્રજા કોઈ તેયે જવાનદાર નહિ એવા મગ્ગઓ, નિષ્પક્ષપાત ન્યાયનો
અભાવ આ દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિ

આ જગતમાં નાનામોટા મર્વે મનુષ્યોમાં સ્વાભિમાનની
જાગૃતિ ઉત્પન્ન થયેલી જણાય છે, અને તે અચૂકપણે પ્રગતિ કરતી
માણુમ પડે છે માનવપ્રજાના ઉત્તરોત્તર
સામાજિક અભ્યુદય માટે એ જાગૃતિને વધાવી લેવી અને
દેવાગિયા વૃત્તિ તેને યોગ્ય વળણ આપવું એ જ યોગ્ય વૃત્તિ
ગણાય માણુમ-માણુમ વચ્ચે પૂત્ય-પૂજક-
ભાવનો ને કોઈ માયો પાયો દોષ શકે તો તે કેવળ ચારિત્રની
હિચ્ચતાનો જ હોવો ધો, ને કોઈનો બહિષ્કાર યોગ્ય ઠી શકાય
તો તે ચારિત્રના દોષને લીધે જ, પણ તેને મદને કેવળ જન્મના
કે મનના નિમિત્તથી રગનું, વર્ણનું, કુળનું કે તિંગનું અભિમાન
અથવા અપમાન, તે અભિમાનના બે બીજાઓનું પદ્ધનિમ્ન દત્તન

વ્યક્તિ, કુટુંબ, સમાજ અને દેશ સર્વેનાં સત્ત્વ, ક્ષય અને સમયનો અપવ્યય કરનારી ઝડિઓ આ દેશની સામાજિક પરિસ્થિતિ

ધાર્મિક પરિસ્થિતિનો ચિતાર આગલા પ્રકરણમાં આપી જાયો છે

હું આ પરિસ્થિતિને બરાબર સમજી લઈ દરિદ્ર નર્મને જીવનનું ધારણપોષણ શક્ય થાય એવી રીતે પોતાના જીવનના આદર્શો અને વ્યવહાર ધનિક વર્ગ ન બદલે, ગજદારી ભાવિ ક્રાન્તિની લોકો પ્રજાનું તેજ વધે અને કલ્યાણ થાય ભયકરતા એવી રીતે રાજ્યપદ્ધતિ ન બદલે, મમાજના ઊપલા વર્ગો નીચેના વર્ગો ધ્યરાય નહિ એવી રીતે સમાજનું બધાગણ અને રૂઢિઓ ન બદલે, અને ધર્મના નેતાઓ મૂઢ અગ્રહો, મમતો અને અશુદ્ધિયુક્તા માન્યતાઓને છોડી સાચી ધાર્મિક વૃત્તિ ફેલાવવા પ્રયામ ન કરે તો એ સર્વેનું પરિણામ એક દિનમ ક્ષેત્ર વિપ્લવને તેમજ બોલ્શેવિકમને ભુનાવે એવું ભયકર ન થાય તો આશ્ચર્ય ગણાય બનકે, એજ રીતે કદાચ ન થાય તે આખી પ્રજા હિતાવળે મગણપથે નાગી જવાથી એ પરિવર્તન કદાચ સમાજની એકેએક દુખારતને પાયામાથી ઉખાડી નાખે એમ બને, માત્ર કે ખગળ એકે પ્રકારનું ગાંધી સ્થિર ન થાય, ધન હોવું એ જ અપરાધ બને, વર્ણુની શ્રેષ્ઠતા જ હું ખનું કાગણ ચર્ચ પડે, અને ધાર્મિકતાનો અરા પણ રહ્યો નથી એમ કેટલોક ઢાળ લાગી આવે એમ પણ બને કે આ પરિણામો આજે થોડાવત્તા પ્રયત્નથી અટકાવવા શક્ય હોય, અને એ પ્રયત્નો વિષે આજે બેપગવા ગીએ તો એવો કાગ આવે કે પછી ભારે પ્રયત્નો કર્યા છતાં તેને અટકાવી શકાય નહિ

જીવનના ઉપર અમર કરનારા સિદ્ધાન્તોનો સ્વીકાર કરવામાં શિયિલતા રાખવામાં આવે તો કેવા ભયકર પરિણામે આવી શકે એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવા આટલું લખવું પડ્યું. હવે પાછા મૂળ ચર્ચા પર આવીએ

હું મિદ્ધાન્તને વ્યવહારમાં મૂકવા મામે બીજી એક દલીલ કરવામાં આવે છે તે એ કે એને માટે લઘુ યોગ્ય મમય નથી આવ્યો. આ પ્રકારના બચાવમાં બે જુદી-સમયની જુદી બાબતો મમાય છે. એક તો એ કે નવા અધ્યોગ્યતાની દલીલ વિચારને અનુસરીને જીવન અણવા મંરથામાં જે ફેરફાર કરવા પડે તે ફેરફાર માટે મમય નથી આવ્યો. બીજી એ કે તે નવા વિચારને મમાજમાં ફેલાવવાને, વિસ્તારથી મમગ્નવવાને અને તેને જોર આપવાને, તેમજ તે વિચારનો સમાજ પામે અમલ કગવવાનું કાર્ય મહેલું અને સફળ કરવા માટે પુષ્કળ માણુમેને એક પ્રકારનો મિદ્ધાન્ત માનતા કરવા તનતોડ પ્રયત્ન કરવાનો મમય નથી આવ્યો. આ બે બાબતો માવ જુદી જ છે. પહેલી વસ્તુ માટે મમય કદાચ ન આવ્યો હોય, પણ બીજી પ્રવૃત્તિ માટે તો હમેશા મમય આવેલો હોય છે. જ, હરથડી મુદ્દત જ હોય છે.

આ બીજી વસ્તુનો વિચાર ચોથા પ્રકરણમાં થઈ ગયો છે, તેથી એની ચર્ચા ફરીથી કરવાની જરૂર નથી. માટે નવા વિચારને અનુમરીને જીવન અથવા મમ્યામાં જે ફેરફાર કરવા પડે તે ફેરફાર કરવા માટે મમયની ચોગ્યતા કેવી રીતે તપામવી તેનો જ વિચાર કરીશું.

કાર્મ માણુમ પોતાના પાડોશીઓને નુકમાન કર્યા વિના

પોતાનો વિચાર જોટલે અંશે અમલમાં મૂકી શકે તેટલે અંશે તે તે વિચારનો સાક્ષાત્કાર કરવાનું મુહૂર્ત દરઘડીએ છે. પણ જ્યારે જીવનપદ્ધતિમાં અથવા સંસ્થામાં કરવાનો ફેરફાર એવો હોય કે તેને અનેક લોકોની સમતિ અને સહકારની જરૂર હોય તો પૂરતા માણસો તે આપવા તયાર છે કે નહિ તે સવાલ જરૂર રહે.

§ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલું સત્ય સ્વીકારવાને સમાજ તૈયાર નથી એ વિચારથી જે માણસ જાણે પોતાને તે સત્ય હાથ ન લાગ્યું હોય એવી રીતે વર્તન રાખે છે તે

તાત્કાલિક પોતાના વિચારોનું સત્યાનાય વાળે છે. ઉપયોગિતાની દલીલ ધણીવાર એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે સમાજને અમુક નવા સિદ્ધાન્તને અનુસરીને

પોતાના જીવનમાં ફેરફારો ક્યારેય કરવા તો પડશે જ, છતાં લોકમત તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી આજી સંસ્થાને અનુસરવું ઠીક છે, કારણ કે તે તુરત માટે તો ઠીક કામ આવે છે. લોકમત પરિપક્વ ન હોય ત્યાં સુધી આજી પ્રજાલિકા નિર્મૂળ ન કરવી જોઈએ અથવા તેમાં ભારે ફેરફાર ન કરી નાંખવા જોઈએ એ કહેવા માટે આ યોગ્ય દલીલ ધર્ષ શકે ખરી. પણ એથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે જે લોકો એવા સુધારા માટે આતુર હોય તેમણે તે સુધારા અનાવશ્યક કે અનિષ્ટ છે એવી માન્યતા દેખાડી બોલતાં અને વર્તતાં રહેવું. તેમજ, એથી એમ પણ સિદ્ધ થતું નથી કે જેઓ કોઈ માન્યતા અથવા પ્રજાલિકાને તાત્કાલિક ઉપયોગની માનતા હોય તેમણે તે ઉપયોગ તરફ જ લક્ષ રાખવું અને એ કેવળ તાત્કાલિક અથવા થોડા સમય માટે જ છે એ ધ્યાન મૂકી જતી. એ કેવળ થોડા સમયની જ ઉપયોગિતા છે, એ વાત પણ એટલી જ મહત્વની છે.

આપણી સાતિવ્યવસ્થાનું ઉદાહરણ લઈ આપણે આ વિષયને તપાસીશું. જેઓ એમ માને છે કે હાલ જે નાનીનાની સાતિઓ છે તે યોગ્ય જ છે, અને તે એમ જ રહેવામાં સાતિવ્યવસ્થા મમાજનું કલ્યાણ છે તેમને વિષે કશું કહેવાનું નથી. એથી આગળ, જેઓ એમ માનતા હોય કે સાતિઓ ઓછી હોત તો ઠીક હતું, પણ અનેક છે તેથીયે કશું નુકસાન નથી; બિલકુલ, તેઓ અનેક પ્રકારે ઉપયોગી જ છે; અને તેથી રચનાત્મક ઉપાયો વડે સાતિઓને એકત્ર કરવાના ઉપાયો યોજવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેને નભાવી રાખવી જોઈએ એમ માને, તેમને વિષે પણ કંઈ કહેવાનું નથી. *

પણ જેઓ આ બે પક્ષમાંના નથી, પણ એમ ખાતરીપૂર્વક માને છે કે સાતિઓનું અસ્તિત્વ હાનિકારક છે, તેની આવશ્યકતા માનનારાઓની સંખ્યા ઘટતી જાય છે, તે પ્રજ્ઞના વિકાસને અટકાવે છે, આચારને સન્માર્ગે દોરવાની શક્તિ તેનામાં રહી નથી, —જનાં સમાજનું અમુક કાર્ય તેનાથી સરે છે, તેઓ જે આટલાં જ કારણથી સાતિનું અસ્તિત્વ જોખમમાં આવે કે એનું 'બધારણ' દીકું થાય એવું કશું ન બોલવા કે કરવાની શક્તિ ધારણ કરે, તો તેઓની એ નિષ્ક્રિયતા સત્યનો ભંગ કરનારી અને અપરાધ-રૂપ થાય. કારણ, અમુક પ્રજ્ઞાસિદ્ધ અથવા માન્યના મંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય નથી એવી જેમની ખાતરી હોય તે મૌની ફરજ છે કે તેમણે તેની ખામીઓ સ્વીકારવી અને તે તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવું. પછી જલે તે ખામી દુરસ્ત કરવાની તેમને તક ન મળે કે તેમનામાં આવડન ન હોય.

એ જ પ્રમાણે દેશની રાજ્યપદ્ધતિ લઈએ. આદે તો એમ માનો કે હાલનું રાજ્યસંધારણ અને નોકરશાહી અમુક પ્રકારનું

કામ આપી રહી છે, અને 'પ્રજા જે ભતની રાજ્યપદ્ધતિને લાયક હોય તેવી જ હમેશા મેળવી શકે છે' એ ન્યાયે એને ઉખાડી નાખવી અશક્ય છે છતાં આપણે જો એમ રાજ્યપદ્ધતિ પણ માનતા હોઈએ કે પ્રચલિત રાજ્યબંધારણ પ્રજાકીય અધિકારવિનાનું મળી છે, તે અધિવાગનો ખોટો ભાસ કરાવી છેતગમણમાં નાખે છે, તેની રાજ્યવ્યવસ્થા અને નોકરશાહી પ્રજાનું શોષણ કરનારી છે, અને તેના કાયદા પ્રજાનું તેજ હણનારા છે અને તેને અતે ફેરવ્યે જ છૂટકો છે, તો આપણે એટલું તો કરવાને જરૂર બધાયેલા છીએ કે આપણા એ નિશ્ચયને આપણે છુપાવીએ નહિ, અને જેનાથી એ રાજ્યપદ્ધતિને લેશ માત્ર પણ પોપણ મળનાનો મહત્ત્વ રહે તેવા સર્વ પ્રકારના જાહેર યા ખાનગી કાર્યો અને ક્રિયાઓમાથી અત્યંત સલાજીપૂર્વક દૂર રહીએ, અને તે પ્રત્યે તેમજ તેના—અલગત, ખોટા—વર્તનો પ્રત્યે યોગ્ય પ્રકારનો તિરસ્કાર અને અણગમો ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે લોકમત ફેળવવા માટે આપણે ચાલે તેટલો પ્રભાવ ગ્રહણીએ.

એ જ પ્રમાણે આપણા દેશી રાજ્યો લો ન્યા સુધી ઇંગ્લેન્ડ એમન નીચની પ્રજાનો સ્વતંત્રતાનો કાયદો મતોપકારક રીતે બંધાયે નહિ, ત્યાં સુધી દેશી રાજ્યોમાં બેજવાબદારી દેશી રાજ્યો અને જોહુકમી વર્તનની જે સદૈવ શક્યતા છે તેનો ઇલાજ તે રાજ્યોની પ્રજા પાસે પણ ન હોય એમ અને છતાં જો આપણે એમ માનતા હોઈએ કે રજવાડાઓ અનેક રીતે દીનતાની ટેવ પાડનામાં, નિરૂદ્ધ આમાજિક આદર્શો પોષવામાં અને પોતાની પ્રજામાથી સ્વાભિમાનની લાગણી ઓછી કરવામાં ભાગ ભરે છે, તથા દેશી રાજ્યોએ પ્રજા પ્રત્યેની

જવાબદારી ઝળૂલ કવે જ છૂટકો છે, તો આપણે એ નિશ્ચયને છુપાવીએ નહિ, અને રાજદગ્ગારોમાં ખુશામત, ખટપટ વગેરેના જે જે અધમ અને અવનતિ કરનારા તત્ત્વો હઠ્ઠી ધરાવે છે અને ત્યાંથી જ બહાર ફેલાય છે, તે તે તત્ત્વોને જોનાથી લેશમાત્ર પણ પોપણ મળનાનો મલત્ત રહે તેના મર્મ પ્રકાશના જાણે કાર્યો અને ક્રિયામાંથી અત્યંત મહાજપૂર્વ- દૂર રહીએ, અને તેના દોષવાળા વર્તન પ્રત્યે યોગ્ય પ્રતિક્રિયા તિગ્ગદગ અને અણુગમે ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે લોઢમત કેળવવા માટે આપણે ચાલે તેટલો પ્રભાવ ચલાવીએ

આમ વર્તવામાં આપણને સાચ આપનાર બીજું કોઈ નથી, એ મુદ્દો અગ્રાણે છે

હું ગાજગણુમાં કોઈક સિદ્ધાન્ત ત્યારે તકરારનો મુદ્દો થઈ પડે છે, ત્યારે લોકો તે સિદ્ધાન્તનો એની છેવટની હદ સુધી અમલ કરતા નથી, પણ ‘છૂટઠાટ અને આપણે’—

છૂટઠાટ અને આપણે વાર્ષિક જનું દેરુ અને કાર્ષિક મેળવેલું—એ વહેવારુ નિયમને અનુસરે છે બર્ક કહે છે કે

“તમામ ગાત્યપદ્ધતિ, અગ્રે ! દરેક માનવક્ષિત

અને ઉપભોગ, દરેક મદ્યુણ, દરેક વિવેકઅર્થ કાર્ષ સૌનો આધાર ‘છૂટઠાટ અને આપણે’ના મિદ્ધાન્તના અથવા મત્ય વિગેના આગ્રહમાં જરૂરનો ત્યાગ ઉપર જ છે” આ વર્તનમાં ઘણુંકદાપણ અને મત્ય રહેલું છે ખરું પણ અહીં મિદ્ધાન્ત અથવા મત્યનો અર્થ ઘણુંખરું અમુક હક્ક જેટલો જ થતો જોવામાં આવશે છતાં, ‘આપણે અને છૂટઠાટ’નો અર્થ એ નથી કે એ પ્રકારના મિદ્ધાન્તમાંથી એકને તિવાંજલિ મળે અને બીજાનું નિરક્રમ

મિદ્ધાન્તના અમલમાં મુશ્કેલીઓ

આત્રાન્ત થાય, અથવા બંને પ્રકારના સિદ્ધાન્તોને તિલાંજલિ મળે, અને તેમાંથી કાર્ષક '૪૬ તૃતીય' નીકળે કે જેમાં બંનેના લાભ આવવાને મદદે બંનેના ગેરલાભો જ આની ગતિ બદલે છે તે એટલું જ છે કે આપણા સિદ્ધાન્તનો અમલ થાય એવો ન્યારે આપણે આગ્રહ કરીએ, ત્યારે મિદ્ધાન્તને નામે આપણે એવો મૂદાગ્રહ ન બતાવીએ કે કાલેલું નાકુ બીડુયે ન કરીએ, પણ જે વસ્તુસ્થિતિમાં તે મિદ્ધાન્ત લાગૂ પાડવાનો હોય તેનો સંપૂર્ણ વિચાર ગંખીએ આપણે જે સાધનોદ્વારા કામ લેવાનું હોય તે સાધનોનું જ્ઞાન, તેમજ તેમની તાસીર ભેદને, આપણા સિદ્ધાન્તના આગ્રહમાં કેટલી છૂટછાટ મૂકવાનો અવકાશ છે તેનું જ્ઞાન પ્રથમ હોવું આવશ્યક છે મૂઢની જેમ કેવળ તાર્કિક પરિપૂર્ણતા તરફ ધસ્યા જવું એ જે સામાજિક પરિસ્થિતિ સાથે કામ લેવાનું હોય તેને વિશે અજ્ઞાન બતાવવા જેવું છે સંપૂર્ણ પર્વવર્તનથી લેશ માન ઓછું મળે તો તેનો તિરસ્કાર કરવો એ જૂલ છે એના ફેફસારો થઈ શકતા હોય તોપણ તે વારંવાર ક્યાં કરવાને તૈયાર થઈ જવું એ આધણિયા વૃત્તિ છે

હું આ વિષયનો હજુ જરા ઝીણવટથી વિચાર કરીએ એ સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલી વ્યવસ્થાને બદલે સિદ્ધાન્તના ન્યારે બીજા કોઈ મિદ્ધાન્ત ઉપર વ્યવસ્થા અમલમાં રચવા પ્રયાસ કરનામાં આવે ત્યારે, તથા મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે

(૧) માત્ર નવો સિદ્ધાન્ત યોગ્ય હોય અને જૂનો સાવ યોગ્ય જ હોય,

(૨) જૂના અને નવા બંને સિદ્ધાન્તોમાં થોડોથોડો સત્યાશ

હોય, અને તેથી બન્ને વચ્ચેના તાગતમ્યમા જ મત્ત આચરણ રહેલું હોય

(૩) બન્ને પ્રસંગમા, જે કાર્ષ સુધારો સૂચવવામા આવે તેને કીધે સમાજને કે નિર્દોષ વ્યક્તિઓને ઓછામા ઓછી અગવડ કે નુકસાન થાય તે જોવાની ફરજ.

હવે, ત્યા પહેલી પગિસ્થિતિ હોય ત્યા મિદ્ધાન્તનો તાત્વિક સ્વીકાર કરવાની બાબતમા કાર્ષ છટછાટ મૂકવાની હોય નહિ પણ મમાજને કે તેની નિર્દોષ વ્યક્તિઓને ઓછામા ખટસુધારા ઓછું નુકસાન કે અગવડ થાય એ જોવાની ફરજ રહે, અને એને અગે સુધારાનો અમલ જુદાજુદા હપ્તાથી કે બીજી કાર્ષ ચોજનાથી ધીમેધીમે કરવામા આવે આની છટછાટ અથવા આપયેમા સુધારકનો મિદ્ધાન્તનો ત્યાગ નથી, પણ ન્યાયશુદ્ધિ છે ન્યાયશુદ્ધિનિનાનો સત્યાગ્રહ કોઈ શકે નહિ

દાખલા તરીકે, ધારો કે દરેક રાજ્ય જે સિદ્ધાન્તને અવંતરી રાજ્યનું દેવું વર્તમાનગણમા વધાર્યે જ જાય છે અને ભંડિયાની પ્રજા ઉપર કરનો બોલો નાખ્યે જાય છે, રાજ્યનું દેવું એ મિદ્ધાન્ત માવ ખોટો છે એમ ખ્યામગવામા આવે, અને કાર્ષ પણ ગાજ્યને ભવિષ્યની પ્રજા પર કરનો ભાર નાખવાનો અધિકાર જ નથી એવો મિદ્ધાન્ત નજર કરવામા આવે, અને તે મિદ્ધાન્તને અનુમગીને ગાજ્યનું બધું દેવું માડી વાગવાની સૂચના કરવામા આવે. હવે, આ બીજો મિદ્ધાન્ત માચો હોય તોયે એકાએક બધું દેવું માડી વાગવાથી

સમાજમાં જે આર્થિક બચલપાચલ, અગવડ અને નિર્દોષ વ્યક્તિ-
ઓને નુકસાન થાય તે અટકાવવા માટે એ દેવું માંડી વાળવાની
પદ્ધતિમાં કોઈકે પ્રકારના ક્રમ અને હપ્તા દાખલ કરવામાં આવે
તો તે છૂટછાટ કે આપલે સિદ્ધાન્તત્યાગ ન હોઈ, ન્યાયબુદ્ધિનું
જ પરિણામ છે એમ કહેવાશે.

પણ, બીજી પરિસ્થિતિ હોય ત્યાં જ કહણ પ્રશ્નો ઉત્પન્ન
થાય છે, એટલે કે જ્યાં સત્ય કોઈ પણ એક જ સિદ્ધાન્તનો
સર્વસ્વ અમલ કરવાથી ન જળવાતું હોય, પણ બે કે વધારે
સિદ્ધાન્તોનો વિવેકયુક્ત અમલ કરવાથી જળવાતું હોય. આવે પ્રસંગે
સત્યનો કાંટો બરાબર ફટલે બોલો રહે છે એ ઠરાવવું કહણ હોય છે.
જુદીજુદી દૃષ્ટિએ જોનારી જુદીજુદી વ્યક્તિઓ એક મત પર
આવી શકતી નથી. આથી આવા પ્રસંગોમાં આપેલી છૂટછાટ કે
આપલેમાં સિદ્ધાન્તત્યાગ થયો કે ન્યાયબુદ્ધિ જ વપરાઈ એ
ઠરાવવું મુશ્કેલ હોય છે. પ્રામાણિક અને નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિના માણસો
આમાં જે નિર્ણય કરે તેને સ્વીકારવો એથી વધુની આમાં
અપેક્ષા રાખી શકાય નહિ.

, દોષલા સારીકે, બિપ્લી દેવાની ખાખતમાં જ બે સિદ્ધાન્તો
રહ્યા છે : એક એ કે રાજ્ય સર્વે જાતનાં ભોટાં ખર્ચનાં કાર્યો
પોતાના જ કાળની પ્રજાના ઉપર નાંખીને ઉકેલે, તેના કરતાં દેવું
કરીને ઉકેલે એ વધારે ઠીક અને ન્યાય પણ છે, કારણ કે એથી
રાજ્યની સ્થિરતા અને શાખ વધે છે, અને એ કાર્યોનો લાભ
ભવિષ્યની પ્રજાને પણ મળવાનો હોય છે; અને બીજો એ કે
રાજ્ય પોતાની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા માટે ભવિષ્યની પ્રજા પર
કરનો બોલો વધારો જાય એ અન્યાય છે, કારણ કે એ દેવું કદી ફેડી

સકાતું નથી અને ભવિષ્યની પ્રજા વધના ને વધના કરના બોજ તજે કચડાતી જ બાય છે, અને લાભો તો અનુભવાતા જ નથી. આ બંને સિદ્ધાન્તો અધૂરા છે, અને બંનેમાં કાંઈક વાજબીપણું પણ છે. આથી સત્ય અને ન્યાયયુક્ત વ્યવહાર એ બેમાંથી કોઈ એક જ સિદ્ધાન્તના પૂરા અમલમાં નહિ, પણ બંને સિદ્ધાન્તોના ન્યાયયુક્ત મેળથી દરેકેલા ધોરણમાં રહ્યો છે.

વળી એક બીજો દાખલો લઈએ. યત્રયુગે ઉત્પન્ન કરેલી સસ્કૃતિથી અનેક અનર્થો નિર્માણ થયાં છે ખરાં; છતાં એ અનિષ્ટો જોમજોમ નિર્માણ થતાં જાય તેમતેમ તે યત્રયુગ દરેકને દૂર કરવા માટે ઉપાયો શોધ્યા કરવા એમાં પ્રગતિ અને પુરુષાર્થ રહેલાં છે—એ એક

સિદ્ધાન્ત : અને એ અનિષ્ટોના મૂળરૂપ યત્રયુગનો સદંતર અંત લાવવો એ બીજો સિદ્ધાન્ત. સભવ છે કે યત્રયુગનો સદંતર અંત લાવવો એ પણ સાચો માર્ગ ન હોય, અને યત્રયુગની સસ્કૃતિને છેવટની હદ સુધી વળગી રહેવું એ પણ સાચો માર્ગ ન હોય, પણ કોઈક ઠેકાણે બદલીને દૂર કરવાના પ્રયત્નો સાચે યત્રયુગનું પોષણ એમાં સમાજનું હિત રહ્યું હોય. અમુક એક બાબતમાં યત્રના વપરાશની સમૂજગી મનાઈ કરવી જોઈએ એમ આતંત્રીપૂર્વક નિશ્ચય કરવામાં આવે, ત્યારે પણ એ નિશ્ચયનો અમલ કરતી વખતે તે પહેલાં જે લોકો યત્રમાં પડી ચૂક્યા હોય તેમને અગવડ કે નુકસાન થતાં અટકાવવા માટે એ મનાઈની રીત હળવી કરવી પડે તો તે સિદ્ધાન્તત્યાગ ન કહેવાય, પણ ન્યાયબુદ્ધિથી દરેકેલું ધોરણ જ કહેવાય એ જ પ્રમાણે કોઈ નવું યત્ર દાખલ કર્યા પહેલાં એવા જ પ્રકારનો વિચાર કરવામાં આવે તો તે પણ ન્યાય જ કહેવાય.

૧ સિદ્ધાન્તધાતક નાના સુધારા

પણ જે બાબતમા યત્રના વપરાશની બિલકુલ મનાઈ ડરવી જ
 થોડી હોય ત્યાં, મનાઈને બદલે રૂપગણની ઉપર ભારે ડગ નાખવો
 કે બીજો કેઈ અકુશ મૂકી કામ ચલાવવું—એ પ્રકારની છૂટછાટ
 એ મત્યાગ્રહત્યાગ ગણાવે છે ત, જે આપણને એમ લાગતું
 હોય કે મશીનગન જેવા માણુમને મારવાના સાધનોની અથવા
 ભાગ એ ચવાની મોટર ગાડીઓનો અમુક ગણ મિવાય બીજા
 પ્રમગોમા ઉપયોગ ગવાની મનાઈ જ થવી થોડી છે, તો મોટા
 કે બેમાડોને મશીનગન કે મોટર ગાડી બનાવવાની કે વાપરવાની
 છૂટ આપવી એ સિદ્ધાન્ત સાથે અયોગ્ય છૂટછાટ ડરી ઠહેવાય પણ
 એવી મનાઈ સાથે એવી મનાઈ નહોતી તે દગમ્યાન, જેઓ એના
 માલિક હોય તેમને યનાગ નુકસાનને હાલુ કરવા માટે કાઈ
 યોજના ડરવી પડે તો એ ન્યાય હોઈ શકે એ જ પ્રમાણે દારૂ વિષે
 પણ કહી શકાય જે દારૂની બધી ડગની એ જ છૂટ હોય તો દારૂ
 જ ભારેમા ભારે ડગ નાખીને પણ પીવાની છૂટ આપવી એ
 સિદ્ધાન્તભગ કહેવાય, પણ બધી ડગતી વખતે દારૂના પીકાના
 માલિકને કાઈકે નુકસાની આપવી પડે તો એ ન્યાય છે

આ પ્રમાણે સિદ્ધાન્તને અમલમા મૂકનામા કરેલી દીનાશ
 ' ' એ મોટા સુધારાને ગળી જનારો નાનો
 સિદ્ધાન્તધાતક સુધારો છે કે એના પ્રત્યે પહોચ્યાડનારો ખડ
 નાના સુધારા સુધારો છે એ દરેક પ્રસંગે ઠરાવવું પડે એમ
 પણ બને કે એ વિષે સાચો અભિપ્રાય બાધવો
 તે કાળે શક્ય પણ ન હોય

ઉદાહરણાર્થ, અરુપૃષ્ઠતાનિવારણનો પ્રશ્ન લઈએ જે
 અરુપૃષ્ઠતાને સમૂળ ટાળી નાખવી એ ધ્યેય હોય તો અરુપૃષ્ઠતા

માટે જુદા રૂપા, જુદાં મદિરા કે જુદી નિશાળો કરવી એ અસ્પૃ-
શ્યતાને નભાવી રાખનારા સુધારા છે એમ કહી શકાય. બીજી
બાજુથી અસ્પૃશ્યતાનો પૂરેપૂરો નાશ થાય તે દરમ્યાન અસ્પૃશ્યોને
પડતી હાડમારી દૂર કરવી એ અત્યત મહત્વની તાત્કાલિક
જરૂરિયાત હોઈ એ પૈકી બધા ન હોય તોય કેટલાક સુધારા પણ
ન સ્વીકારવા એ અસ્પૃશ્યોની પ્રત્યક્ષ રિખામણીને સિદ્ધાન્તને નામે
કાયમ રાખવાનું થાય. કેકેકેકાણે અસ્પૃશ્યોને માટે જુદી સગવડો
કરવી એને જ ને હરિજનસેવાનો કાર્યક્રમ બનાવી દેવામાં આવે તો
તો નાનો સુધારો મોટા સુધારાને ગળી જાય એવું પરિણામ આવવાનો
સંભવ છે. પણ સવર્ણોમાં જે કાંઈ વિશેષ સંસ્કારો અથવા
સમ્યક્તા હોય તે સવર્ણોને મળે, જેથી મમાજમાં તેઓ બરાબરીનું
સ્થાન મેળવી લે એવી પરિસ્થિતિ તૈયાર કરવા જે ખાસ યોજના
ધડવી, એ જાતના નાના સુધારા હોય તો તે મૂળ સિદ્ધાન્તની
દિશામાં છે એમ કહેવાય. આ બાબતમાં આજની પ્રવૃત્તિ ખંડ-
સુધારાની છે કે નાના સુધારા મોટા સુધારાને ગળી જનારા છે
એ બાબતમાં ચોક્કસ અભિપ્રાય બાંધવો કઠણ હોય એ શક્ય છે.
પણ આવા વિષયમાં કસોટી કરવાનું ધોરણ આ પ્રમાણે મૂકી
શકાય : ન્યારે નાના સુધારાથી આખો પ્રશ્ન પતી જાયો, એમ
માનવામાં આવે, અથવા ન્યારે અખેડ
કસોટી સુધારાની દિશા છોડી બીજી બૂલભરેલી
દિશા ગ્રહણ કરવામાં આવે જેથી આખરે
બમણો માર્ગ કાપવાનો થાય-ન્યારે સિદ્ધાન્તનો ત્યાગ થાય છે. પણ
ન્યારે સુધારક મોટા સુધારાની દિશામાં સતત મથતો રહી નાનો
સુધારો સ્વીકારી લેવાની તક માત્ર સાધી લે, ત્યારે એ ચોખ્ખો
દૃષ્ટાંટ અથવા આપલો કરે છે.

હું સમાજ પાસે એક નવા સિદ્ધાન્તનો અમલ ડગવવો એ હમેશા ધીરજનું કામ છે પ્રજના ઇતિહાસમા સો, બસો કે ચાગસો વર્ષ પછી કાળનું એક બિંદુ માત્ર છે ઇતિહાસના ધીરજની દલીલ યથાર્થ જ્ઞાનને અભાવે લોકોને એમ લાગતું હોય છે કે તેઓ જે સ્થિતિમા આજે છે તેમા

પહેલાથી જ હતા, અથવા ઝપાટાબધ પ્રગતિ કરતા આન્યા હશે ખરું પૂછતા, એક એક ફેરફારનો અમલ થવા માટે કેટલો બધો લાખો કાળ લાગે છે તેનું લોકોને ભાગ્યે જ ભાન હોય છે ઉદાહરણાર્થ, મગાઠાકાળનો ઇતિહાસ વાચતા આપણને એવું લાગવાનો મજબૂત છે કે સર્વત્ર મુસબ્રમાનોનો દોર ચાલતો હતો તેવામા એકાએક શિવાજી અને મગાઠાઓ પ્રગતી જીક્યા અને મરાઠાગણ્ય સ્થાપી દીધું વાસ્તવિક રીતે, શ્રી ગાંધીએ બતાવ્યું છે તેમ, કેટલાયે સૈન્ય પૂરેથી એને માટે પાયો ખોદાતો હતો અને ચોટલો ચણાતો હતો આથી પ્રજામા સિદ્ધાન્તોનો અમલ થવાની ગતિ અતિશય મદદ માલૂમ પડે તો તેથી સત્યાગ્રહીએ ધીરજ ન ખોતા જૂતકાળ તરફ દષ્ટિ નાખી, અધીગતા સમેટી લેવી ઘટે છે

પણ આ ધીરજ ગખનાનો અર્થ એમ ન કરી શકાય કે સિદ્ધાન્તને પુરુષપ્રયત્નથી જેટલો વેગ આપી શકાય તેટલો આપવામા ઢીલાશ રાખી શકાય, અને અપ્રયત્ન કરી મતોપ માની શકાય પોતાને જે સ્પષ્ટપણે સમજાયુ છે તે સમજાવવા અને તેનો અમલ કરાવવા, અને જેટલે અગે એમા માનવોના દુ ખનિવારણની બાબત હોય તેટલે અગે એ પ્રવૃત્તિને વધારવા તનતોડ મહેનત કરતા રહીને જ, મહેનતનું ફળ જોનાની બાબતમા અધીગતા સમેટી લેવાનું આશ્વાસન ધરી શકે જીવનના મહત્વના પ્રશ્નોની બાબતમા તો જે ગાંધીજીની જેમ મ્હી શકે

કે એ મિદ્ધાન્તને સ્વીકારાવવા માટે ‘મારો ગ્રાણુ જામીનગીરીમાં મૂક્યો છે,’ તેજ સત્યાગ્રહી છે એમ કહી શકાય.

હું અંતમા, ગાધીજીની શિખામણુ ફરીથી ઉતારી આ લાંબો સત્યનિર્ણયની ચાવી નિમઘ પૂરો કરું છું:

“આજ જે કાયદા આપણી સામે આવી ઊભે છે, તેમાં આપણે સત્યનું પાલન કરીએ તો કદાચ અવસરોમાં શું કરવું એની ખબર આપણને એની મેળે પડી રહેશે. . . આમ જે એક મામ પણુ કરશે તેને તુરત પોતામાં થયેલો ફેરફાર સ્પષ્ટ દેખાશે.”